BOGDAN MURGESCU, născut la București în anul 1963. Absolvent al Facultății de Istorie-Filozofie a Universității București ca șef de promoție (1986). Doctor în istorie (1995). Din 1990 cadru didactic universitar, actualmente conferențiar și secretar științific al Facultății de Istorie a Universității București. Specializat în istoria economică și socială a evului mediu târziu și a începuturilor epocii moderne, preocupat și de aspectele teoretice și metodologice ale istoriei economice și ale stratificărilor sociale. Distins cu premiul «Nicolae Iorga» al Academiei Române pentru cartea *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996. De asemenea, a primit premiul «Constantin C. Giurescu» al Fundației Culturale Magazin Istoric pentru prima ediție a acestei cărți.

«O excelentă sinteză de istorie națională, în contextul istoriei generale, un *model* (și subliniez cuvântul) pentru prezentarea de ansamblu a trecutului românesc. De ce un model? Mai întâi pentru că autorul a izbutit, printr-un efort de documentare de-a dreptul impresionant, să stăpânească întreaga problematică a evoluției societății românești în perioada tratată, de la demografie și structuri socio-economice, trecând prin istoria politică la cultură și mentalul colectiv. Fie că e vorba de istoria prețurilor sau de viața religioasă, Bogdan Murgescu este «la el acasă» – prin stăpânirea perfectă a problemei – și la curent cu ultimele cercetări din țară și din străinătate; în al doilea rând, pentru că – așa cum o arată și titlul – autorul a voit și a reușit perfect să racordeze istoria românilor la marile curente ale istoriei europene.»

FLORIN CONSTANTINIU

ISBN 973-601-988-8
9 789736 019883

Editura **Teora**
UMA ISTORIE ROMANEASCA

Bogdan Murgescu
Istorie românească – istorie universală (600 - 1800)

Ediție revăzută și adăugită

biblioteca istorică annales

UNIVERSITAS

Bogdan Murgescu, născut la București în anul 1963. Absolvent al Facultății de Istorie-Filosofie a Universității București ca șef de promoție (1986). Doctor în istorie (1995). Din 1990 cadru didactic universitar, actualmente conferențiar și secretar științific al Facultății de Istorie a Universității București. Specializat în istoria economică și socială a evului mediu și a începuturilor epocii moderne; preocupat și de aspectele teoretice și metodologice ale istoriei economice și ale stratificărilor sociale. Distins cu premiul „Nicolae Iorga" al Academiei Române pentru cartea *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996. De asemenea, a primit premiul „Constantin C. Giurescu" al Fundației culturale Magazin Istoric pentru prima ediție a acestei cărți.

* * *

„O excelentă sinteză de istorie națională, în contextul istoriei generale, un **model** (și subliniez cuvântul) pentru prezentarea de ansamblu a trecutului românesc. De ce un model? Mai întâi pentru că autorul a izbutit, printr-un efort de documentare de-a dreptul impresionant, să stăpânească întreaga problematică a evoluției societății românești în perioada tratată, de la demografie și structuri socio-economice, trecând prin istoria politică la cultură și mental colectiv. Fie că e vorba de istoria prețurilor sau de viața religioasă, **Bogdan Murgescu** este «la el acasă» – prin stăpânirea perfectă a problemei – și la curent cu ultimele cercetări din țară și din străinătate; în al doilea rând, pentru că – așa cum o arată și titlul – autorul a voit și a reușit perfect să racordeze istoria românilor la marile curente ale istoriei europene."

FLORIN CONSTANTINIU

Istorie românească – istorie universală

(600-1800)

Bogdan Murgescu

Ediția a II-a revăzută și adăugită

UNIVERSITAS

anales

Titlul: Istorie românească – istorie universală (600-1800)
Copyright © 1999 **Editura Teora**

Toate drepturile asupra acestei cărți aparțin Editurii Teora.
Reproducerea integrală sau parțială a textului
din această carte este posibilă numai cu acodul prealabil scris al
Editurii Teora.

UNIVERSITAS este un imprint al Editurii Teora.

Director al departamentului UNIVERSITAS: Gelu Diaconu
Coperta: Gheorghe Popescu
Director general: Teodor Răducanu

NOT 2801 UMA ISTORIE ROMANEASCA
ISBN 973-601-988-8
Printed in Romania

Distribuție:
București: B-dul Al.I. Cuza nr. 39; tel./fax: 222.45.33
Sibiu: Șos. Alba Iulia nr. 40; tel.: 069/21.04.72; fax: 069/23.51.27

Teora – Cartea prin poștă
CP 79-30, cod 72450 București, România
Tel./fax: 252.14.31
e-mail: **cpp@teora.kappa.ro**

Teora
CP 79-30, cod 72450 București, România
Fax: 210.38.28
e-mail: **teora@teora.kappa.ro**
Internet: **www.teora.ro**

Sumar

Cuvânt înainte la ediția a II-a 7

Introducere 9

I. Structuri comparate 13
1. Populație și hrană 13
2. Habitatul rural 29
3. Meșteșugurile 33
4. Orașele 35
5. Schimbul de mărfuri 42
6. Structura socială și problema feudalismului 49
7. Statul 61
8. Biserica și viața religioasă 71
9. Niveluri culturale și orizont mental 79

II. Articulații funcționale 93
1. Autohtoni și migratori 93
2. Constituirea statelor Țara Românească și Mòldova 111
3. Rezistența antiotomană a Țărilor Române – forme și însemnătate europeană 121
4. Dominația otomană și impactul ei asupra Țărilor Române 146
5. Țările Române și începuturile chestiunii orientale 187

Încheiere 199

Bibliografie selectivă 201

Summary 213

Cuvânt înainte la ediția a II-a

Când am publicat acum 5 ani prima ediție a acestei cărți, a fost un act de temeritate. Mă întrebam atunci dacă a încerca sinteza înainte de a fi umplut un raft de bibliotecă cu contribuții speciale nu este o îndrăzneală prea mare. Ecourile pozitive și aprecierile măgulitoare care au însoțit această carte, ca și premiul «Constantin C. Giurescu» acordat de Fundația Culturală «Magazin Istoric», m-au convins că a fost un pariu câștigat.

Epuizarea rapidă a primei ediții, care de altfel a fost tipărită într-un tiraj modest și în condiții grafice precare, a constituit o încurajare pentru a purcede la o nouă ediție. Știința istorică nu este însă imobilă, și scrupulul de a aduna observațiile critice asupra eventualelor puncte vulnerabile ale primei ediții a contribuit la acumularea unui număr apreciabil de lucrări noi cu privire la diferitele probleme tratate în această carte. Am putut astfel constata din proprie experiență faptul că aducerea la zi a unui text deja redactat este o sarcină ingrată, și care arareori reușește pe deplin. Am avut însă și satisfacția de a vedea cum diferite contribuții recente converg cu concluziile la care ajunsesem, sau lămureau aspecte care fuseseră mai puțin clare în prima ediție. Totodată, discuțiile cu colegii de diferite generații m-au determinat să amplific în mai multe locuri textul inițial, și să accentuez unele dintre concluziile care anterior fuseseră exprimate într-o formă mai puțin tranșantă. Dincolo însă de aceste adăugiri și de accentele mai apăsate, structura de bază și fondul principal de idei este același din ediția anterioară.

Lista datoriilor de recunoștință acumulate este încă și mai lungă acum decât la prima ediție. Intenția de a așterne pe hârtie cursul universitar pe care l-am ținut pe această temă începând cu anul universitar 1991/1992 mi-a fost susținută prin încurajări și critici stimulatoare de către soție. Discuțiile cu colegii mai maturi sau mai tineri din facultate și din institutele de specialitate m-au ajutat să beneficiez de experiența și de cunoștințele lor în probleme pe care le stăpâneam mai puțin. Domnii Florin Constantiniu și Andrei Pippidi au avut amabilitatea să citească întreg manuscrisul primei ediții și

să-mi împărtășească observațiile lor. Dintre recenzorii acelei ediții, domnul Paul Cernovodeanu a binevoit să-mi pună la dispoziție un set de observații critice pertinente, iar aprecierile și îndemnurile sale repetate au constituit un stimul pentru pregătirea noii ediții. În fine, dar nu în cele din urmă, studenții mei, prin interesul arătat, prin întrebările lor și prin curiozitatea lor intelectuală, m-au obligat și totodată m-au ajutat să merg la esențe și să-mi clarific mereu ideile și informațiile. Lor tuturor, ca și celor nenumiți aici și care m-au sprijinit într-o formă sau alta, li se cuvine recunoștința mea.

Acestea fiind spuse, la fel ca și la prima ediție, responsabilitatea neîmplinirilor acestei cărți îmi revine în exclusivitate. Probabil că unele dintre aceste scăderi puteau fi preîntâmpinate printr-un plus de erudiție și de atenție. Altele erau inevitabile dată fiind vastitatea problematicii și a perioadei tratate. În fine, o parte dintre riscuri au fost asumate conștient atunci când am optat pentru prezentarea tranșantă a concluziilor la care am ajuns chiar și atunci când ele se despart de opiniile dominante în istoriografie și/sau în cultura de masă. Dincolo însă de aceste limite și neîmpliniri, ideile trebuie să circule și progresul științific rezultă tocmai din confruntarea acestor idei. Dacă această nouă ediție a cărții mele va stimula cercetarea și reflecția istorică și va contribui într-o măsură mai mare decât cea anterioară la declanșarea unor dezbateri cu privire la destinul nostru istoric, ea își va fi atins scopul de a participa la efortul de înnoire a istoriografiei române actuale.

ianuarie 1999

Introducere

Această carte este axată pe o temă fundamentală și totodată recurentă în istoriografia română: locul și rolul românilor în istoria universală, felul în care istoria oamenilor care au locuit spațiul românesc s-a împletit cu cea a celor din alte spații geografice, condiționările reciproce dintre istoria românilor și cea universală. Această problemă este de o reală însemnătate în reflecția fiecăruia dintre noi și a noastră în comun despre noi, despre locul nostru în lume, despre relațiile dintre noi și ceilalți, într-un cuvânt despre identitatea noastră individuală și mai ales colectivă. Totodată, cred că răspunsurile la aceste întrebări au fost prea adesea date sub impresia prezentului imediat, sub imperiul timpului scurt și iute. În aceste condiții, o incursiune în timp și perspectiva duratei lungi, atât de dragă noii istoriografii de inspirație braudeliană, sunt de natură să aducă lumini noi și o mai dreaptă cumpănire a faptelor.

Se cuvine să dau câteva lămuriri în legătură cu originea și structura acestei cărți. Problematica raporturilor dintre istoria românească și istoria universală mă frământă de multă vreme, și multe dintre studiile pe care le-am publicat de-a lungul timpului au încercat să răspundă unor întrebări din acest domeniu. Prilejul de a-mi aduna ideile într-un ansamblu coerent, ca și obligația de a-mi verifica ipotezele și de a-mi completa analiza, mi-a fost oferit de un curs pe această temă pe care l-am ținut la Facultatea de Istorie a Universității Spiru Haret în anii 1992-1995. De atunci analiza a fost completată mereu, îndeosebi în cadrul unor cursuri speciale ținute la Facultatea de Istorie a Universității București, astfel încât această carte nu mai este acel curs originar și s-a dezvoltat într-o entitate cu o identitate proprie. Mi-am structurat demersul în două registre: mai întâi o parte dedicată structurilor comparate, văzute prin prisma duratei lungi și a stabilității multiseculare, apoi o parte a doua orientată spre articulațiile funcționale, spre o analiză diacronică a conexiunilor și interferențelor dintre istoria românească și cea a altor popoare sau părți ale lumii. Această dublare a perspectivelor a făcut ca unele repetiții să fie inevitabile; sper însă ca ele să nu fie supărătoare pentru

cititor. Pe de altă parte, această carte nu aspiră să fie un tratat exhaustiv unde să se regăsească toate aspectele istoriei românești în perioada anunțată prin titlu – de altfel, așa ceva ar fi fost aproape cu neputință într-un spațiu atât de limitat – ci doar o examinare sintetică a conexiunilor externe care au modelat destinul societății românești în evul mediu și la începuturile epocii moderne. Necesitatea operării unei selecții între multiplele aspecte ce ar fi putut fi analizate a condus, în pofida eforturilor pentru asigurarea unui echilibru cât mai bun, la privilegierea anumitor probleme și la tratarea mai sumară sau chiar la absența altora. O atenție mai mare ar fi meritat poate interferențele culturale, intelectuale și artistice, dar detalierea acestora ar fi amenințat să dezechilibreze lucrarea. De altfel, în consonanță cu tendințele prevalente în istoriografia postbelică, m-am ferit să mă las sedus de realizările uneori remarcabile ale unor indivizi izolați și am căutat să surprind cu precădere elementele decisive, ținând de structurile profunde ale istoriei, sau având un impact deosebit asupra evoluției acestora. Această opțiune s-a datorat convingerii că realizările culturale majore ale «vârfurilor» nu pot fi înțelese și prețuite cu adevărat decât prin raportare la fundalul alcătuit de aceste structuri.

Câteva precizări terminologice și conceptuale mi se par încă necesare. Mai întâi, limitele cronologice ale acestei lucrări sunt convenționale, generale și orientative. Ele nu reflectă o opțiune pentru o anumită periodizare a istoriei. De altfel, disputele dintre specialiști cu privire la problemele de periodizare sunt încă frecvente, iar argumentele pentru una sau alta dintre variante suficient de numeroase și de pertinente pentru a ne avertiza că nici o opțiune nu este absolută întru corectitudine. Acestea fiind spuse, considerăm că limitele alese de noi au meritul de a corespunde unor falii importante în istoria românească: desăvârșirea procesului de constituire etnică a poporului român și pierderea pentru mai multe secole a contactului direct cu Imperiul roman de răsărit (bizantin) în cazul celei dintâi, intrarea spațiului românesc în orbita capitalismului occidental și declanșarea procesului de constituire a statului național român modern în cazul celei de-a doua. În fraza de mai sus, la fel ca și în alte rânduri pe parcursul acestei cărți, termenul «spațiul românesc» are un înțeles pur geografic și desemnează teritoriul de existență istorică compactă a poporului român cu totalitatea locuitorilor săi, indiferent de etnia lor. Pornind de la convingerea că în perioada studiată de noi nu criteriul etnic era predominant în structurarea grupurilor umane, am considerat mai importantă cuprinderea în analiză a istoriei etniilor care au locuit pentru mai îndelungată sau mai scurtă vreme teritoriul românesc, după cum problemele românilor care au trăit în afara acestui teritoriu au fost tratate îndeosebi prin prisma legăturilor lor cu acest teritoriu.

În fine, caracterul de sinteză al acestei lucrări și faptul că ea nu este adresată numai specialiștilor, ci și studenților și în general tuturor celor interesați de istoria oamenilor de pe aceste locuri, m-a determinat să prezint mai pe larg unele dezbateri teoretice și unele aspecte ținând de istoria popoarelor care au interferat cu istoria românească. Desigur, aceste prezentări vor aduce puține elemente noi pentru specialiști, dar am considerat că ele sunt esențiale pentru a permite urmărirea argumentației de către cititorii care nu dispun de cunoștințe prealabile îndestulătoare cu privire la aceste probleme. Opțiunea spre claritate și accesibilitate este coextensivă convingerii că știința istorică nu poate progresa cu adevărat decât dacă este deschisă comunicării și stimulilor care pot veni nu numai din partea specialiștilor, ci și din câmpul celorlalte discipline socio-umane și din partea societății în general. Istoricul nu poate și nu trebuie să se închidă în universul studiilor de îngustă specialitate, ci trebuie, fără a face rabat în ceea ce privește rigoarea științifică, să fie receptiv la interogațiile cetății. Această carte izvorăște din convingerea că o percepție mai echilibrată asupra trecutului poate contribui la o înțelegere mai exactă a problemelor actuale ale societății, și că perspectiva duratei lungi este de natură să ne ajute să cunoaștem mecanismele și ritmurile posibile ale transformărilor sociale, să distingem ceea ce este efemer de ceea ce este durabil, și să ne proiectăm într-un mod mai realist și mai eficient acțiunea socială. Totodată, conștiința duratei implică acceptarea posibilității transformării sociale, și, temperând așteptările nerealiste, se poate constitui într-un stimul pentru o acțiune socială responsabilă. Acest pariu al noii istoriografii, deschise și dinamice, este și al nostru.

I

Structuri comparate

1. Populație și hrană

Orice discuție despre structurile societăților medievale și incipient moderne trebuie să pornească de la evidențierea corelației fundamentale care a condiționat însăși existența acestor societăți, corelația dintre numărul oamenilor și resursele alimentare aflate la dispoziția acestora. Această corelație poate fi definită în felul următor: la un nivel tehnologic dat, o anumită (micro)regiune poate hrăni un anumit număr de oameni. Relația de **echilibru agro-demografic** nu trebuie înțeleasă într-un mod static și fixist; dimpotrivă, echilibrul dintre oameni și resurse este deseori tensionat, amenințat să se rupă, la originea tensiunilor stând creșterea rapidă a numărului populației față de o producție agricolă mult mai puțin dinamică.

Pentru a înțelege mai bine acest **mecanism** tensionat trebuie să avem în vedere concluziile la care au ajuns demografii cu privire la evoluția demografică a omenirii. Astfel, ei împart întreaga istorie a omenirii în trei mari etape: vechiul regim demografic, tranziția demografică și regimul demografic modern. Tranziția demografică este considerată ca un proces care a cunoscut și el mai multe faze, afectînd mai întâi mortalitatea și abia apoi natalitatea, și care în general se suprapune trecerii la societățile industriale. La nivel european tranziția demografică a început în Occident în secolul al XVIII-lea și s-a extins apoi în secolele XIX-XX. În România tranziția demografică pare să fi început abia în ultimii ani ai secolului XIX și s-a desăvârșit abia în perioada postbelică. În fine, într-o serie de țări ale lumii a treia tranziția demografică este încă în curs de desfășurare.

Spre deosebire de regimul demografic modern, care îmbină o natalitate moderată, uneori chiar sub rata de înlocuire a generațiilor, cu o mortalitate scăzută și cu o speranță de viață ridicată, **vechiul regim demografic** era caracterizat de o natalitate ridicată, deseori în jur de 40 la 1000, mergând în unele cazuri excepționale până la

50 la 1000 de locuitori, și de o mortalitate generală ridicată și profund neregulată. Totodată, în cadrul acestei mortalități generale un loc important ocupa mortalitatea infantilă, care afecta deseori 1 copil din 3, iar în unele cazuri chiar 1 din 2 sau mai mult, cu implicații evidente asupra speranței de viață.

Natalitatea ridicată specifică societăților preindustriale are câteva explicații: mai întâi, dacă în unele societăți europene rațiuni economico-sociale au condus în secolele XVI-XVIII la o întârziere a contractării căsătoriilor și a autonomizării noilor cupluri în raport cu gospodăria părintească, în Țările Române acest fenomen nu se lasă încă observat decât într-un mod cu totul izolat. În condițiile în care absența unor reglementări ferme care să stabilească vârsta minimă pentru căsătoria fetelor, perioada de fertilitate a femeilor cunoștea de cele mai multe ori numai limite biologice, dar nu și limite sociale. Or din punct de vedere biologic o femeie poate fi fertilă 25 30 de ani, putând avea – teoretic, pentru că practic apăreau o serie de limite – și 30 de copii, iar în caz de gemeni și mai mulți. Un al doilea aspect care concura la natalitatea puternică era cunoașterea insuficientă și practicarea pe o scară incomparabil mai redusă decât în zilele noastre a tehnicilor contraceptive. În aceste condiții, natalitatea mai era frânată doar de alăptatul prelungit al copiilor, perioadă în care șansele unei noi graviditări erau reduse, de mortalitatea ridicată a femeilor cu ocazia nașterii, de numărul probabil destul de ridicat de pierderi de sarcină datorate fie alimentației insuficiente sau nepotrivite, fie muncilor extenuante, și eventual de celibatul voluntar sau silit al unei părți a femeilor (aici trebuie însă amintit că în spațiul românesc călugărirea feminină timpurie a fost destul de puțin răspândită). Desigur, numărul copiilor nou-născuți nu corespundea cu cel al celor care aveau să ajungă la maturitate; am văzut mai sus că mortalitatea infantilă ridicată era o caracteristică fundamentală a vechiului regim demografic. Acești factori-frână erau însă insuficienți pentru a împiedica nașterea și maturizarea unui număr mult mai mare de copii decât ar fi fost necesari pentru înlocuirea simplă a generațiilor.

Ca atare, natalitatea viguroasă crea condiții pentru creșterea explozivă a populației, ceea ce, dat fiind că producția alimentară nu putea ține pasul cu creșterea numărului oamenilor, amenința cu ruperea echilibrului agro-demografic. În acest punct interveneau o serie de factori de corecție negativă, care printr-o creștere brutală

a mortalității concurau la restabilirea echilibrului. Cei trei factori principali care acționau în acest sens erau: **foametea, epidemiile** și **războaiele**. Acești factori acționau rareori complet separat; de cele mai multe ori ei se potențau reciproc. Astfel, în caz de foamete datorată de exemplu unei recolte mai proaste într-un an din cauza unei invazii de lăcuste sau din cauza vreunei intemperii climatice cea mai mare parte a mortalității nu era dată totuși de cei morți pur și simplu de foame; alimentația insuficientă crea însă cadrul propice pentru tot felul de boli, și, pe de altă parte, boli care în mod normal nu erau mortale se dovedeau fatale pentru organisme slăbite. Totodată, războaiele tulburau uneori buna desfășurare a lucrărilor agricole, ceea ce putea contribui la declanșarea foametei, iar armatele erau medii privilegiate de răspândire a epidemiilor. În asemenea cazuri mortalitatea era mult mai mare decât ar fi fost nevoie pentru o simplă restabilire a echilibrului agro-demografic. Numărul oamenilor scădea brusc mult sub pragul stabilit de potențialul resurselor alimentare, ceea ce însemna că în următorii câțiva ani populația putea din nou să crească fără pericolul unei noi crize agro-demografice. Apoi echilibrul era din nou amenințat sau chiar rupt temporar, iar ciclul se relua.

În realitate mecanismul de reglare agro-demografică nu acționa chiar atât de simplu și liniar. Epidemiile și războaiele nu așteptau neapărat ruperea echilibrului agro-demografic, afectând deopotrivă și populații aflate încă sub pragul determinat de resursele alimentare. Totodată, marile fluctuații anuale ale recoltelor, depășind uneori raportul de 2:1, făcea ca pragul agro-demografic să varieze și el de la an la an, fiind mai ridicat în anii de recolte bogate și mult mai scăzut în anii de recolte proaste. Ca atare, același număr de oameni care într-un an bun sau numai «normal» nu ridica probleme se putea dovedi excesiv într-un an prost, ducând rapid la foamete. În fine, raportul dintre oameni și resurse varia considerabil în funcție de modul de ocupare și valorificare a terenului disponibil. Pragul agro-demografic putea fi înălțat prin defrișări și prin atragerea în cultura cerealieră a unor terenuri folosite anterior ca pășuni, știut fiind că randamentul alimentar – măsurat în calorii/unitate de suprafață – este mai mare în cazul cultivării cerealelor decât în cel al creșterii animalelor. Totodată, pragul putea fi ridicat prin luarea în cultură a unor plante mai productive (de exemplu pe aceeași bucată de pământ porumbul dă producții mult mai mari decât grâul sau

celelalte cereale) sau prin mărirea randamentelor la hectar ca urmare a adoptării unor tehnici agricole (sau zootehnice) mai eficiente. De asemenea, trebuie să avem în vedere și deplasările în spațiu ale diverselor grupuri de oameni. În caz de pericol de suprapopulare relativă, o soluție firească era emigrarea, desfășurată deseori sub forma colonizării rurale a unor teritorii mai slab populate. Un caz special era reprezentat de deplasările forțate de populații, fie sub forma frecventă în evul mediu românesc a robirilor, fie sub cea a deportărilor organizate de puterea politică. Unele deplasări de populație puteau fi și voluntare, urmărind de pildă așezarea în (micro)regiuni unde nivelul obligațiilor feudale și/sau fiscale era mai scăzut. Iar lista elementelor care influențau pe termen scurt sau mediu nivelul la care era stabilit pragul critic al echilibrului agro-demografic poate fi încă sporită.

Aspectul esențial de care trebuie să ținem seama este acela că relația dintre populație și producția agro-alimentară nu este una univocă, ci una de **intercondiționare**. Nu numai numărul oamenilor depinde de volumul și calitatea producției alimentare, dar și aceasta din urmă este stimulată sau nu de nivelul cererii. Nici o societate nu se angajează cu ușurință în procesul anevoios, costisitor material, incomod psihologic și riscant al schimbării deprinderilor înrădăcinate de producție. În consecință, fără o presiune socială suficientă, determinată fie de suprapopulare, fie de acțiunea interesată a unor grupuri restrânse dar influente economic, conservatorismul economic și tehnologic tinde să prevaleze.

Atunci când dorim să reconstituim evoluția demografică din perioade mai îndepărtate în timp ne lovim invariabil de precaritatea **surselor documentare** pe care le avem la dispoziție. Registrele parohiale consemnând botezurile, înmormântările și eventual căsătoriile dintr-o comunitate, registre care au stat la baza progreselor remarcabile ale demografiei istorice occidentale, apar în spațiul românesc abia în secolul al XVII-lea la unele comunități luterane, calvine și romano-catolice din Transilvania, iar la unitarieni, greco-catolici (uniți), mozaici și ortodocși abia în secolul al XVIII-lea; în Țara Românească și în Moldova primele registre parohiale încep să fie completate numai după 1829. În consecință, registrele parohiale nu pot fi folosite pentru perioada care ne interesează aici decât pentru reconstituirea evoluției unor comunități foarte restrânse numeric, puțin reprezentative pentru ansamblul populației din spațiul româ-

nesc. O a doua categorie de izvoare care au fost folosite mai rar și cu importante rezultate de istoricii demografi din alte spații provinciale sunt **recensămintele** (catagrafiile). Utilizarea acestora cere o serie de precauții derivând din faptul că în timp ce majoritatea recensămintelor actuale au în primul rând motivații statistice (cognitive), recensămintele medievale și de la începuturile epocii moderne aveau drept aproape unic scop stabilirea numărului celor care trebuiau să plătească dări. În consecință, interesul celor recenzați și deseori și cel al autorităților locale era să evite pe recenzori, ceea ce face ca înregistrările să fie cel mai adesea incomplete. Un alt motiv de subînregistrare este faptul că recensămintele fiscale nu cuprind de obicei pe cei scutiți de dări. În fine, în cadrul acestor recensăminte nu sunt înregistrați indivizii, ci numai capii de familie plătitori de dări, ceea ce obligă la folosirea unui coeficient de înmulțire pentru a afla numărul real al populației. Acest coeficient nu este neapărat același peste tot, mărimea familiilor putând varia de la zonă la zonă, de la o perioadă la alta și chiar de la o comunitate la alta. În general însă, istoricii înclină să considere că cel mai adesea acest coeficient variază în jurul cifrei de 5 membri de familie. Evident, coeficientul trebuie să fie diferit în cazul recensămintelor care înregistrează unități de impunere abstracte, de exemplu porți sau lude, care deseori grupează mai mult de o familie de contribuabili. Dincolo însă de precauțiile pe care le impune folosirea recensămintelor fiscale, marea problemă este aceea că nu dispunem de suficiente informații de acest tip. Și din acest punct de vedere baza documentară este mai bogată în cazul Transilvaniei, unde s-au păstrat registrele dijmelor papale din prima jumătate a secolului al XIV-lea, dar numai pentru o parte a teritoriului acestei provincii, iar primul recensământ fiscal ceva mai complet efectuat de regalitate și de la care ni s-au păstrat informații a avut loc la sfârșitul secolului al XV lea. Datele acestor recensăminte sunt însă departe de a răspunde tuturor cerințelor noastre, primele recensăminte moderne fiind efectuate în Transilvania abia de autoritățile habsburgice în secolul al XVIII-lea. În teritoriile extracarpatice situația este chiar mai dificilă. Există într adevăr indicii că se făceau numărători ale populației încă din secolul al XV-lea, dar rezultatele acestora nu ni s-au păstrat decât prin notații indirecte, lipsite de detalieri și deci mai puțin sigure. Din secolul al XVIII lea ni s au păstrat catagrafiile întocmite de autoritățile habsburgice în anii 1720 1735, dar

acestea cuprind date numai pentru Oltenia. Prima catagrafiere sistematică a Moldovei și a Țării Românești a fost efectuată în timpul ocupației militare ruse în anii 1772-1773. Mai există recensăminte fiscale efectuate la sfârșitul secolului al XV lea și în secolul al XVI-lea de autoritățile otomane în teritoriile aflate sub administrația lor directă (Dobrogea, Banatul, «raialele»), dar acestea au fost numai într-o foarte mică măsură publicate și valorificate științific. În lipsa unor recensăminte satisfăcătoare, pentru reconstituirea numărului populației istoricii au fost nevoiți să folosească **estimările diverșilor autori de epocă**, estimări a căror credibilitate depinde atât de seriozitatea respectivilor autori, cât și de posibilitățile lor concrete de informare, care în mod obiectiv erau departe de perfecțiune. În fine, lipsiți de surse directe, istoricii au mai apelat la **metode indirecte** de calculare a numărului populației. Una dintre acestea este **deducerea numărului populației din numărul de așezări atestate documentar**. Această metodă are două puncte vulnerabile: mai întâi, numărul de documente este rareori suficient pentru a fi siguri că sunt atestate toate așezările existente în realitate; pe de altă parte, unele așezări dispar sau apar cu mai multe nume diferite, ceea ce poate conduce la o înregistrare greșită. Mai grave sunt însă erorile care apar atunci când se stabilește numărul mediu de oameni ce revin pe o așezare, operațiune absolut necesară în această metodă, dar totodată extrem de greu de fundamentat documentar și deci conținând inevitabil o componentă de arbitrar. O metodă încă și mai puțin sigură este **deducerea numărului populației pe baza efectivelor militare**, știut fiind că cifrele oferite de autorii antici și medievali pentru armatele de epocă sunt de cele mai multe ori fanteziste și că nu exista un raport ferm între numărul combatanților și cel al populației totale, obligația tuturor bărbaților valizi de a participa la oaste fiind mai degrabă un deziderat teoretic fără acoperire practică.

Conștienți de lacunele bazei documentare și de caracterul cu totul aproximativ al rezultatelor, care reprezintă numai ordine de mărime cu o marjă de eroare de cel puțin 10%, să vedem care sunt cifrele – uneori contradictorii de la o lucrare la alta a aceluiași autor – propuse de istoricii demografi pentru diversele provincii românești în evul mediu și în zorii epocii moderne.

Nu există estimări fundamentate pentru perioada care desparte retragerea aureliană de formarea statelor medievale românești; prin

analogie cu estimările populației din Dacia romană se poate totuși aprecia că populația totală din întregul spațiu românesc a variat în jurul a 1 milion de locuitori, poate cu o anume scădere spre mijlocul secolului al VII-lea, pricinuită probabil mai puțin de valul de epidemii de la mijlocul secolului al VI lea («ciuma lui Iustinian») și mai mult de deplasarea unei părți din populația slavă spre teritoriile sud-dunărene.

Începând cu secolul al XIV-lea dispunem de estimări pe provincii istorice. În ceea ce privește **Transilvania** (înțeleasă aici, ca și în continuare, lato sensu, adică cuprinzând totalitatea teritoriilor românești intracarpatice), se știe că secolele XII XIV sunt o perioadă de viguroasă creștere demografică, atât prin spor natural direct, cât și prin sosirea de coloniști sași aduși de regalitatea maghiară Această creștere a fost numai pentru scurtă vreme întreruptă de efectele atacului mongol din 1241-1242, recuperarea ulterioară fiind destul de rapidă. Ca atare pare destul de sigur că în această perioada populația Transilvaniei a depășit o jumătate de milion de locuitori; aprecierea că în prima jumătate a secolului al XIV-lea această populație ar fi ajuns la 900 000 de oameni ni se pare exagerată. Se mai știe că Transilvania a fost ceva mai puțin afectată de marea ciumă din 1347-1350, care a provocat în Occident și în lumea mediteraneană scăderi ale populației de 25-33%. Necunoscând o catastrofă demografică de asemenea proporții, Transilvania avea pe la sfârșitul secolului al XIV-lea probabil în jur de 700 000 de locuitori, iar la sfârșitul secolului al XV lea poate către 1 milion de locuitori (cifra de 1,8 milioane locuitori propusă în sinteza lui Ștefan Pascu ni se pare evident exagerată). Spre deosebire de Occident, unde secolele XIV XV a fost per total o perioadă de stagnare demografică, iar secolul al XVI-lea unul de creștere a numărului populației, în Transilvania secolele XVI XVII marchează o perioadă de încetinire a creșterii populației și în anumite momente chiar de stagnare a ei. O nouă fază de creștere demografică susținută, stimulata de securitatea sporită asigurată de stăpânirea habsburgică și de introducerea de către aceasta a unor măsuri antiepidemice mai eficiente, a avut loc abia în secolul al XVIII-lea, spre sfârșitul căruia populația Transilvaniei a depășit 2 milioane, atingând poate chiar 2,5 milioane de locuitori.

Referitor la **Țara Românească** se apreciază că în timpul lui Mircea cel Bătrân a avut cam 500 000 de locuitori, cifră oarecum exagerată după părerea noastră. Din secolul al XV lea avem două informații

concordante ajunse în mediul italian pe filieră maghiară potrivit cărora Țara Românească ar fi avut cam 60 000 de familii, ceea ce indică o populație în jur de 300 000 de oameni. Scăderea față de domnia lui Mircea se explică în primul rând prin restrângerea teritorială a statului muntean, care pierduse Dobrogea, cetățile de la Dunăre și banatul Severinului, și poate prin pierderile provocate de frecventa stare de război cu turcii otomani. În secolul al XVI-lea perioadele de creștere alternează cu altele de declin: astfel, după o perioadă de liniște și relativă prosperitate între 1480 și 1520 urmează domnia extrem de frământată a lui Radu de la Afumați; apoi, la mijlocul secolului și până către 1570 populația crește din nou, pentru ca în ultimele decenii epidemiile, fiscalitatea excesivă și luptele din timpul lui Mihai Viteazul să determine o nouă scădere. Este greu de apreciat bilanțul demografic de ansamblu al secolului al XVI lea în Țara Românească: este posibil ca per total să se fi realizat o anume creștere, dar aceasta a fost modestă, și credem că nu greșim când apreciem că în preajma anului 1600 populația Țării Românești se situa undeva între 300 000 și 400 000 de locuitori, mai aproape poate de prima cifră decât de cea de a doua. Secolul al XVII lea în ansamblul său este pentru Țara Românească o epocă de crestere demografică, sub Matei Basarab depășindu-se probabil jumătate de milion de locuitori, iar sub Constantin Brâncoveanu ajungându se chiar la ceva mai mult de 600 000 de locuitori. Cifra de 200 000 de birnici în timpul lui Brâncoveanu, care apare într un text din 1741 și care ar da un total de 1 milion de locuitori, ni se pare – în ciuda unor interesante comentarii recente aparținând lui Louis Roman – exagerată. De altfel, chiar și insistentele catagrafii austriece din anii 1720-1735, care au reușit în mare măsură să înfrângă rezistența boierimii față de recenzarea țăranilor, nu au găsit niciodată mai mult de 35 000 de familii contribuabile, ceea ce dă în orice caz o cifră sub 200 000 de locuitori pentru teritoriile de la apus de Olt; ținând cont de faptul că teritoriile de la răsărit de Olt aveau în această perioadă cam de două ori mai mulți locuitori decât Oltenia, ar rezulta o populație totală pentru ansamblul Țării Românești în jur de 600 000 de locuitori. Al doilea sfert al secolului al XVIII lea a reprezentat din nou o perioadă de vicisitudini, după care a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ca și întregul secol al XIX lea, marchează o puternică creștere a populației, care către anul 1800 depășește sigur 1 milion (după estimările lui Louis Roman chiar 1,5 milioane) de locuitori.

Mult mai puține și încă și mai nesigure date avem cu privire la Moldova. După cele mai plauzibile aprecieri Moldova avea în jur de 400 000 de locuitori sub Ștefan cel Mare, cifră care nu sporește semnificativ în secolul al XVI-lea. O ușoară creștere pare să fi avut loc în prima jumătate a secolului al XVII lea, dar aceasta a fost rapid compromisă de dificultățile politice și economice și de distrugerile militare din a doua jumătate a aceluiași secol. O creștere susținută a populației a avut loc numai în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, când – după unele estimări poate exagerate – Moldova istorică (cuprinzând deci și Bucovina, și Basarabia) a ajuns la aproape 1 milion de locuitori.

Tabelul 1: *Populația spațiului românesc comparativ cu cea a Europei (milioane locuitori)*

Anul	Europa (inclusiv Rusia)	Spațiul românesc	%
500	27,5	1	3,6
650	18 (?)	0,8	4,4
1000	38,5	1	2,6
1340	73,5	1,5	2,0
1450	55	1,5 2	3-3,6
1600	100	2	2
1800	187	4,5	2,4

Surse:
Pentru Europa: J. C. Russell, *Population in Europe 500-1500*, în C. M. Cipolla (ed), *The Fontana Economic History of Europe. 1. The Middle Ages*, London-Glasgow, 1973, p. 36; F Braudel, *Structurile cotidianului: psibilul și imposibilul*, I, Buc., 1984, p. 29-59.
Pentru spațiul românesc: estimările noastre (Vezi și bibliografia selectivă de la sfârșit).

Cota parte de 2-3% corespunde și ponderii geografice a spațiului românesc în cadrul continentului european, ceea ce ar putea conduce la concluzia că și densitatea de locuire nu rămâne cu mult în urma densităților caracteristice altor părți ale Europei. O asemenea concluzie ar fi evident pripită, pentru că media europeană este viciată de imensele spații mult timp slab populate ale Rusiei și ale Scandinaviei, în timp ce majoritatea țărilor europene aveau densități sensibil peste această medie.

Tabelul 2: *Densitatea medie a populației în diferite țări și regiuni europene (locuitori/km²)*

Țara (regiunea)	Anul 1000	Anul 1340	Anul 1600	Anul 1800
Italia	16	33	44	57
Franța	10	30	34	50
Germania	7	20	28	50
Polonia	5	10	14	25
Țările balcanice	9	11	15	18
Spațiul românesc (ansamblu)	3,5	5	7	15
Transilvania		7	10	24
Țara Românească		4	4	13
Moldova		3	4	9
Rusia	2	2	3	6
Țările nordice	1	2	2,5	4
Europa (ansamblu)	3,8	7,3	10	18,7

Surse:
Aceleași ca la tabelul 1; de asemenea Andre Armengaud, *Population in Europe 1700-1914*, în C. M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. 3. The Industrial Revolution*, London-Glasgow, 1973, p. 29.

Dacă încercăm să facem **totalizări** pentru întreg spațiul românesc, aceasta ar însemna că de la probabilul 1 milion în secolele III-XIII s-a ajuns la 1,5 milioane în secolul al XIV-lea, pragul celor 2 milioane a fost depășit probabil către anul 1500, iar către anul 1800 s-a ajuns la aproximativ 4,5 milioane de locuitori. Perioadele de creștere și de stagnare sau chiar de descreștere nu se suprapun întotdeauna cu cele constatate la nivelul general european, totuși cota parte a spațiului românesc în populația totală a continentului european (inclusiv Rusia europeană) a rămas relativ stabilă în jurul a 2-3%, ajungând numai în unele momente excepționale de criză demografică în alte părți ale Europei – secolele VI-VII și XIV-XV – la circa 4%.

Aceste date generale nu trebuie să ne ascundă **marile disparități** din chiar interiorul spațiului românesc. Aceste disparități pot fi grupate pe două categorii: disparități între diversele provincii istorice și disparități în interiorul acestor provincii. Referitor la primele, este evident că Transilvania a avut de-a lungul întregii perioade studiate

de noi o densitate a populației dublă față de teritoriile extracarpatice, care erau mai apropiate de nivelurile scăzute din restul Europei răsăritene și sud-estice. Pe de altă parte, chiar în interiorul arcului carpatic existau mari diferențe între zonele locuite de sași din sudul Transilvaniei, unde s-a ajuns în prima jumătate a secolului al XIV lea la densități de 25-30 de locuitori/km², și zonele muntoase sau Banatul, care erau mult mai slab populate. Pe de altă parte, nivelul de locuire din zonele săsești, care este cu totul excepțional în spațiul românesc, este sensibil inferior nivelurilor atinse în aceeași perioadă în zonele cele mai dezvoltate ale Europei (80 de locuitori/km² în Lombardia și Toscana în prima jumătate a secolului al XIV-lea), și nu a putut fi menținut mult vreme, aceste zone de locuire densă fiind printre puținele de la noi afectate serios de epidemiile de ciumă din secolele XIV XV. Diferențe mari apar și în teritoriile extracarpatice, unde, după cum au arătat studiile efectuate pe distribuția așezărilor, densitatea de locuire era mai mare în regiunile de deal și mai mică în zonele înalte de munte și la câmpie. De altfel, se știe că până în secolul al XIX-lea Bărăganul de exemplu a fost extrem de slab populat. De asemenea, se știe că, spre deosebire de antichitate, în evul mediu și până târziu în epoca modernă Dobrogea nu a mai depășit densitatea de locuire a restului spațiului românesc.

Cum se explică densitatea de câteva ori mai mică decât în majoritatea țărilor europene?

O primă explicație ar viza **vicisitudinile politice** cărora le-a căzut victimă spațiul românesc, unde pătrunderile neamurilor migratoare de stepă s-au prelungit până în secolul al XIII-lea, în timp ce în Occident migrațiile încetaseră cu mult înainte. Pe de altă parte însă, se poate spune și că densitatea redusă a populației din spațiul românesc și în general din Europa răsăriteană a înlesnit pătrunderea acestor migratori, și că pierderile de populație cauzate de ei au fost măcar parțial compensate de faptul că unii dintre ei au rămas aici. Situația este diferită în cazul tătarilor stabiliți în stepele nord pontice cu începere din secolul al XIII lea, care s au specializat în capturarea de robi și în vânzarea lor pe piețele din Orientul arab și apoi din Imperiul otoman. Pentru spațiul românesc aceste robiri însemnau pierderi demografice nete, mai ales pentru Moldova, care era mai expusă din punct de vedere geografic. Ele sunt greu de evaluat cantitativ, mai ales pentru că erau neregulate, iar cifrele oferite de

unele izvoare de epocă cu privire la zeci sau chiar sute de mii de robi în cazul unor expediții de mai mare amploare sunt probabil exagerate. Totuși, numărul celor robiți era departe de a fi neglijabil. Astfel, în secolul al XVI-lea erau expediați din Crimeea spre Imperiul otoman cam 25 000 de sclavi anual; aceștia proveneau însă și din Polonia, Lituania, Ucraina, Rusia și chiar din teritoriile de la nord de Caucaz, astfel încât este imposibil să estimăm câți erau moldoveni. Dispunem însă de registrele vamale otomane de la Tulcea din anii 1515-1517, și știm că pe aici au fost trecuți în acești ani de relativă pace peste 1000 de sclavi anual, sclavi care în acest caz proveneau aproape sigur din Moldova. Raportați la populația totală a Moldovei din acea vreme (aproximativ 400 000 de locuitori), acești 1000 de robi anual nu înseamnă decât 2,5‰, dar dacă ținem cont că majoritatea studiilor de demografie medievală estimează sporul natural «normal» la aproximativ 4‰, atunci observăm că punctiile operate de tătari însemnau chiar în anii «pașnici» jumătate din acest spor natural. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că aceste vicisitudini geopolitice afectau diferențiat spațiul românesc: Moldova era cea mai expusă, urmată apoi de Țara Românească, în timp ce Transilvania era afectată numai în mod excepțional.

Mai importantă încă decât aceste vicisitudini politice era **împletirea densității reduse a populației cu nivelul redus al tehnicii agricole**. Astfel, în timp ce în lumea mediteraneană se folosea **asolamentul bienal** (alternarea anuală a solelor cultivate cu cereale, cu lăsarea în pârloagă a uneia din cele două sole în care se împărțea terenul arabil disponibil) încă din antichitate, iar în Europa nord-vestică se impune începând din perioada carolingiană (secolele VIII-IX) **asolamentul trienal** (împărțirea terenului disponibil în trei sole, una cultivată cu cereale de primăvară, alta cu cereale de toamnă și cea de-a treia lăsată în pârloagă), în spațiul românesc predomină până foarte târziu, în unele regiuni chiar până în secolul al XX-lea, sistemul agriculturii **«în moină»**, prin care se cultiva un teren până la epuizare, apoi se defrișa un alt teren și era și acesta cultivat mai mulți ani la rând ș.a.m.d. Acest sistem primitiv, lesne de practicat în condițiile unei densități reduse a populației, a fost înlocuit cu asolamentul bienal numai în unele părți ale Transilvaniei în secolele XIII-XIV, iar în teritoriile extracarpatice, unde asolamentul bienal este atestat începând din secolul al XV-lea (mențiunile documentare vor trebui însă

[illegible], nu toate cele invocate în [illegible] referindu-se cu adevărat la acest tip de asolament), el rămâne puternic minoritar înainte de 1800. În ceea ce privește asolamentul trienal, acesta a fost folosit de unele comunități sășești și în apropierea unor orașe, dar numai pe scară restrânsă; astfel, în ciuda progreselor realizate în timp, în Crișana doar mai puțin de un sfert dintre sate practica asolamentul trienal în anul 1770, în timp ce 58% foloseau asolamentul bienal, iar în 18% se practica sistemul «în moină» sau cu un singur câmp compact pentru întreg satul (sistemul «plurienal pe rânduri de țarini»). Nu ne mai miră atunci faptul ca în secolul al XIX-lea autoritățile austriece din Transilvania făceau încă eforturi pentru a-i determina pe agricultori să adopte asolamentul trienal.

La fel de deplorabilă era situația în ceea ce privește **utilajul agricol**. Astfel, dacă în Occident s-a impus plugul greu cu roți, care răstoarnă brazda și asigură o aerisire superioară a solului, la noi aceste pluguri au pătruns doar târziu, în număr mic și aproape numai în mediul săsesc. Ca atare, au continuat să fie folosite pe scară largă aratrul cu plaz și chiar cel primitiv fără plaz (râmocul), atestate în spațiul extracarpatic până târziu în secolul al XIX-lea și chiar în secolul al XX-lea. Deficitară era și dotarea gospodăriilor țărănești cu celelalte unelte uzuale, nivelul scăzut al producției meșteșugărești obligând la aducerea multora dintre acestea din import, așa cum era cazul cuțitelor și coaselor din Germania și Austria în secolele XV-XVI, ceea ce depășea posibilitățile celor mai mulți țărani.

Sistemul de cultivare și utilajul agricol nu sunt esențiale în sine, ci ca elemente care determină în mare măsură **randamentele agricole (productivitatea)**. Acestea sunt destul de greu de stabilit cu precizie, dat fiind că nu ni s-au păstrat contabilități ale exploatațiilor agricole decât pentru unele domenii din Transilvania, și numai cu începere din secolul al XVI-lea, în timp ce în Țara Românească și în Moldova primele asemenea socoteli, mai puțin detaliate decât cele transilvănene, datează abia din secolul al XVIII-lea. Dificultățile generate de convertirea măsurilor de epocă în unități moderne și datele cu totul insuficiente despre suprafețele cultivate efectiv fac să fie practic imposibilă prezentarea acestor date sub forma modernă a producțiilor la hectar, istoricii trebuind de cele mai multe ori să se mulțumească cu indicarea raportului recoltă/sămânță.

Informațiile disponibile pentru Transilvania secolelor XVI-XVII au fost analizate de către David Prodan și rezultatele s-au dovedit modeste: randamente variind între 2 și 4:1, și în medie puțin sub 3:1 la grâu, în jur de 3,5:1 la secară, peste 5:1 la orz și mei, și mai slabe, în jur de 2:1, la ovăz. De asemenea, în Crișana randamentele variau în anul 1720 între 1,5 și 5:1, depinzând atât de fertilitățile variabile la nivel local, cât și de sistemul de cultură folosit; în ceea ce privește randamentul mediu, acesta se situa, conform calculelor lui Barbu Ștefănescu, la 3,03:1. Aceste productivități, de altfel comparabile cu cele din Ungaria superioară a aceleiași vremi, erau mult în urmă față de cele care erau obținute în Europa apuseană și centrală: astfel, la grâu Germania în ansamblul ei depășise pragul de 4:1, Franța pragul de 5:1 (dar în părțile ei nordice obținea regulat recolte de peste 6:1), iar pe unele ferme din Anglia și Țările de Jos se obțin medii multianuale (deci nu ani excepționali) de 11-13:1. Vom adăuga numai faptul că pragul de 3:1 pentru grâu – atestat ca medie în Țara Românească de sămile moșiilor mitropoliei din secolul al XVIII-lea – a fost depășit în cea mai mare parte a Occidentului probabil la cumpăna secolelor XII-XIII și că decalajele au fost asemănătoare pentru celelalte culturi cerealiere, pentru care informațiile sunt mai puțin bogate. Aceste constatări plasează teritoriile românești – conform clasificării propuse de Fernand Braudel – în ultima grupă a productivităților agricole europene, împreună cu largi părți ale Europei răsăritene și cu unele zone retardatare foarte restrânse din Occident.

Constatăm că decalajele față de țările dezvoltate ale Europei sunt imense și foarte vechi. Rămânerea în urmă se cere explicată, cu atât mai mult cu cât ea contrastează cu afirmațiile entuziaste ale multor călători străini despre fertilitatea solului din Țările Române și cu cifrele fabuloase date de aceștia cu privire la productivitățile agricole. La o analiză mai atentă se poate însă observa că acei călători care nu fabulează pur și simplu se referă mai degrabă la potențialul agricol decât la recolte care se obțin efectiv; de altfel, mulți dintre aceiași călători semnalează că pământul era lucrat destul de superficial. Or sistemul culturilor în moină era unul caracterizat de foarte mari diferențe de productivitate de la un an la altul. Astfel, în primul an de luare în cultură a unui lot de pământ odihnit recolta era de obicei destul de bogată, oricum surprinzător de bună față de volumul redus al lucrărilor agricole efectuate. În schimb, în al doilea an recolta era

deja sensibil mai mică, iar începând din al treilea an ea devenea slabă, obligând curând la preluarea în cultură a unui nou lot. Ca atare, între producțiile medii realizate efectiv și cele care ar fi putut fi obținute în mod optim de pe un anumit teren diferența era foarte mare.

Mediocritatea producțiilor cerealiere a fost numai parțial și relativ târziu atenuată de adoptarea unor culturi mai productive. Aici ar trebui amintit grâul de toamnă, care îl înlocuiește pe cel de primăvară mai întâi în Transilvania, dar care în spațiul extracarpatic se impune abia în secolul al XVII-lea, și mai ales porumbul, sosit din America pe filieră otomană tot în secolul al XVII-lea. O însemnătate mai mică a avut orezul, introdus în Banat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din inițiativa autorităților otomane, dar a cărui cultură a rămas circumscrisă unor zone relativ restrânse. Abstracție făcând însă de cazul mai puțin concludent al orezului, se poate aprecia că tocmai adoptarea acestor plante mai productive a fost unul dintre factorii decisivi care au permis creșterea semnificativă a populației în spațiul românesc în secolul al XVIII-lea.

Preponderența cerealelor în alimentație a rămas categorică până la impunerea porumbului în secolul al XVIII lea, și în multe regiuni chiar și după aceasta cerealele clasice precumpănesc. Acest fapt nu este specific Țărilor Române, el fiind o caracteristică a duratei lungi pentru cea mai mare parte a Europei medievale și incipient moderne. Dintre cereale, grâul era neîndoielnic alimentul preferat, dar sensibilitatea sa la dăunători și randamentul său modest au determinat cultivarea în continuare, deseori în amestec cu grâul, și a altor cereale, cum ar fi orzul, secara, meiul sau ovăzul. Informațiile disponibile îngăduie numai rareori evaluarea exactă a ponderii diverselor soiuri de cereale. Totuși, datele disponibile arată că grâul se situa pe locul întâi nu numai din punct de vedere al prestigiului și al prețului, ci și din punct de vedere al cantităților efectiv cultivate. De exemplu, în *kaza*-ua Brăila grâul reprezenta la sfârșitul secolului al XVI lea 43,5% din totalul producției cerealiere, urmat de orz cu 30% și mei cu 20%, în timp ce ovăzul, secara și lintea au un rol cu totul marginal. Luarea în cultură a porumbului a schimbat raportul între culturi, dar ea s-a făcut îndeosebi în dauna meiului și a orzului, și mai puțin în cea a grâului. În Țara Românească și în Moldova porumbul a trecut treptat pe primul loc, în timp ce în teritoriile intracarpatice grâul și-a păstrat primatul, după cum o arată și situația din comitatul Bihor în anu

1723-1763, unde producția cerealieră se împarte astfel: grâu – 49%, porumb – 22%, orz – 16%, ovăz – 7%, secară – 2%, mei – 2%.

Mediocritatea și nesiguranța producțiilor cerealiere a impus necesitatea găsirii unor **alte surse de hrană.**

Mai întâi trebuie menționate **produsele animaliere.** Densitatea redusă a populației din spațiul românesc avea drept revers un potențial animalier ridicat, atât în ceea ce privește vânatul, cât și în ceea ce privește animalele domestice. După cum au arătat cercetările paleozoologice bazate pe studiul resturilor de oase găsite cu prilejul săpăturilor arheologice, talia animalelor din evul mediu era sensibil inferioară celei a animalelor de astăzi; ca atare, și cantitatea de carne (sau de lapte) obținută de la un animal era mai mică. Acest fapt era însă compensat de efectivele mari de animale în raport cu numărul de oameni. De altfel, toți călătorii străini evidențiază numărul ridicat de vite mari și de oi întâlnite în Țările Române, vite și oi care din secolul al XVI lea serveau și la asigurarea unor exporturi substanțiale. Cercetările arheologice atestă însă pentru evul mediu timpuriu, iar inventarele domaniale confirmă pentru secolele XVI XVIII, rolul important al porcinelor. La acestea trebuie să mai adăugăm neîndoielnic păsările de curte, chiar dacă rolul acestora în alimentație a fost mai degrabă modest. În ceea ce privește valorificarea acestor animale, suntem mai bine informați despre creșterea lor pentru carne, și știm mai puține despre folosirea lactatelor și a ouălor. Informații bogate există și referitor la practicarea pescuitului, dar ponderea sa în alimentație este imposibil de stabilit cu precizie. Se știe însă că această pondere era mai mare în cazul comunităților catolice, unde se consumă fără restricții pește în timpul postului. Aceasta explică poate și locul precumpănitor deținut de pește în exporturile Țării Românești la Brașov până la mijlocul secolului al XVI-lea; exporturi însemnate se mai efectuau spre Polonia și chiar spre Constantinopol.

Pe lângă cereale și produse animaliere, la hrana zilnică se adăugau și alte alimente. Acestea sunt greu de evaluat cu exactitate. Astfel, știm că inițial **legumele** folosite erau puțin numeroase, o pondere ceva mai mare având doar varza, în timp ce altele, precum ceapa, usturoiul, pătrunjelul, deși bogate în substanțe nutritive, aveau o pondere calorică modestă. Legumele originare din America, fasolea, cartoful, roșiile, deși au un randament ridicat, s-au impus cu greutate,

ponderea lor devenind semnificativă abia în secolul al XIX lea. Fructele, cunoscute în epocă și sub denumirea de pometuri, au avut fără îndoială un rol important, dar care se lasă greu surprins documentar și evaluat cantitativ. Complemente alimentare deloc de neglijat erau oferite de **produsele apicole**, mierea fiind principalul îndulcitor (zahărul apare la noi abia în secolul al XVI-lea ca produs de import, iar folosirea lui se extinde lent) și de asemenea materia primă pentru mied, important într o societate care a cunoscut relativ târziu băuturile alcoolice distilate. Băuturile contau nu numai ca dopanți, ci și ca suplimente calorice relativ ieftine. La acest capitol trebuie invocată neapărat ponderea ridicată deținută de **vin**, vița de vie fiind cultivată pe scară largă în toate provinciile românești.

Tabloul care rezultă din cele enumerate mai sus atestă o certă diversitate alimentară, îndeosebi o pondere mai ridicată a consumului de carne comparativ cu țările din apusul și centrul Europei. Acest fapt era posibil deoarece densitatea redusă a populației lăsa mult spațiu pășunilor și pădurilor, deci animalelor. Situația avea sa se schimbe în Transilvania în secolul al XVIII-lea, iar în teritoriile extracarpatice abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când creșterea demografică și cea a suprafețelor cultivate avea să se facă în dauna pășunilor, și deci a fondului animalier. Pe de alta parte, diversitatea și abundența relativă a alimentelor complementare servea la atenuarea șocurilor provocate de variațiile prea mari ale producției cerealiere, cerealele fiind totuși alimentul principal din punct de vedere al aportului caloric. Ca atare, nivelul precar și mai ales nesiguranța ce caracterizau producția cerealieră, consecințe legice ale tehnicii agricole rudimentare, dau totuși trăsătura dominantă a raportului de echilibru între numărul oamenilor și resursele alimentare.

2. Habitatul rural

Relieful și densitatea diferențiată, dar în general redusă, a populației au influențat în mod decisiv structura așezărilor și peisajul rural. La acești factori mai trebuie să adăugam natura ocupațiilor și habitudinile culturale ale diverselor grupuri umane care au populat spațiul românesc. Toate acestea au determinat, pe lângă o serie de elemente comune, o reală diversitate a habitatului rural

În ceea ce privește **numărul așezărilor**, studii bazate pe inventarierea nominală a celor menționate în documente au arătat că în Transilvania sunt atestate până la 1350 cam 2500-2600 de așezări, iar până la 1541 peste 4000 de așezări. După cum am arătat mai sus, aceasta nu înseamnă că toate aceste așezări au existat în mod continuu și simultan; totuși, cu excepția cazului excepțional al celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea, numărul așezărilor dispărute sau abandonate nu a fost foarte mare, și pe de altă parte unele așezări mărginașe au putut să nu fie consemnate în documentele cunoscute, astfel încât credem a putea afirma că cifra de 4000 de așezări pentru Transilvania secolului al XVI-lea nu este excesivă. Pentru Țara Românească studiul de pionierat al lui Ion Donat a arătat că până în 1625 apar în documente ceva mai mult de 3200 de așezări, dintre care au putut exista simultan în jurul anului 1600 ceva mai mult de 2500. Distribuția așezărilor este foarte inegală în spațiu, numărul lor fiind mult mai mare în județele de sub munte și sensibil mai mic cu cât ne apropiem de Dunăre. Totodată, faptul că peste o treime dintre așezările atestate înainte de 1625 au dispărut ulterior ne arată că habitatul muntean, mai ales cel din zonele de câmpie, unde procentul așezărilor dispărute depășește media, are încă o componentă importantă de instabilitate. Concluzii similare credem că se pot trage și pentru Moldova, deși pentru aceasta nu s-au efectuat asemenea studii.

Dacă este să încercăm totalizări, credem a nu greși prea mult când socotim cam 7-8000 de așezări în secolul al XIV-lea, pe la 10 000 în secolul al XVI-lea, și poate către 15 000 la începutul secolului al XIX-lea, moment din care, cu excepția Bărăganului, a Dobrogei și a Basarabiei, numărul așezărilor nu mai crește și uneori începe chiar să scadă datorită comasărilor și mai ales datorită înghițirii unor sate de către orașele în expansiune. O primă observație: numărul așezărilor variază mai puțin decât numărul oamenilor, și faptul este firesc, întrucât după atingerea unui anumit prag în creșterea numărului de așezări sporul demografic are ca efect principal creșterea numărului mediu de locuitori dintr-o așezare.

Numărul relativ ridicat al așezărilor nu înseamnă însă și o ocupare integrală a spațiului. De altfel, cu unele excepții, **pădurile rămân predominante**, iar zonele locuite și cultivate de oameni par mai degrabă insule într-un ocean de copaci. Abundența spațiului, dar a unui spațiu plin de vegetație și de animale, pe care oamenii îl iau cu

greu în stăpânire, este una dintre caracteristicile de bază ale istoriei românești în perioada studiată de noi.

Tipologia așezărilor era și ea dependentă de raportul dintre oameni și spațiul disponibil. Densitatea mică a populației a încurajat precumpănirea satelor de dimensiuni mici și mijlocii, risipite sau răsfirate. Excepții se remarcă în zonele unde relieful impunea o grupare mai strânsă a caselor și mai ales în mediul săsesc, unde predomină tipul satului adunat, atât ca urmare a modelului cultural adus din zonele de origine ale coloniștilor sași, cât și ca o modalitate de a marca și păstra mai bine statutul socio-juridic privilegiat față de celelalte grupuri umane din jur.

O mai mare diversitate se poate observa în ceea ce privește **locuințele**. Astfel, în toată perioada studiată de noi coexistă – este adevărat, în proporții diferite – locuințele total sau parțial îngropate (bordeie și semibordeie) cu locuințele construite la suprafață. Tendința generală este cea de impunere treptată a locuințelor de suprafață, mai întâi în zonele de munte și în Transilvania, dar generalizarea lor a fost lentă, în spațiul extracarpatic predominând până în secolul al XIX-lea semibordeiele, care aveau și avantajul de a oferi o protecție superioară împotriva rigorilor iernii. Atât bordeiele și semibordeiele, cât și majoritatea locuințelor de suprafață erau ridicate din lemn și chirpici, doar vetrele pentru foc fiind din piatră; chiar și în cazul reședințelor boierești și domnești, acestea au fost multă vreme ridicate din lemn, abia în secolul al XVII-lea începând în aceste cazuri să se impună cu adevărat construcțiile din piatră. În ceea ce privește casele sătenilor obișnuiți, acestea erau compuse de cele mai multe ori dintr-o singură încăpere, adesea de dimensiuni reduse, care servea de adăpost nocturn oamenilor și nu de puține ori și animalelor. Desigur, situația era deosebită în cazul locuințelor nobiliare și boierești, care încep relativ timpuriu să aibă unele anexe, hambare și grajduri, și chiar să separe un dormitor al stăpânilor de camera mare și eventual de o cameră a slugilor, atunci când aceștia nu dormeau în clădirile separate. Unele progrese în ceea ce privește apariția clădirilor anexă și ulterior apariția celei de a doua camere se observă și în mediul sătesc, dar ele se extind extrem de lent. De altfel, forma precumpănitoare de conservare a rezervelor alimentare a rămas până târziu în spațiul românesc păstrarea lor în gropi de cereale, modalitate care oferea un plus de șanse împotriva vărului jefuitori și a

strângătorilor de dări. La fel, animalele erau cel mai adesea doar îngrădite, iar în caz de intemperii cu totul deosebite adăpostite laolaltă cu oamenii, servind acestora și ca sursă suplimentară de căldură în iernile geroase.

Interioarele depindeau și ele de nivelul social al proprietarului, dar ca regulă generală erau sărăcăcioase. Inventarul gospodăresc era compus din câteva oale, recipiente pentru băuturi, uneltele agricole, așa primitive cum le-am văzut mai sus, câteva linguri de lemn și 1-2 cuțite, rareori mai mult. În cele mai multe case mobilierul lipsea aproape cu desăvârșire. Se dormea pe paie sau pe blănuri și se mânca șezând pe jos, deseori în aer liber. Lavițele, lăzile pentru păstrat lucrurile, mesele și scaunele se difuzează treptat, din mediile sociale superioare spre cele inferioare și din Transilvania spre zonele extracarpatice, urmate mai târziu de paturi și de dulapuri.

Discuția pe marginea habitatului și a locuințelor dezvăluie precaritatea persistentă în care trăiau majoritatea locuitorilor spațiului românesc. Această situație este similară celei din Occident din evul mediu timpuriu, caracterizată astfel de Robert Fossier: «o răspândire umană ușoară și inegală, densă aici, inexistentă dincolo, poate încă slab fixată, supusă deplasărilor la cheremul necesităților unei agriculturi extensive, încă parțial itinerantă, care consumă spațiul și-l epuizează pentru că nu-l stăpânește încă cu adevărat. Trebuie să ne așteptăm la forme de habitat foarte diferențiate, de la cătune sezoniere din materiale ușoare ... la sate temporare care sunt abandonate la capătul câtorva ani, și până la așezările clădite din piatră în jurul casei unui sfânt sau a unui stăpân laic. Vaste spații înconjoară – și mai degrabă izolează – aceste puncte locuite, iar culturile se deplasează odată cu animalele». Deosebirea rezidă în faptul că în secolele X-XII, sub impactul creșterii demografice, Occidentul a trecut la un habitat mai stabil, cu așezări permanente structurate în jurul unei biserici și/sau a castelului, cu o clară delimitare a proprietăților funciare și a diverselor exploatații agricole. În spațiul românesc această mutație se realizează abia cu întârziere și numai treptat, încheiindu-se abia în secolul al XIX-lea.

Totodată, decalajele în ceea ce privește habitatul sunt similare, atât în interiorul spațiului românesc, cât și față de celelalte spații geografice, cu cele constatate mai devreme pentru densitatea populației și tehnicile agricole.

3. Meșteșugurile

Meșteșugurile pot fi clasificate în funcție de mai multe criterii. Primul dintre acestea este dat de **finalitatea** lor practică. Avem astfel meșteșuguri alimentare, categorie care include activitățile de tranșare și conservare a cărnii (în spațiul românesc mai ales prin sărare), prepararea lactatelor, mai ales a brânzeturilor, morăritul, brutăritul, prepararea băuturilor alcoolice etc., apoi meșteșuguri legate de producerea îmbrăcămintei (pielăritul, torsul, țesutul, croitoria, blănăritul, cojocăritul etc.), olăritul, meșteșuguri legate de obținerea și prelucrarea metalelor, pornind de la minerit și ajungând până la maeștri armurieri și bijutieri, meșteșuguri legate de construcții și de producerea de obiecte gospodărești, etc. Categorii aparte reprezintă în fine meșteșugurile legate de activitățile spirituale, cum ar fi diecii de cancelarie și mai târziu meșterii tipografi. Mai utilă poate decât această enumerare descriptivă este clasificarea meșteșugurilor în funcție de **gradul de specializare** presupus de practicarea lor. Tendința bine cunoscută a economiilor medievale era ca fiecare gospodărie să-și acopere cât mai mult din nevoi din resurse proprii. Cu toate acestea, unele produse cereau cunoștințe tehnice deosebite sau o dotare tehnică mai pretențioasă, care nu era la îndemâna oricui, astfel încât nu tot ceea ce era necesar sau dezirabil putea fi obținut din cadrul gospodăriei proprii. Dacă ar fi să combinăm criteriile, am observa că meșteșugurile care nu cereau o specializare deosebită, putând fi practicate în majoritatea gospodăriilor erau cele alimentare, mai puțin morăritul, care era cel mai adesea monopol seniorial, cele legate de confecționarea îmbrăcămintei, cele legate de prelucrarea rudimentară a lemnului și parțial olăritul. Este evident că un grad redus de specializare însemna o activitate cu productivitate scăzută și produse inferioare calitativ. În ceea ce privește meșteșugurile care cereau o specializare mai ridicată, și a căror practicare devenea o sursă majoră de venituri pentru puținii capabili s-o facă, acestea puteau fi – după **locul** unde se desfășura activitatea – meșteșuguri sătești, domaniale sau orășenești. În fine, ca forme superioare de organizare a activității meșteșugărești se cuvine să amintim reglementarea acesteia prin intermediul **breslelor**, aproape exclusiv la orașe, și mai ales **apariția manufacturilor**.

O discuție detaliată cu privire la nivelul de dezvoltare atins de diferitele meșteșuguri în diverse momente depășește în mod evident cadrul analizei noastre. Se cuvin însă făcute câteva observații. Mai întâi, activitățile meșteșugărești au avut o vechime și o diversitate apreciabilă în spațiul românesc. Pe de altă parte însă, densitatea redusă a populației și precaritatea economiei agrare au frânat specializarea în activitățile meșteșugărești, ceea ce s-a răsfrânt negativ asupra nivelului tehnic al acestora. Ca atare, aceleași disparități pe care le am sesizat în ceea ce privește densitatea populației și tehnica agrară sunt evidente și la nivel meșteșugăresc: un nivel tehnic general mai scăzut pe ansamblul spațiului românesc față de țările din Europa apuseană, centrală și mediteraneană, și de asemenea în interiorul spațiului românesc un nivel ceva mai ridicat în Transilvania decât în teritoriile extracarpatice. Dincolo de aceste diferențieri, activitatea meșteșugărească a cunoscut o tendință destul de viguroasă de dezvoltare, mai ales începând din secolele XIII-XIV în Transilvania și din secolul al XV-lea în teritoriile extracarpatice. Decalajele se micșorează oarecum în secolele XV-XVI, dar ele persistă, și atunci când domnii munteni sau moldoveni aveau nevoie de meșteri mai deosebiți, de exemplu Alexandru Lăpușneanu de un berar sau de un brutar, sau în alte cazuri de un doctor, sau de un meșter care să bată monede, ei trebuiau să se adreseze orașelor săsești din Transilvania sau chiar să recurgă la specialiști veniți din alte țări, mai ales din Europa centrală și de la Constantinopol.

În ceea ce privește **breslele** (organizații ale meșteșugarilor care activau într-o anumita meserie sau în meserii înrudite, și care reglementau modul de dobândire a dreptului de a practica respectiva meserie, organizarea producției, accesul la materiile prime, desfacerea produselor și în general participarea meșterilor respectivi la viața orașului respectiv), ele sunt atestate documentar în orașele săsești începând din secolul al XIV-lea, extinzându-se apoi și în celelalte orașe transilvănene. În teritoriile extracarpatice breslele au apărut mult mai târziu, iar în alcătuirea lor criteriile și finalitățile profesionale erau cel mai adesea eclipsate de cele fiscale. Ca atare, breslele din Moldova și Țara Românească erau în mai mică măsură organizații meșteșugărești cât grupări ale indivizilor care beneficiau de un regim special în ceea ce privește dările pe care le datorau statului.

Decalaje similare pot fi sesizate și în ceea ce privește **manufacturile** (întreprinderi capitaliste, organizate pe baza diviziunii tehnice a muncii, adică prin segmentarea procesului productiv în operațiile tehnice constituente și efectuarea acestora de către diverși lucrători, aflați însă sub controlul economic al negustorului capitalist). Dacă pe plan universal se acceptă îndeobște că primele manufacturi propriu-zise au apărut la cumpăna secolelor XIII-XIV în industria textilă toscană și flamandă, în spațiul românesc – dacă facem abstracție de cazul destul de special al tipografiilor, organizate și ele ca manufacturi – prima manufactură a apărut tot în domeniul postăvăritului la Brașov în anii '70 ai secolului al XVI-lea, dar a avut o existență precară și efemeră. Ulterior au apărut noi manufacturi pe ambele părți ale Carpaților, de regulă în câteva ramuri speciale, cum ar fi producerea armamentului (mai ales în Transilvania), morile de hârtie, sticlăriile etc., dar ele au început să aibă o pondere economică semnificativă abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când s-au înmulțit în postăvărit și în sectorul prelucrării fierului. În Occident manufacturile deveniseră predominante în ramurile cheie ale sectorului prelucrător din secolul al XVI-lea, stadiu care nu fusese atins încă în spațiul românesc înainte de anul 1800.

4. Orașele

Evoluția vieții urbane în spațiul românesc prezintă numeroase similitudini, dar și unele deosebiri semnificative față de tendințele prezente la nivel european. Astfel, la noi ca și în restul lumii europene, civilizația antică a avut o certă componentă urbană de factură greco-latină. Destrămarea lumii romane a fost însoțită de un declin extrem de pronunțat al vieții orășenești, îndeosebi în ceea ce privește funcțiile comerciale și meșteșugărești ale orașelor. Desigur, acest declin nu a fost peste tot la fel de pronunțat, ci a lovit mai puternic Occidentul și fostele stăpâniri romane din interiorul continentului european, în timp ce lumea mediteraneană și Orientul au păstrat un potențial urban relativ ridicat. Totuși, per total evul mediu timpuriu a fost o epocă de slabă dezvoltare urbană. În Occident această situație se schimbă începând din secolul al X-lea, când sporirea randamentelor agricole a permis desprinderea unei părți crescânde a populației

totale de activitățile agrare, iar creșterea demografică generală a încurajat și ea apariția unor noi orașe sau dezvoltarea celor deja existente. Ca atare, din acel moment istoric în Europa apuseană ponderea orașului s-a mărit continuu, chiar dacă nu și într-un ritm constant. Aceeași tendință, dar cu unele decalaje temporale și cantitative, se poate constata și în restul continentului european.

În spațiul românesc **dezurbanizarea** care a urmat retragerii stăpânirii romane a fost mai gravă decât în alte foste provincii romane. Centrele urbane antice și-au pierdut nu numai funcțiile economice, dar și pe cele de centre politico-administrative și religioase care în Occident au mai permis unora dintre ele să păstreze un statut deosebitor de satele din jur. Nimic de acest fel în spațiul românesc, unde absența unor structuri politice bine definite și a unei ierarhii ecleziastice a handicapat și șansele unei dezvoltări urbane. Ca atare, cu excepția Dobrogei și a orașelor de pe linia Dunării pe perioada cât acestea au rămas în componența Imperiului roman de răsărit și apoi a Imperiului bizantin, chiar dacă au existat continuități de locuire pe teritoriul unora din fostele orașe romane, acestea nu au însemnat o continuitate de viață urbană. De altfel, o situație similară se poate observa și în Britannia, unde istoricii fac o distincție clară între «*town life*» (viață urbană propriu-zisă) și «*life in town*» (locuirea în perimetrul orașului a unei populații ruralizate, care se ocupă precumpănitor cu agricultura). Același caracter non-urban l-au avut, după cum par să dovedească cercetările arheologice, și așezările mai importante apărute în evul mediu timpuriu, inclusiv reședințele primelor formațiuni politice românești, cum ar fi de exemplu Dăbâca.

Revitalizarea urbană a început în spațiul românesc ceva mai târziu și de la un nivel de pornire sensibil mai redus decât în Occident, fiind semnificativă abia din secolele XIII-XIV. În ceea ce privește mecanismul formării orașelor românești medievale, în istoriografie persistă încă puncte de vedere diferite, opunând în general pe adepții unei geneze endogene, în cadrul căreia elementul autohton a avut rolul principal, celor care consideră că decisive au fost aporturile din exterior, bizantine, italiene și germane. Considerăm că această dispută nu poate fi tranșată la un nivel general, situațiile concrete fiind destul de diferențiate. Astfel, pare clar faptul că în Transilvania apariția orașelor este strâns legată de colonizarea sașilor, ca și de privilegiile conferite acestora de către regalitatea maghiară, iar

orașele nesăsești urmează în general modelul celor sășești. În teritoriile extracarpatice situația este mai puțin limpede și uniformă. Au existat creații urbane ale stăpânitorilor alogeni, fără prea multe legături cu tradițiile locale, cum este cazul dezvoltării efemere a marii metropole mongole de la Orheiul Vechi din anii '1360, au existat așezări întemeiate de coloniști și apoi treptat integrate în structurile locale, ca la Câmpulung-Muscel, au existat de asemenea situații unde așezarea urbană a luat naștere pe fundamentul acumulărilor rurale anterioare, fiind eventual stimulată de instituirea unei curți domnești, ca la București. Complexitatea raporturilor este evidențiată și de cazul Siretului. Cercetările arheologice au dezvăluit existența unei așezări românești întărite în secolele XII-XIII. În prima jumătate a secolului al XIV-lea locuirea se extinde și în afara perimetrului întărit. Dezvoltarea se intensifică în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, când Siretul devine una dintre reședințele domnilor Moldovei și când sosesc destul de masiv și coloniști din Transilvania și Polonia, majoritatea de origine germană. Deja în interiorul orașului se observă o polarizare spațială, coloniștii locuind în partea de vest a orașului, iar autohtonii în partea de răsărit. Totodată, sub impactul noilor veniți face progrese catolicismul, Siretul devenind sub Latcu reședința episcopului catolic din Moldova. Această componentă catolică prea marcată a jucat probabil și ea un rol în decizia lui Petru Mușat și a urmașilor săi de a prefera ca reședință principală Suceava, fapt care a diminuat drastic dinamismul dezvoltării Siretului. Desigur, cazul Siretului nu poate fi generalizat, dar el este ilustrativ pentru împletirea factorilor locali cu cei exogeni în dezvoltarea orașelor medievale românești. Totodată, el evidențiază rolul important al factorilor politici și religioși în destinul centrelor urbane, mai ales atunci când acestea aspiră la un rol de prim plan.

Geneza diferită a orașelor din Transilvania față de cele din spațiul extracarpatic s-a reflectat și în deosebirile de statut juridic al orașelor și de peisaj urban. Astfel, orașele transilvănene s-au bucurat de privilegii urbane considerabile, pentru a căror conservare au căutat să se delimiteze cât mai bine de exterior. Ca atare, multe dintre ele s-au înconjurat cu ziduri de apărare. Pe de altă parte, formarea mai rapidă a orașelor transilvănene într-un perimetru mai restrâns și modelul urban occidental au făcut ca orașele să urmeze un plan relativ stabil, având în centru piața, biserica (sau după caz catedrala)

și primăria; din piața centrală pornea apoi o rețea de străzi strâmte, flancate de case dese, majoritatea construite din lemn, dar având de regulă mai multe încăperi, uneori și etaj, și deseori locuite de mai multe familii. În schimb, geneza treptată a orașelor muntene și moldovene a făcut ca acestea să nu reușească obținerea unui statut juridic deosebit, fiind în mult mai mare măsură la discreția domniei. Totodată, poziția mai precară a orașelor extracarpatice a fost accentuată de faptul că ele nu au fost înconjurate cu ziduri de apărare. Această deschidere a influențat considerabil peisajul urban, în orașele extracarpatice nepunându-se problema lipsei de spațiu ca în zonele intramurane ale orașelor transilvănene. Dimpotrivă, în Moldova și în Țara Românească multe dintre case dispuneau de grădini și chiar de livezi și de vii, conferind orașelor un caracter semiagrar. Totodată, extensiunea pe orizontală a orașelor muntene și moldovene, în care casele cu etaj erau extrem de rare, făcea ca acestea să nu urmeze un plan urbanistic stabil, ci să semene mai mult cu niște sate mari.

Rolul orașelor în cadrul general al societății depindea în mare măsură de **potențialul demografic** pe care îl reprezentau, atât în cifre absolute, cât și ca parte din populația totală. Din păcate, nici în ceea ce privește demografia urbană nu dispunem de informații complete. Există totuși o serie de studii care ne permit să estimăm destul de exact populația unora dintre orașele transilvănene și chiar și pe cea a unor orașe aflate sub stăpânire otomană în secolul al XVI-lea, în timp ce pentru Țara Românească și Moldova datele noastre sunt mai puțin sigure. Astfel, cifra de 20 000 de locuitori pentru Cetatea Albă înainte de cucerirea otomană din 1484 este aproape sigur exagerată, aceeași sursă italiană dând câteva pasaje mai departe informația că 2000 de tineri ar fi fost luați pentru a fi făcuți ieniceri, informație neverosimilă când se știe că întregul corp al ienicerilor avea în acea vreme numai 8-10 000 de oameni. Dar chiar dacă Cetatea Albă nu a avut 20 000 de locuitori, ci numai o parte din această cifră, poate jumătate, ea pare să fi fost în secolul al XV lea orașul cel mai populat din spațiul românesc extracarpatic, unde Baia și Suceava aveau - după unele estimări destul de generoase - 6000 și respectiv 8000 de locuitori, iar Târgoviștea nu depășea 5000 de locuitori. După cum arătam mai sus, mai sigure sunt cifrele de care dispunem pentru orașele transilvănene. Astfel, la cumpăna secolelor XV-XVI cel mai populat dintre acestea era Brașovul, a cărui populație varia în jurul

a 11 000 de locuitori, urmat de Sibiu și Cluj care se apropiau de 7000 de locuitori, și apoi de Oradea, Timișoara și Bistrița cu populații în jur de 4000 de locuitori fiecare. Orașele aflate sub stăpânire otomană nu erau nici ele mai mari. Astfel, un registru otoman de recensământ de la sfârșitul secolului al XVI-lea consemnează pentru Brăila 1060 de «suflete» (contribuabili), ceea ce, dat fiind faptul că în această cifră sunt incluși și «celibatarii» (tineri încă necăsătoriți) conduce la o populație totală de mai puțin de 4000 de locuitori. Ceva mai mari erau Babadagul (1420 de «suflete» potrivit aceluiași recensământ), Cetatea Albă, Chilia și poate Timișoara, care erau și centre militare relativ importante. Evoluția populației urbane din Țările Române în secolele XVI-XVIII prezintă semnificative asimetrii. În Transilvania, creșterea este relativ moderată și echilibrată, orașele cele mai importante (Sibiul, Clujul și Brașovul) nedepășind la cumpăna secolelor XVIII-XIX cifra de 20 000 de locuitori fiecare. În Moldova și Țara Românească majoritatea orașelor stagnează sau cresc foarte lent, sporuri importante înregistrând numai capitalele, grație mai ales dezvoltării aparatului de stat și a funcțiilor comerciale și meșteșugărești legate de aprovizionarea curților domnești și boierești. Astfel, la începutul secolului al XIX-lea Iașul avea circa 20 000 de locuitori, iar Bucureștiul se apropia de 30 000 de locuitori, fiind deja cel mai mare oraș din spațiul românesc.

Dincolo însă de aceste creșteri, orașele din spațiul românesc au rămas orașe mici sau cel mult mijlocii după **standardele europene**. Este adevărat, în evul mediu timpuriu așezările depășind 1-2000 de locuitori erau extrem de rare în Europa, singurul oraș de mari dimensiuni din lumea creștină fiind Constantinopolul, care avea câteva sute de mii de locuitori încă din secolul al VI-lea, urmat la mare distanță de Salonic, cu o populație de ordinul zecilor de mii de locuitori. În Occident, singurele orașe de mărime comparabilă erau cele din Spania stăpânită de arabi (Cordoba, Sevilla, Granada), aflate și ele la nivelul zecilor de mii de locuitori, dar care erau orașe relativ mici comparativ cu marile metropole ale lumii arabe, Bagdadul, Damascul și Cairo. Expansiunea economică și demografică din secolele X XIII a condus în Occident la o creștere puternică a populației urbane, către anul 1300 existând în Europa apuseană 70-80 de orașe cu mai mult de 10 000 de locuitori (dintre care 30-40 depășeau 20 000 de locuitori), unele orașe italiene ajungând să aibă populații în jurul a

100 000 de oameni (Milano, Veneția, urmate îndeaproape de Genova și Florența), iar Paris și Gand aveau și ele peste 50 000 de locuitori. Din această perioadă mărimea orașelor tinde să scadă pe măsură ce ne îndreptăm din Europa occidentală și sudică spre Europa centrală și apoi spre cea răsăriteană. Astfel, în Europa centrală nu existau orașe care să fie foarte mari după standardele occidentale, cel mai populat dintre ele, Praga, atingând 30 000 de locuitori abia la mijlocul secolului al XIV-lea, iar Polonia neavând înainte de anul 1500 orașe mai mari de 20 000 de locuitori. Aceeași ierarhie se păstrează în linii mari și în secolul al XVI-lea, când în Occident cel puțin 10 orașe au depășit pragul celor 100 000 de locuitori, iar Neapole și Paris se apropie de 200 000 de locuitori. Cu excepția Danzig-ului (Gdansk), care a beneficiat copios de pe urma boom-ului comerțului cu cereale poloneze prin Marea Baltică, orașele din Europa centrală nu au depășit 50 000 de locuitori, Viena și Praga apropiindu se însă de această cifră. Secolul al XVI-lea a adus și o puternică expansiune urbană în sud-estul Europei aflat sub dominație otomană. În frunte se afla în mod firesc capitala imperială de pe Bosfor, care, după un declin accentuat în ultimele faze ale existenței statului bizantin, a cunoscut o creștere viguroasă după cucerirea otomană, ajungând la o jumătate de milioan de locuitori în secolul al XVI-lea si la 700 000 de locuitori în secolul al XVII lea, fiind cel mai populat oraș al Europei și poate chiar al lumii în acel moment. Celelalte orașe otomane din Balcani erau sensibil mai mici decât Istanbulul și chiar decât orașele otomane din afara Europei, dar mai multe dintre ele depășeau cu ușurință 10 000 de locuitori, iar Adrianopolul (Edirne) avea chiar în jur de 30 000 de locuitori. Chiar și în Rusia, mult timp rămasă în urmă din punct de vedere al urbanizării, întărirea puterii centrale a dus la creșterea deosebită a Moscovei, care în secolul al XVI-lea a devenit un oraș de mari dimensiuni, având, după unele estimări, aproximativ 100 000 de locuitori.

Mai importantă decât discuția referitoare la mărimea celor mai importante orașe ar fi **evaluarea ponderii orașelor în cadrul populației totale** a diverselor țări, și a continentului european în ansamblul său. Aici ne izbim însă de câteva dificultăți, derivând mai ales din lipsa unui criteriu stabil de separare a orașelor de sate. Astfel, criteriul statutului juridic deosebitor nu este relevant întotdeauna, multe așezări lipsite de statut politico juridic urban fiind totuși adevărate orașe din punct de vedere demografic și economic. Aceasta

a determinat pe istorici să prefere stabilirea unui număr minim de locuitori ca criteriu de urbanitate. Acest prag care să deosebească orașul de sat diferă însă de la o lucrare la alta, astfel încât cifrele la care au ajuns diferiții istorici nu sunt decât arareori comparabile. Ținând cont de aceste aspecte, ne vom mulțumi să observăm că proporția populației urbane a rămas redusă în Țările Române de-a lungul întregii perioade studiate de noi, cifrându-se până târziu la câteva procente în Țara Românească și în Moldova și ceva mai mult în Transilvania, unde nu a depășit totuși 10% decât la sfârșitul secolului al XVIII-lea. De altfel tendința de creștere a ponderii populației urbane este destul de clară pentru toate teritoriile românești. Această creștere a făcut ca în Moldova orașele să cuprindă – potrivit unor estimări recente – puțin peste 9% din populația totală în 1803, și aproape 11% în 1832. Pentru comparație, în secolul al XVI lea populația urbană cuprindea în provincia Olanda (a nu se confunda cu ansamblul Țărilor de Jos și nici cu statul olandez actual) cam jumătate din populația totală, la nivelul întregii Germanii ceva mai mult de 10%, iar în Rusia numai 2,5%; de altfel, în Rusia orașele nu au depășit 4% din populația totală decât după anul 1800.

Spre deosebire de sate, populația orașelor era prin excelență compozită din punct de vedere etnic și socio-profesional. Aceste clivaje erau uneori marcate și în organizarea spațială a habitatului urban, diversele grupuri etnice sau socio-profesionale concentrându-se în anumite părți ale orașului, sau, acolo unde orașele aveau incintă fortificată, în afara zidurilor. Se pune întrebarea dacă nu cumva clivajul social și uneori etnic care separa orașele de satele din jur nu a fost un factor care a frânat creșterea populației urbane prin imigrare din mediul rural. În ceea ce ne privește, credem că principalii factori care au împiedicat creșterea urbană au fost slabul nivel al producției agrare, care nu asigura resursele alimentare necesare decât pentru un număr limitat de ne-agricultori, și presiunea financiară otomană, care a blocat consumul intern; dacă mai adăugăm și preferințele elitelor pentru mărfurile de lux din import, atunci nu mai rămânea prea mult loc pentru specializarea economică a populației urbane și pentru adâncirea diviziunii muncii între sat și oraș. În aceste condiții, orașele din Țările Române nu au putut decât în mică măsură să-și asume rolul de motor al creșterii economice, și nici nu au contat prea mult ca aliate ale puterii centrale în raport cu boierimea sau nobilimea.

5. Schimbul de mărfuri

Înainte de a discuta în detaliu problema legăturilor comerciale, considerăm necesar să facem câteva precizări legate de clasificarea schimburilor de mărfuri.

Unul dintre tipurile de clasificare este în funcție de natura agenților economici care participă la schimburile comerciale. Astfel, putem distinge între schimburile directe dintre producători și consumatori, și comerțul practicat de negustorii specializați, aceștia putând fi ambulanți sau sedentari, în acest din urmă caz lucrând cu ajutorul unor rețele de agenți și parteneri mai mult sau mai puțin stabili, cu care comunică prin corespondență; în fine, complexitatea activităților comerciale a condus spre apariția unor forme de asociere, mergând de la întovărășirile simple de tip *commenda* până la companiile comerciale, mai întâi de tip familial și apoi pe acțiuni. Un caz special au fost companiile privilegiate, prin care un grup de negustori obțineau de la un suveran exclusivitatea negoțului cu o anumită regiune sau cu un anumit produs și finanțau împreună anumite facilități comune, continuând însă să-și desfășoare esențialul activității comerciale pe cont propriu. Pe plan european schimburile efectuate direct de producători și consumatori, sau cele mediate de negustorii ambulanți au reprezentat o prezență continuă de-a lungul evului mediu, și au continuat și în epoca modernă, chiar dacă ponderea lor a fost în scădere. Asocierile comerciale temporare și companiile comerciale familiale s-au impus abia începând cu secolele XII-XIII, mai întâi în Italia și apoi și în alte părți ale Creștinătății apusene. În fine, companiile privilegiate au proliferat mai ales în secolele XVI-XVII, iar companiile comerciale mari pe acțiuni au apărut abia la cumpăna secolelor XVI-XVII în comerțul colonial, cea mai cunoscută fiind Compania Unită a Indiilor Orientale întemeiată la Amsterdam în 1602. În ceea ce privește spațiul românesc, schimbul direct dintre producători și consumatori și negoțul ambulant au prevalat de-a lungul întregului interval studiat de noi. Desigur, întovărășirile comerciale simple nu au lipsit, după cum și unii negustori mai importanți au început să se bazeze tot mai mult pe corespondența cu parteneri și agenții lor din diferite alte localități. Dacă facem abstracție de privilegiile de breaslă obținute de locuitorii unora dintre orașe, companiile privilegiate propriu-zise, implicate în co-

mersul la mare distanță, au apărut relativ târziu, cele mai cunoscute fiind cele întemeiate de negustorii «greci» la Sibiu și Brașov în 1636 și respectiv în 1678. În fine, despre mari companii pe acțiuni nu se poate vorbi înainte de 1800.

Un alt tip de clasificare distinge între comerțul interior și cel exterior al unei țări. În ceea ce ne privește, considerăm că această împărțire, des întâlnită în istoriografia românească, nu este relevantă pentru perioada studiată de noi, când statele nu reprezentau spații economice unitare și coerente, iar barierele vamale – de altfel modeste față de celelalte cheltuieli de transport – nu se aflau numai la granițe, ci deseori și în interiorul statelor. De aceea, vom prefera clasificarea în funcție de distanța la care se desfășoară schimbul și eventual de natura mărfurilor vehiculate. Avem astfel mai întâi **negoțul local**, care lega un centru urban de satele din jur, efectuat de obicei cu ocazia târgurilor săptămânale, și a cărui condiție de bază era ca țăranii veniți la târg să poată parcurge drumul dus-întors într-o singură zi, având totodată timpul necesar perfectării tranzacțiilor. În consecință, un târg rareori atrăgea țărani din așezări mai depărtate de 20 de km. O a doua categorie ar fi **comerțul la distanță medie** (regional sau inter-regional), cu o rază de cel mult câteva sute de kilometri, desfășurat cu produse de larg consum, vitale, dar și voluminoase și deseori greu de transportat. În fine, trebuie menționat aparte **comerțul la (foarte) mare distanță**, uneori chiar intercontinental, desfășurat cu mărfuri de lux, cu valoare mare la un volum mic, și deci mai ușor de transportat.

Una dintre limitele structurale ale dezvoltării schimburilor comerciale de-a lungul întregii perioade studiate de noi a fost gradul redus de urbanizare a spațiului românesc. Dimensiunile modeste ale marii majorități a orașelor permiteau unei părți considerabile a populației acestora să practice în continuare agricultura și ocupațiile conexe acesteia, conferind multora dintre așezările urbane un caracter semiagrar, fenomen larg răspândit și în alte părți ale Europei. Mănăstirile și curțile nobiliare și princiare aduceau și ele doar în mică măsură un spor al cererii de produse locale, deoarece ele se aprovizionau cu precădere cu produse obținute de pe propriile domenii prin munca țăranilor dependenți. În consecință, o caracteristică de bază a istoriei medievale românești a fost **slaba dezvoltare a comerțului local**, eclipsat în mod categoric de comerțul la distanță medie și mare.

Precaritatea comerțului local s-a datorat și faptului că majoritatea orașelor din spațiul românesc au fost la început în mai mare măsură centre comerciale și eventual politico-administrative decât centre ale producției meșteșugărești, funcție pe care și-au asumat-o doar treptat și cu întârziere.

Dar, chiar dacă marea majoritate a gospodăriilor reușeau să se bucure de autosuficiență alimentară, aceasta nu însemna că aveam de-a face cu o economie naturală perfectă. Întotdeauna rămâneau unele bunuri care nu puteau fi obținute la nivel local și care trebuiau procurate prin schimb. Desigur, unele dintre aceste bunuri erau dispensabile, iar o parte dintre oameni se lipseau de ele, dar altele, precum sarea sau fierul și obiectele de fier, erau totuși absolut necesare. Ca atare, chiar și în perioadele cele mai dificile ale evului mediu timpuriu **comerțul regional** cu unele produse de strictă necesitate a continuat, și de altfel avem chiar informații documentare despre faptul că sarea din Carpații românești era comercializată până în Pannonia și în Balcani.

În secolul al XIV-lea se produc mutații importante în ceea ce privește schimburile comerciale. Formarea statelor Țara Românească și Moldova a îmbunătățit condițiile generale ale desfășurării activităților comerciale, oferind mai multă siguranță negustorilor și chiar o piață pentru desfacerea unora dintre mărfurile scumpe vehiculate prin **negoțul la mare distanță**. Pe de altă parte, ridicarea economică a Europei centrale a favorizat deschiderea unei legături directe cu zona Mării Negre, devenită încă din secolul al XIII-lea o placă turnantă a comerțului internațional (expresia îi aparține lui Gheorghe Brătianu), și mai departe cu Orientul furnizor de mirodenii, mătase și alte bunuri de lux. Dezvoltarea tranzitului de produse orientale prin spațiul românesc spre Europa centrală, deși a avut o semnificație redusă la nivel european, nedepășind în nici un caz 10% din volumul total al mărfurilor orientale vândute pe întregul continent, a avut un impact puternic asupra economiei locale. Ea a impulsionat dezvoltarea orașelor, îndeosebi a Brașovului și – în afara spațiului românesc – a Liovului, orașe care au reușit în secolul al XIV-lea să obțină dreptul de etapă (prin care toți negustorii erau obligați să-și pună marfa spre vânzare pe piața acestor orașe), dobândind astfel o poziție dominantă în raport cu Țara Românească și respectiv cu Moldova. Dezvoltarea orașelor săsești din Transilvania a stimulat puternic

comerțul regional, generând o veritabilă diviziune a muncii între regiuni situate de o parte și de cealaltă a Carpaților. Astfel, veniturile obținute prin tranzit și fiscalitatea redusă au permis locuitorilor Țării Românești și ai Moldovei să cumpere de la Brașov sau din alte orașe transilvănene (moldovenii și de la Liov) însemnate cantități de postav și de articole de fierărie, mai ales cuțite și coase, produse în Transilvania sau mai des chiar în Europa centrală și apuseană și doar revândute de orașele săsești. Pe de altă parte, prosperitatea evidentă a orașelor transilvănene și populația lor în creștere au determinat înflorirea comerțului cu produse alimentare, în primul rând cu pește din bălțile de la Dunăre. Nu trebuie să idealizăm însă acest comerț regional care lega diversele provincii românești. Mai întâi, exceptând importul de cuțite, articole de fierărie și eventual de postav, aceste legături nu angajau decât părți limitate din populația Țării Românești și Moldovei, iar produsele alimentare provenite din teritoriile extracarpatice erau consumate numai de o mică parte din populația totală a Transilvaniei. Pe de altă parte, relațiile comerciale puneau mai rar în contact pe românii extracarpatici cu cei intracarpatici, și mai des pe români cu sașii, având deci o relevanță limitată din punct de vedere al formării și consolidării conștiinței unității de neam românești. În fine, relațiile dintre orașele săsești și statele românești extracarpatice au fost mai degrabă relații de cooperare inegală și tensionată competițional, în secolele XIV-XV negustorii sași beneficiind de privilegii care le confereau mari avantaje în raport cu negustorii munteni și moldoveni, care au ajuns să domine acest negoț abia la sfârșitul secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea.

Secolul al XVI-lea a adus noi mutații în natura schimburilor comerciale în care era angajat spațiul românesc. Mai întâi, sporirea plăților către Poartă a condus la accentuarea fiscalității în Moldova și mai ales în Țara Românească, în acest din urmă caz dările totale atingând înainte de 1594 cote nominale care le plasează pe unul din primele locuri în Europa. Fiscalitatea a micșorat puterea de cumpărare a majorității populației, obligând-o totodată să vândă cât mai mult din produsele sale. Aceasta a dus pe de o parte la stimularea producției meșteșugărești locale, mai slabe calitativ, dar și mai ieftine decât mărfurile similare aduse din Transilvania sau din alte părți ale Europei, și pe de altă parte la sporirea exporturilor de animale vii, mai ales oi și vite mari, spre Imperiul otoman și spre Europa centrală. Tipologic

negoțul cu animale vii pe distanțe depășind 500 sau chiar 1000 km se încadrează comerțului (inter)regional cu bunuri de larg consum, deși acesta se desfășura de obicei pe distanțe mai scurte decât în acest caz. De altfel, prevalența piețelor externe asupra celor locale, foarte marcată în cazul Moldovei și al Țării Românești, și mai puțin evidentă în cazul Transilvaniei, unde raportul era mai echilibrat, a devenit o caracteristică de bază a dezvoltării economice românești din secolul al XVI-lea până în perioada interbelică. Chiar dacă până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea cerealele nu au fost comercializate decât în mică măsură, indicele de comercializare pe cap de locuitor a depășit media europeană, iar cel al exporturilor pe cap de locuitor era unul dintre cele mai ridicate din Europa acelei vremi. Acesta nu era însă un semn de dezvoltare economică reală. Caracterul anemic al schimburilor locale, împreună cu diferența calitativă dintre natura produselor importate și cea a celor exportate și cu relațiile economice inegale ce se stabileau cel mai adesea între negustorii locali și capitaliștii veniți din zone mai avansate economic, marca integrarea periferică a spațiului românesc în marile sisteme economice mondiale ale vremii, economiile otomană și (vest)europeană. O particularitate a Țărilor Române în secolele XVI-XVIII a fost aceea că, aflate în zona de contact a celor două economii-univers (expresie aparținând lui Fernand Braudel), ele au suportat atracția amândorura, ceea ce a făcut să nu fie complet integrate în cadrul niciuneia până în secolul al XIX-lea când economia occidentală a încorporat lumea otomană și totodată și pe cea românească. Desigur, au existat diferențe între cele trei provincii istorice românești, de exemplu Țara Românească fiind mult mai legată de economia otomană, în timp ce Moldova și Transilvania au oscilat mai mult, precum și diferențe în timp în funcție de fluctuațiile conjuncturii economice mondiale, dar analiza acestor diferențe depășește cadrul discuției noastre.

Nu putem încheia discuția despre schimbul de mărfuri fără a aminti rolul jucat de circulația monetară. Dacă inițial schimburile s-au desfășurat sub forma trocului sau au fost mediate de cvasi-monede, adică de obiecte care în principal erau deținute pentru valoarea lor specifică de întrebuințare și ocazional erau folosite ca mijloace de schimb, încă din antichitate s-au impus monedele metalice, la care funcția monetară (în tripla ei ipostază de etalon general, mijloc de schimb și mijloc de conservare a valorii) a prevalat în raport cu

celelalte forme de utilizare. În evul mediu timpuriu circulația monetară a cunoscut un regres în părțile apusene ale fostului Imperiu roman, unde prin dispariția aproape completă a monedelor de aur circulația monetară s-a limitat la monedele mărunte de argint din categoria dinarilor, crescând în schimb rolul cvasi-monedelor și al trocului; situația a fost diferită în Bizanț, unde s-au menținut toate marile tipuri de monede, adică și cele de aur (nomisme), și cele de argint și cele de aramă. Totodată, cea mai mare parte a Europei se afla într-un stadiu de înapoiere monetară în raport cu lumea arabă, care utiliza masiv monedele de aur și argint, creditul și scrisorile de schimb, sau în raport cu China, unde în secolul al XI-lea au început să fie folosiți în mod masiv banii de hârtie. Ridicarea economică a Occidentului medieval a condus în secolul al XIII-lea la îmbogățirea circulației monetare prin reapariția monedelor de aur (ducați, florini) și prin emiterea unor monede de argint ceva mai mari, groșii, care aveau cam 2-4 grame de argint; totodată, monedele mici de argint au început să fie bătute în amestec tot mai mare cu aramă, pierzându-și treptat din valoare. În același timp, în spațul italian au început să fie folosite și scrisorile de schimb, mult mai comode pentru transferul rapid al valorii. Impunerea monedelor occidentale în raport cu cele bizantine și arabe a fost strâns legată de dinamismul economic general al Occidentului și de fluctuațiile extracției de metale prețioase. După o contracție datorată crizei secolului al XIV-lea, din a doua jumătate a secolului al XV-lea noul avânt al economiei europene și mai ales al minelor de argint din Europa centrală a condus spre apariția unor noi categorii de monede mai mari de argint, dintre care cele mai cunoscute sunt talerii de 25-30 de grame; impunerea acestora în circulație a fost stimulată puternic și de aducerea unor mari cantități de argint din America. Totodată, diversificarea hârtiilor cu valoare și adoptarea practicii andosării scrisorilor de schimb, adică a transmiterii diferitelor creanțe către terți, avea să conducă în secolul al XVIII-lea la apariția bancnotelor. În cazul bancnotelor, ca și în cel al monedelor de cupru emise masiv în secolele XVII-XVIII, valoarea de schimb a acestora era mult diferită de valoarea lor intrinsecă în metal prețios, ceea ce atestă întărirea încrederii în capacitatea economică a diferitelor state sau a emitenților particulari.

Spațiul românesc a participat la regresul european al economiei monetare din evul mediu timpuriu, chiar dacă circulația monedelor

bizantine nu a încetat niciodată cu totul. Cucerirea maghiară a condus la pătrunderea în teritoriile românești a unor monede mărunte de argint bătute în Europa centrală, dar este dificil de apreciat dacă acesta era rezultatul schimburilor comerciale sau al expedițiilor de pradă. O dilemă similară persistă în legătură cu emisiunile monetare mongole din secolele XIII-XIV. În schimb, integrarea sporită a spațiului românesc în circuitele economice internaționale în secolele XIII-XIV a condus la pătrunderea certă pe cale economică a monedelor de aur italienești și ungurești, ca și a monedelor de argint din categoria dinarilor și a groșilor, bătute mai ales în Europa centrală și în regatul Ungariei. Statele românești au emis și ele monedă începând cu Vladislav-Vlaicu în Țara Românească și cu Petru Mușat în Moldova, dar emisiunile lor monetare s-au limitat la categoria monedelor mărunte de argint sau de bronz. Resursele limitate de metale prețioase au handicapat emisiunile monetare ale Țărilor Române în competiția cu monedele străine, astfel încât în a doua jumătate a secolului al XV-lea circulația monetară este clar dominată de asprii otomani și de dinarii ungurești reformați de Matia Corvin în 1467-1468; o anume însemnătate aveau în Moldova și jumătățile de gros poloneze și lituaniene. Intensificarea relațiilor economice externe în secolul al XVI-lea a condus pe de o parte la diversificarea circulației monetare prin impunerea monedelor mari de argint și prin creșterea ponderii monedelor de aur, și totodată la atragerea în spațiul românesc a unor monede bătute în zone mai îndepărtate din punct de vedere geografic, cum ar fi cazul talerilor-lei olandezi. Totodată, retragerea periodică din circulație a unor mari cantități de monede pentru a face față plăților ridicate către Imperiul otoman a condus la persistența unor fenomene de penurie monetară, la folosirea în continuare a cvasi-monedelor și la răspândirea masivă a creditului, acordat însă de cele mai multe ori în condiții oneroase pentru împrumutători. În noile condiții caracterizate de primatul plăților către Poartă și de circulația masivă a monedelor străine, emisiunile monetare proprii au încetat în Țara Românească și au continuat doar cu întreruperi din ce în ce mai mari în Moldova până în secolul al XVII-lea, când au încetat și aici. Situația a fost diferită în Transilvania, unde nivelul plăților externe era mai mic, și unde existau resurse miniere proprii de aur și argint care au permis continuarea emisiunilor monetare în timpul principatului și de asemenea

în perioada stăpânirii habsburgice; și aici însă rolul precumpănitor în circulația monetară a revenit monedelor străine, unguresti, poloneze și apoi austriace.

Diversitatea monedelor care au circulat în spațiul românesc în evul mediu și în epoca modernă timpurie a fost foarte mare, și nu este aici locul de a trece la o analiză de detaliu a acestora. Ceea ce trebuie reținut este prevalența monedelor străine în raport cu emisiunile locale în aproape întreg intervalul studiat de noi. Totodată, se observă o anume **întârziere în adoptarea noilor tipuri monetare**, întârziere care însă tinde să se diminueze odată cu creșterea vitezei circulației monetare în secolele XVI-XVIII. Dar dacă decalajul se reduce în ceea ce privește monedele metalice, el rămâne foarte mare la nivelul instrumentelor monetare moderne. Astfel, dacă facem abstracție de prezența italiană în zona Mării Negre în secolele XIII XV, primele scrisori de schimb sunt atestate în teritoriile românești în secolul al XVI-lea, când sunt însă utilizate numai de negustorii străini; despre o folosire semnificativă a lor de către negustorii români se poate vorbi numai din secolul al XVIII-lea. Retardarea în domeniul circulației monetare reflectă astfel atât periferialitatea Țărilor Române în circuitele economice internaționale, cât și întârzierea în dezvoltarea economică generală a spațiului românesc.

6. Structura socială și problema feudalismului

Existența sau non-existența unei structuri sociale de tip feudal în cadrul societății medievale românești a stârnit îndelungate polemici între istorici. Această problemă trebuie discutată la două niveluri complementare: un nivel al conceptelor și un nivel al realităților istorice, *atât cât le cunoaștem*.

Deci, mai întâi **conceptele**.

Etimologic, **feud** provine din cuvântul franc «*fehu ôd*», care inițial avea sensul de «vite», dar și pe cel mai general de «avuție». De la mijlocul secolului al IX-lea el începe să fie utilizat în Imperiul carolingian sub forma latinizată «*feudum*» («*feus*», «*feodum*») pentru a desemna concesiunea funciară condiționată de prestarea slujbei vasalice, înlocuind mai vechiul termen «*beneficium*». Generalizat în

secolele X XI în Occident, termenul «feud» și-a păstrat înțelesul de proprietate funciară condiționată. «Feudalism» a apărut în secolul al XVIII-lea în mediile luministe cu scopul de a desemna printr-un termen global vechea formă de organizare a societății. Dat fiind că secolul al XIX-lea era obsedat de importanța decisivă a formelor de proprietate pentru întreaga organizare a societății, proprietatea feudală a trecut în prim planul analizelor, servind ca element decisiv pentru a defini un sistem social diferit de cel modern, sistem numit feudalism. Acest sens este impus definitiv de Marx, care, în contextul predominării concepțiilor evoluționiste despre istoria omenirii, a considerat feudalismul ca o orânduire premergătoare capitalismului. Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea constatăm o anume divergență în atitudinile față de feudalism. În timp ce istoriografia instituționalizată din țările occidentale nu mai este preocupată de raportarea la vechiul regim social premodern și se dedică studiilor de analiză factologică, legând istoria instituțională de problematica politicului, în școala de gândire marxistă Lenin consideră că elementul definitor al feudalismului este șerbia mai mult chiar decât proprietatea de tip feudal, iar Stalin duce până la extrem concepția evoluționismului liniar impunând teoria celor 5 stadii obligatorii din istoria omenirii, în cadrul căreia feudalismul este orânduirea specifică evului mediu, care desparte sclavagismul antic de capitalismul modern.

Ca atare, termenul de «feudalism» este folosit astăzi cu două accepțiuni diferite:

1. Pentru cea mai mare parte a istoricilor occidentali feudalism desemnează societatea structurată pe baza relațiilor feudo-vasalice, potrivit cărora un senior acordă unui vasal un feud, adică o proprietate funciară condiționată de prestarea omagiului feudal și de îndeplinirea unui set de obligații decurgând din acesta, obligații exprimate pe scurt de formula «*consilium et auxilium*». Potrivit acestei concepții avem de-a face cu o societate feudală propriu-zisă numai în Occident în secolele IX-XV, în statele cruciate unde occidentalii au impus modul lor specific de organizare și eventual în Japonia medievală.

2. Pentru istoricii descinzând într-o formă sau alta din școala marxistă de gândire conceptul de feudalism se referă la raporturile sociale fundamentale din societate, respectiv la faptul că deținătorii de proprietăți feudale își însușesc sub formă de rentă feudală o parte

semnificativă din plusprodusul realizat de țăranii dependenți (în istoriografia occidentală această relație dintre țărani și stăpânii feudali poartă numele de «*seigneurie*»). Dacă se acceptă acest mod de definire a feudalismului, atunci este evident că aria lui de cuprindere este mult mai largă decât în prima accepțiune. Mai mult, dacă se renunță la obsesia lui Lenin cu privire la caracterul definitoriu al șerbiei (statutul de dependență juridică personală a țăranului), atunci cea mai mare parte a societăților care au urmat comunei primitive și au premers capitalismului, cu excepția sclavagismului (despre care se știe acum că nu a fost un fenomen universal, ci doar unul limitat la unele părți ale lumii grecești și la unele faze ale istoriei romane), pot fi catalogate ca societăți feudale.

Evident, un concept atât de vag și de cuprinzător este de un folos analitic limitat. De aceea, obiecții s-au ridicat chiar din rândurile istoricilor de inspirație marxistă. Una dintre cele mai interesante revizuiri teoretice aparține sociologului și istoricului român Henri H. Stahl, care consideră că feudalismul este nu atât un mod de producție deosebit, cât un mod de exploatare. Potrivit lui Stahl, exploatarea feudală are următoarele caracteristici:

«a. Este efectuată, direct și personal, de către stăpânii locali, integrați în viața comunităților sătești, substituiți fiind în toate drepturile anterior deținute de către obștile locale, adică de organele administrative ale comunităților devălmașe.

b. În această calitate a lor, stăpânii locali, boierii, se amestecă în organizarea și îndrumarea proceselor sociale de producție.

c. Confiscarea plusproduselor se face în cantități proporționale cu rezultatele obținute, adică în *dijmă*, stabilită la una din zece.

d. Încasarea acestei dijme se face nu pe totalul satului, ci pe cap de gospodărie

e. Boierul local, în calitate de membru al comunității, se folosește nu numai de dreptul lui de *stăpînire* ci și de cel de *întemeiere*, care îi permite să-și înjghebe propria gospodărie, pusă în lucrare prin forța de muncă gratuită a țăranilor, adică prin *claca*.

f. Deține în monopol unele exploatări economice precum moara, cîrciuma, negustoria.

g. Reprezintă comunitatea sătească în fața organelor de stat, avînd răspunderea

– strângerii birurilor datorate statului;

– asigurării ordinii publice și a pazei polițienești;
– aplanării conflictelor locale, având drept de judecată.»

Această definire detaliată și uneori excesiv de restrictivă a feudalismului (de exemplu legitimarea existenței rezervei și a clăcii prin dreptul de întemeiere, idee la care ajunge Stahl pe baza unor experiențe românești, nu este obligatorie nici măcar în spațiul românesc) îi servește autorului ei pentru a putea defini prin contrast un model alternativ, pe care el l a numit **modul de exploatare tributal**, căruia îi atribuie următoarele trăsături distinctive:

«a. Plusprodusele obținute de către satele devălmașe sunt confiscate de către centrala statală a unei clase suprapuse.

b. Această încasare a plusproduselor are un caracter tributar în măsura în care cantitatea de plusproduse confiscabile este fixată în *cantități* și la *termene* prestabilite, obținute global din partea comunităților, în sistem de *cislă*, fiind *portabilă*, adică transportată la centrul de exploatare al cămărilor domniei.

c. Drepturile clasei stăpânitoare sunt exclusiv *fiscale*, exploatarea tributală fiind deci *paraxitară*, în sensul că este o confiscare de plusproduse rezultate din procese de producție în care exploatatorii nu au amestec».

Dacă facem abstracție de elementele prea specific românești și reținem numai aspectele generalizabile din definițiile lui Stahl, distincția lui pe de o parte între modurile de producție și modurile de exploatare, și pe de altă parte între modul de exploatare feudal și cel tributal se dovedește utilă în analiza istorică. De altfel, unii istorici și teoreticieni ai sistemelor sociale, pornind de la Stahl sau ajungând independent la concluzii similare cu ale lui, au considerat că în fond de la revoluția neolitică (trecerea la producerea hranei prin creșterea animalelor și cultivarea plantelor) până la impunerea capitalismului industrial cea mai mare parte a societăților istorice au avut același mod de producție bazat pe agricultură și pe un auto-consum cât mai ridicat, astfel încât mai relevante sunt variațiile modurilor de exploatare, sau, după caz, ale modurilor de organizare a suprastructurilor sociale și politice. În fine, unii analiști au considerat chiar că modul de exploatare tributal este cel caracteristic societăților precapitaliste, în cadrul cărora la baza extragerii plusprodusurilor și a circulației acestora stau principii extraeconomice, iar modul de exploatare feudal este numai un caz particular în cadrul categoriei mai largi a exploatării tributale.

Această lungă introducere teoretică nu trebuie să conducă la ideea că odată rafinat cadrul conceptual nu mai rămâne decât să alegem categoria în care să clasificăm realitatea istorică. De altfel, aceasta din urmă este îndeajuns de complexă ca să nu permită clasificări pripite și categorice. Clarificarea teoretică este însă necesară deoarece deseori în istoriografie același termen a fost folosit în înțelesuri diferite, dând astfel naștere la veritabile «*războaie terminologice*» și la o serie de polemici artificiale, care nu au împins cu nimic înainte cunoașterea.

Deci, realitățile, sau cel puțin atât cât mai putem reconstitui din ele.

De-a lungul întregii perioade studiate de noi majoritatea covârșitoare a populației locuia în mediul rural, grupată în **obști sătești (teritoriale)**. Dacă în ceea ce privește existența masivă a acestor obști s-a conturat rapid un veritabil consens al istoricilor, divergențe apar atunci când se încearcă definirea mai exactă a mecanismelor de funcționare a acestor obști. Aceste dezacorduri au la bază în mare măsură insuficiența documentației relevante pentru acest subiect, informațiile scrise fiind puține și sărăcăcioase, iar cercetările etnografice, începute mai sistematic în perioada interbelică, surprinzând obștile în forme evoluate, sigur modificate față de evul mediu. Desigur, sociologii și etnografii au încercat să aplice metoda regresivă, adică deducerea formei unor fenomene sociale într-o anumită etapă istorică din studiul formei lor într-o etapă mai târzie, încercând să se țină cont de toți factorii care au putut să determine modificări între cele două momente. Această metodă, care a dat rezultate promițătoare uneori, este însă tot mai nesigură atunci când crește distanța în timp între momentul cunoscut din surse relativ sigure și cel a cărui formă istorică încercăm s-o reconstituim.

Dincolo de aceste dificultăți și de polemicile recurente între specialiști, se pot totuși desprinde câteva elemente relativ sigure cu privire la mecanismele de funcționare a obștilor țărănești. Nesiguranța politico-militară cronică în spațiul românesc și prevalența sistemului agriculturii «în moină» au impus o **mobilitate spațială** mai accentuată a grupurilor umane în spațiul românesc decât în alte spații geografice. Desigur, aceste deplasări nu aveau loc la întâmplare, ci se desfășurau de regulă în limitele unor micro regiuni bine definite. Această mobilitate a împiedicat o teritorializare deplină a obștilor,

legăturile de vecinătate (co-habitarea într-un sat) fiind mult timp subordonate celor de rudenie în interiorul obștilor. De altfel, până foarte târziu multe obști se revendică de la un strămoș comun. Pentru comparație, în Occident statornicirea populației rurale într-un cadru teritorial bine definit, care s-a păstrat cel mai adesea până în secolele XIX-XX, structurat în jurul unei biserici, unui cimitir și eventual a unui castel, s-a realizat în general în secolele X-XII.

La rădăcina acestor decalaje în ceea ce privește teritorializarea obștilor țărănești credem că se află, în afară de factorii enumerați mai sus (sistemul de cultivare a pământului și insecuritatea existențială), densitatea redusă a populației în spațiul românesc. Dar fiind că oamenii erau relativ rari și pământul disponibil relativ abundent, dar nu la fel de ușor folosibil, nu statutul pământului era primordial, ci cel al oamenilor. De aici și imprecizia care a prevalat mult timp în definirea drepturilor asupra pământului, și care a făcut să se speculeze atât de mult pe marginea existenței unei proprietăți comune a obștii și a faptului dacă suprafețele cultivate erau proprietate particulară sau se trăgeau la sorți de la un an la altul. Ori, cu unele excepții, o lungă perioadă de timp nu proprietatea asupra pământului este elementul principal de diferențiere în cadrul obștilor.

Aceasta nu înseamnă însă că obștile țărănești erau comunități egalitare. În cadrul lor au existat întotdeauna **ierarhii și inegalități**. Mai întâi, inegalități fizice, ca în orice societate, dar cu atât mai importante atunci când relațiile sociale sunt mai puțin bine precizate. Apoi inegalități fizice consolidate de norme sociale, cum ar fi cele dintre femei și bărbați, sau cele dintre generații, toate tinzând să întărească autoritatea șefului familiei asupra celorlalți membri ai acesteia. Nu trebuie însă să ne imaginăm că prevala familia mare patriarhală. Dimensiunile reduse ale locuințelor și mortalitatea ridicată care împiedica majoritatea oamenilor să atingă vârste mai înaintate făceau ca rareori să coexiste trei generații sub același acoperiș. Totodată, dacă regulile sociale tindeau să întărească autoritatea taților asupra fiilor, în cazul în care această autoritate era prea apăsătoare existau întotdeauna destule pământuri disponibile pentru a permite întemeierea unor gospodării noi fie în interiorul satului, fie la nevoie prin «roire» în afara acestuia, iar inventarul gospodăriei părintești nu era de obicei atât de bogat încât perspectiva moștenirii acestuia să acționeze ca o frână eficientă. Existau apoi și inegalități

între diversele grupuri familiale, dar lipsa unor acumulări semnificative de bogăție făcea ca ierarhiile de acest tip să nu poată să fie fixate pe criterii economice, fiind deci supuse unor fluctuații permanente.

Cel mai important factor generator de inegalitate deriva din faptul că numai în cazuri cu totul excepționale o obște se putea menține pe deplin independentă de orice imixtiune din afara ei. În primul rând din motive ținând de incapacitatea de a-și asigura singure securitatea, obștile intrau în dependență față de un feudal și/sau o formațiune politică mai amplă, care le asigurau protecția (fie și împotriva propriei porniri de a le jefui) în schimbul unui tribut sau a altor forme de plată. De cele mai multe ori această structură suprapusă trebuia să fie suficient de mare pentru a putea asigura eficient această protecție, dar în acest caz avea nevoie de **intermediari** în relațiile cu comunitățile locale supuse. Rolul de intermediar avea o funcție strategică, oferind mari avantaje celui care îl îndeplinea. Aria de selecție a intermediarilor depindea în primul rând de natura structurii suprapuse și de voința factorilor de decizie din interiorul acesteia. În cazul sistemelor precumpănitor tributale intermediarul era de obicei un individ din interiorul obștii; în varianta feudală de exploatare intermediarul putea fi vătaful boieresc sau provizorul de pe domeniile nobiliare din Transilvania, dar chiar și aceștia simțeau deseori nevoia să comunice mai rapid și mai comod cu un fruntaș al obștii. În toate aceste cazuri, autoritatea intermediarului din interiorul obștii era cu atât mai mare cu cât reprezentanții structurilor suprapuse rezidau mai puțin în așezarea cu pricina. Statutul de intermediar conferea celui ce-l exercita o reală putere asupra celorlalți membri ai obștii, atât în ceea ce privește distribuția dărilor, cât și prin posibilitatea de a folosi împotriva adversarilor sau rivalilor din interiorul comunității forța coercitivă din afara obștii. Pe de altă parte însă, statutul de intermediar era și riscant, în cazul în care structura suprapusă considera că are vreun motiv de nemulțumire represaliile lovind mai întâi pe fruntașii obștii. De asemenea, datorită rivalităților din interiorul obștii poziția de intermediar era efemeră, rareori putând fi transmisă direct de la o generație la alta în cadrul aceleiași familii. În ciuda acestor limite, în anumite situații, mai ales atunci când se schimba o stăpânire politică cu o alta, sau când slăbea controlul din partea structurii politice suprapuse, exista posibilitatea ca unu intermediari să izbutească să se desprindă din legăturile cutumiare ale obștii și să

emeargă ca veritabili stăpâni feudali. În actualul stadiu al cercetării este însă cu neputință să evaluăm în ce măsură clasa boierească din Moldova și Țara Românească (Transilvania reprezintă în mod evident un caz deosebit) s-a constituit pe această cale endogenă, sau dimpotrivă marea parte a stăpânilor feudali și-au dobândit domeniile grație unor danii domnești.

Dincolo de aceste neclarități cu privire la originile boierimii, este evident faptul că în spațiul extracarpatic **criteriile de apartenență la clasa dominantă** au rămas relativ imprecise, spre deosebire de nobilimea occidentală, care cel puțin în principiu s-a închis în secolele XI-XII în spatele criteriului genealogic. Aspectul de clasă deschisă al boierimii muntene și moldovene nu trebuie totuși să ne înșele. Cutumiar și practic criteriul este **bogăția**, proprietatea asupra pământurilor dar și asupra unei gospodării incomparabile cu cele ale oamenilor de rând, cu o casă de suprafață cu mai multe încăperi și anexe, cu turme și slujitori, cu dreptul cutumiar de a beneficia de o parte din roadele muncii altor oameni și cu puterea de a i constrânge la aceasta. Statutul superior se manifestă în fine printr-un mod de viață «boieresc», printr un consum menit să i epateze pe supuși, să marcheze distanța socială, și, prin generozitatea dovedită cu diverse ocazii, să asigure loialitatea celor chemați să apere acest statut.

Pentru cei care doreau să urce în ierarhia socială căile și șansele nu erau prea numeroase. În toate variantele se impunea desprinderea de normele și obiceiurile grupului social de origine. Există mai întâi «calea regală» a evidențierii în slujba directă a domnului, pentru ca la capătul unui serviciu merituos domnul să acorde o danie funciară care să aducă statutul de boier. Evident însă că șansele unui țăran de a intra în serviciul domnului, de a face față cerințelor și competiției cu diverși rivali și de a supraviețui fizic până când domnul se îndura să faca dania visată erau extrem de reduse. O altă cale, ceva mai accesibilă, dar totodată mai austeră, era intrarea în rândurile clerului, de preferință la început într-o mănăstire unde aspirantul la promovare socială să dobândească o brumă de pregătire cărturărească pentru a putea apoi aspira la ascensiune fie în cadrul ierarhiei bisericești, fie în slujba diverșilor potentați și chiar a domnului. Inutil de spus însă că în aceste cazuri ascensiunea era strict individuală, neputându-se transmite unor eventuali urmași. O a treia cale, cea mai dificilă și probabil cea mai puțin sigură dintre toate, era angajarea în

activități economice atipice, de obicei în negoț, și obținerea unui capital economic care să permită la un moment dat cumpărarea proprietăților imobiliare care să confere un statut social superior. De cele mai multe ori, intrarea directă în comunitatea negustorească nu era posibilă, lipsind atât capitalul de pornire cât și recunoașterea din partea semenilor și cunoștințele de specialitate, ceea ce obliga la o ucenicie destul de îndelungată în slujba unui mare negustor, fără să existe de la început garanția unei promovări ulterioare. Și în acest caz, ca și în cel al celor care intrau în slujba domnilor sau a unor boieri, o căsătorie bine gândită putea facilita decisiv ascensiunea socială, dar este evident că moștenitoarele bogate nu erau disponibile la tot pasul.

Pe de altă parte, boierimea tindea să-și apere privilegiile împotriva intrușilor aruncând blamul moral asupra «parveniților», care și așa sfidaseră morala grupurilor din care proveneau și pe cea a societății în general părăsindu-și statutul «normal». Totodată însă, acest oprobriu public nu era menit să dureze, iar a doua generație era deja integrată în rândurile clasei de destinație.

În secolul al XVIII lea domnia și boierimea au încercat să fixeze criteriile de apartenență la statutele sociale privilegiate. A rezultat însă nu un sistem bazat pe un singur criteriu, ci unul mixt, bazat atât pe ereditate, cât și pe îndeplinirea unei funcții în cadrul aparatului de stat. Pe de altă parte, această fixare nu a reușit să blocheze accesul în rândurile boierimii, deoarece dificultățile financiare cronice ale domniei au dus la proliferarea vânzărilor de ranguri, mai ales în prima jumătate a secolului al XIX lea.

Situația socială din **Transilvania** a fost sensibil diferită de cea din teritoriile românești extracarpatice. Cucerirea maghiară din secolele X-XII a dus la suprapunerea peste o societate românească incomplet diferențiată a unui sistem feudal de inspirație occidentală. Acest feudalism de import a fost întărit permanent prin aportul reprezentanților coroanei, care nu de puține ori erau occidentali care intraseră în slujba regalității maghiare și care veneau cu concepții și obișnuințe specifice societăților lor de origine. Totodată, densitatea mai mare a populației în Transilvania față de teritoriile extracarpatice a contribuit și ea, alături de modelul occidental, la o mai accentuată precizare a raporturilor sociale prin intermediul actelor scrise. Evident, folosirea actelor scrise nu era o acțiune neutră din punct de vedere social. Ca de obicei când un limbaj social impus în regle

mentarea raporturilor sociale este cunoscut numai de una dintre părți, aceasta poate să impună o deformare a raportului de drept în favoarea sa. Faptul că unii dintre nobili nu știau nici ei să scrie și să citească nu era decisiv; era suficient faptul că cei care redactau actele scrise erau dependenți și/sau cointeresați de nobili.

Cu aceasta atingem problema principală a relațiilor sociale din Transilvania medievală și modernă, așa cum era ea percepută de categoriile privilegiate: definirea clară și pe cât posibil accentuarea diferenței față de majoritatea populației locale. Adoptarea primatului actelor scrise în secolele XIII-XIV a servit acestei tendințe. Diversele categorii privilegiate au obținut diverse acte solemne care le recunoșteau drepturile. Mai întâi nobilimea din întregul regat prin «Bula de Aur» smulsă regelui Andrei al II-lea în anul 1222, apoi orașele săsești și în continuare celelalte orașe și secuii. Mai rare, dar nu cu totul absente, sunt actele scrise care să întărească drepturile românilor din diverse zone mai mărginașe ale Transilvaniei. Secolul al XIV-lea a adus o agravare a conflictelor sociale în Transilvania. Întărirea puterii regale sub Carol-Robert și sub Ludovic I cel Mare s-a manifestat și prin încercarea de a extinde organizarea comitală și în regiunile de tradițională autonomie românească. Reacțiile nobililor români care se vedeau amenințați în bazele puterii lor, apariția statelor Țara Românească și Moldova ca potențiali factori coagulanți ai forțelor opuse regalității și forma confesională pe care au îmbrăcat-o conflictele politice au determinat regalitatea să treacă în 1366 la condiționarea statutului de nobil de apartenența la religia catolică. Deși aceste decrete regale nu au fost aplicate în mod absolut și continuu, ele au obligat elita socială românească să opteze fie pentru păstrarea formelor și legăturilor tradiționale, fie pentru conservarea statutului privilegiat prin catolicizare și prin căsătorii mixte în interiorul clasei nobiliare. În timp, opțiunea pentru statutul nobiliar însemna atenuarea solidarităților locale tradiționale, iar succesul social era coextensiv aderării la valorile și modul de viață specific nobilimii întregului regat al Ungariei.

Pasul următor a fost reglementarea accesului în adunările reprezentative. Început la sfârșitul secolului al XIII lea, procesul de excludere a unor categorii marginale de privilegiați a căpătat consacrarea deplină prin acordul **Unio trium nationum** încheiat la Căpâlna la 16 septembrie 1437 în contextul răscoalei de la Bobâlna, care stabilea

cooperarea dintre nobilime (majoritar maghiară), fruntașii sașilor și cei ai secuilor. Acest sistem al celor trei *națiuni* politice a fost definitoriu pentru regimul politic al Transilvaniei până la trecerea la regimul politic cenzitar în secolul al XIX-lea.

Modificarea echilibrelor politice a avut ca urmare **precizarea și agravarea raporturilor de dependență**. Nobilimea a căutat în toată această perioadă să extindă zonele organizate sub forma unor domenii lucrate de șerbi (iobagi), astfel încât în secolul al XVI-lea iobagii reprezentau peste jumătate din populația totală a Transilvaniei. Șerbia s-a răspândit în mod inegal în spațiu, țărănimea liberă cu pământ reușind să se mențină mai bine în zonele muntoase mai mărginașe, ca și în scaunele săsești și secuiești. Un alt aspect al extinderii iobăgiei a fost precizarea numărului și cuantumului obligațiilor țăranilor dependenți față de feudal, și tendința acestuia din urmă de a le spori în timp. Aceste obligații erau atât în bani, cât și în natură (unele în cuantum fix la anumite date mai importante, altele sub formă de cotă-parte din diferitele produse ale gospodăriei țărănești) și în muncă. O enumerare amănunțită a acestor obligații nu-și are locul aici. Vom remarca numai două aspecte. Mai întâi, în Transilvania nobilimea a reușit să-și însușească o parte mai mare din plusprodusul muncii țăranilor decât statul. În al doilea rând, deși în cadrul obligațiilor iobăgești mult timp ponderea cea mai mare au avut-o cele în natură, evoluția cea mai dinamică au cunoscut-o cele în muncă, *robota* fiind stabilită la numai 1 zi/an în 1437, apoi la 1 zi/săptămână în 1514, iar tendința nobililor, deseori transpusă în practică, a fost aceea de a-i obliga pe țărani la muncă ori de câte ori era nevoie, ceea ce în timpul lucrărilor agricole însemna mai multe zile pe săptămână, fenomen consfințit de legiuirile habsburgice din secolul al XVIII-lea. Cum exploatarea feudală a depășit în Transilvania nivelele din țările vecine, îndeosebi pe cele din Moldova și Țara Românească, păstrarea respectiv blocarea liberei strămutări a țăranilor a căpătat o valoare strategică, fiind una dintre mizele cele mai importante în cursul marilor conflicte sociale din 1437 și 1514. Victoria nobilimii a însemnat deci și legarea de glie a țăranilor, element esențial pentru împiedicarea acestora de a profita de eventuale conjuncturi favorabile pentru a-și îmbunătăți poziția în raport cu nobilii.

Spre deosebire de Transilvania, în **Țara Românească și în Moldova** raporturile dintre țărani și boieri nu au fost atât de dezechi-

librate. Constituirea prin imigrare începând din secolul al XIV-lea a unei pături semnificative de populație țigănească, menținută într-un statut de robie, a făcut ca țăranii, fie ei și dependenți, să nu se afle pe treapta cea mai de jos a ierarhiei sociale. Existența robilor țigani nu era însă de natura să împiedice oprimarea țăranilor de către boieri. În schimb, densitatea redusă a populației acționa ca o frână deosebit de eficientă pe termen lung în limitarea exploatării, între stăpânii de domenii existând o severă concurență pentru atragerea de forță de muncă. Pe de altă parte, gospodăria țărănească avea un inventar atât de modest încât plecarea de pe un domeniu pe altul (deseori sub forma fugii) nu antrena sacrificii excesive. Legarea de glie a țăranilor a fost mai târzie și mai puțin eficientă decât în Transilvania, fiind statuată în timpul lui Mihai Viteazul în Țara Românească și în mai multe etape în primele decenii ale secolului al XVII-lea în Moldova. Fenomenele de fugă a țăranilor au continuat în secolele XVII-XVIII, legiuirile de epocă fiind preocupate mai degrabă să reglementeze termenul de prescripție pentru aducerea țăranilor înapoi pe domeniul de unde fugiseră.

Diferențe apar și în ceea ce privește **structura și cuantumul obligațiilor.** Predomină obligațiile în natură, în timp ce cele în muncă, deși nelimitate oficial până în secolul al XVIII-lea, rămân constant mult mai mici decât în Transilvania. Dar trăsătura cea mai originală a teritoriilor românești extracarpatice este aceea că, sub impactul plăților imense către Imperiul otoman, cuantumul dărilor către stat depășește pe cel al obligațiilor către boieri. Această diferență este mai accentuată în Țara Românească decât în Moldova, unde raportul este mai mare echilibrat. Consecințele acestei situații vor fi multiple. Mai întâi, pentru mulți dintre boierii munteni și în parte și moldoveni veniturile obținute de pe domeniu sunt mai puțin importante decât cele realizate din diverse dregătorii. Apoi, dările grele dezechilibrează grav structura socială a Moldovei și Țării Românești. Sunt afectate atât categoriile intermediare tradiționale, curtenii și slujitorii, care decad economic și își pierd în mare măsură statutul privilegiat, cât și țărănimea. Mulți țărani, sau chiar obști întregi, în imposibilitate de a-și plăti dările, se vând în rumânie sau în vecinie în schimbul banilor pentru dări. În condițiile în care exploatarea fiscală era mult mai apăsătoare decât cea feudală, au apărut solidarizări neașteptate între boieri și țărani împotriva agenților fiscali ai statului, solidarizări care

contrazic flagrant viziunile simpliste despre natura luptei de clasă. Desigur, aceste solidarizări nu au avut la bază motive etice, ci interese. De fapt, atât statul, cât și boierimea au intuit rapid faptul că posibilitățile de exploatare a țăranilor nu erau nelimitate și au căutat fiecare să-și însușească o parte cât mai mare din roadele muncii acestora. În acest context de competiție între boieri și stat pentru exploatarea țăranilor trebuie plasate desființarea rumânei și vecinei de către Constantin Mavrocordat (și cea a iobăgiei în Transilvania de către autoritățile habsburgice), ca și măsurile luate de domnii «fanarioți» pentru stabilirea clară a obligațiilor țăranilor către boieri. Succesul statului în disputa cu boierii a fost mai mult aparent decât real. Mărind dările, el împingea de fapt pe țărani în brațele boierilor, încurajând totodată evaziunea fiscală. Ca atare, competiția stat-boieri a continuat până în secolul al XIX-lea, fiind tranșată în favoarea boierilor abia prin Regulamentele Organice.

7. Statul

Cea mai simplă definiție a statului ar putea suna astfel: **statul este un ansamblu de instituții care exercită oficial puterea pe un anumit teritoriu și asupra unei anumite populații**. Instituțiile care compun statul pot fi împărțite în două mari categorii: instituții ținând de puterea centrală (în evul mediu în primul rând instituția monarhică în variatele ei forme, curtea monarhului, și eventual aparatul de stat derivat din această curte, uneori specializat pentru îndeplinirea unor funcții militare, judiciare, fiscal-financiare, administrative etc.) și instituții reprezentative (adunări locale, adunările de stări la nivelul unor provincii sau chiar al întregului stat). Această clasificare nu exclude întrepătrunderile și dubla natură a unor instituții, deosebit de pregnantă în cazul administrației locale, prinsă între exigențele directivelor de la centru și solidaritățile locale. Exercitarea puterii presupune în mod necesar asigurarea monopolului exercitării violenței (sau măcar al exercitării legitime a violenței) pe teritoriul și asupra populației supuse autorității statului respectiv. Desigur, monopolul este și în acest caz mai degrabă un deziderat decât o realitate de fapt, dar măsura în care un stat reușește să-i elimine pe ceilalți utilizatori potențiali ai violenței de pe cuprinsul stăpânirii sale este un criteriu

esențial al eficacității și al forței statului respectiv. Abia după realizarea măcar parțială a acestei condiții se poate discuta despre celelalte funcții ale statului: reglementarea raporturilor sociale și asigurarea respectării normelor de drept stabilite, stimularea vieții economice și redistribuirea unei părți a bogăției sociale și gestionarea relațiilor externe.

La nivel european au putut fi stabilite câteva etape care, fără să fie obligatorii, au fost totuși tipice pentru evoluția politică a unui mare număr de țări. Destrămarea Imperiului roman de apus și primul val al migrațiilor au dus la apariția statelor medievale timpurii, numite de istorici și «barbare» sau romano-germanice (această ultimă denumire fiind însă în mod evident restrictivă). Bazate în primul rând pe solidaritatea de neam a migratorilor și pe superioritatea militară a acestora, aceste state erau relativ fragile, fiind vulnerabile atât la atacurile externe, cât și la uzura provocată de treptata integrare locală a migratorilor și la disoluția generată de tendința diverselor comunități locale de a se descurca pe cont propriu, fără a avea nevoie în mod obișnuit de puterea centrală. Diversele soluții încercate de monarhii unora dintre aceste state, vizând mai ales asigurarea cooperării unicei instituții autonome cu o organizare teritorială proprie, biserica, sau condiționarea proprietății funciare de îndeplinirea serviciului vasalic inițiată de regii carolingieni în secolul al VIII-lea și generalizată ulterior în Occident, nu au fost suficiente pentru a putea opri pe termen lung tendința de fărâmițare a statelor medievale timpurii. Acolo unde fărâmițarea feudală a evoluat până la capăt, autoritatea centrală a rămas pur nominală, puterea reală exercitându-se de diverși feudali locali. Este cazul Franței în secolele IX-XI, al Imperiului german în secolele XIII-XV, al Poloniei în secolele XI-XIII, al Rusiei în secolele XI-XIV etc. Dusă la extrem, fărâmițarea ducea la anarhie feudală, situație care a determinat o serie de grupuri sociale incapabile să se apere singure împotriva feudalilor războinici (îndeosebi clerul și orășenimea) să sprijine restabilirea puterii centrale ca un factor de ordine și stabilitate. Totodată, dezvoltarea economică generală, și mai ales cea a comerțului și orașelor, a oferit și mijloacele materiale necesare exercitării puterii politice pe o scară mai largă decât atunci când predomina economia naturală. În consecință, fărâmițării feudale i-a urmat o tendință de centralizare și unificare politică, realizată uneori la nivelul unor întregi țări (Franța în secolele

XII-XV, Spania în secolele XI XV, Polonia în secolul al XIV lea, Rusia în secolele XIV-XVI etc.), fie la nivelul unor regiuni mai restrânse, mai ales în Italia și în Germania, unde centralizările provinciale au blocat șansele unor unificări la o scară mai largă. La capătul procesului de centralizare se află monarhiile «absolutiste», state caracterizate de concentrarea întregii puteri în mâinile monarhului si a persoanelor mandatate de acesta. Cercetările mai noi tind însă sá arate cá puterea absolută a monarhilor era mai degrabă nominală decât reală, ei neavând mijloacele concrete pentru exercitarea deplină a acestei puteri. De asemenea, aceste cercetări insistă pe faptul că puterea unui stat nu depindea neapărat de gradul concentrării ei în mâinile unei singure persoane. În consecință, tendința istoriografiei ultimilor ani este de a insista mai puțin pe caracterul absolutist al puterii și mai mult pe apariția statului «modern». Acesta din urmă a fost definit în funcție de următoarele criterii de doi dintre exegeții săi recenți, istoricii francezi Jean Bérenger și Daniel Tollet:

«1. Suveranitatea regală să se întindă asupra tuturor supușilor, asupra tuturor locuitorilor teritoriului statului, în special ca justiția regală să nu se limiteze la nobilime, iar țăranii să nu depindă numai de instanțele senioriale fără a putea face apel la judecătorii regali.

2. Să existe o administrație regală la nivel local sau regional, și ca organele de stat să nu fie în întregime acaparate de nobili aleși de egalii lor (de exemplu comitatele ungare, în timp ce voievozii polonezi sunt aleși de către rege din rândurile nobilimii locale) sau de oficiali plătiți de diete, responsabili numai în fața stărilor.

3. Să nu existe armate particulare, ridicate, plătite și întreținute de marii seniori care își mobilizează clientela și pe gentilomii săraci (cum este cazul în Ungaria și Polonia).

4. Principele să aibă și alte resurse financiare decât cele furnizate de domeniul regal și de monopolurile regale (mine, vămi, taxe de trecere, monetărit), iar impozitele să fie plătite cu regularitate astfel încât să se poată face față cheltuielilor administrației și armatei. Deci, statul să aibă o bază economică solidă.

5. Principele să aibă o bază sociologică iar puterea regala să poată realiza o alianță obiectivă cu un strat social, care nu este neapărat burghezia (cum indica schema istorică stalinista). Sa amintim că în Franța acest strat a fost nobilimea de robă, iar în Ungaria lui Matia Corvinul (1458-1490) a fost mica nobilime. Pericolul mortal pentru

stat este existența clientelelor aristocratice care permit marilor seniori, bogați și puternici, să și constituie clanuri, să controleze dietele, administrațiile, să constituie armate private, adică să organizeze contra-puteri (cazul «confederațiilor» din Polonia). Conform mentalităților moderne, trebuie ca fidelitatea să nu fie acordată decât suveranului și dinastiei.

6. Bazele ideologice să exalte autoritatea statului sau cel puțin să îndepărteze teoriile anarhizante care justifică dreptul legal de rezistență al stărilor, potrivit căruia în caz de ruptură unilaterală a contractului dintre suveran și nobilime aceasta din urmă are dreptul legal de a se revolta pentru a-și impune drepturile: este vechea teorie din secolul al XIII-lea, exprimată în Magna Charta engleză și în Bula de Aur a lui Andrei al II-lea din 1222 în Ungaria, actualizată de teoreticienii calviniști de la sfârșitul secolului al XVI-lea».

Potrivit istoriografiei recente, statul modern astfel definit a apărut în unele state ale Europei occidentale la finele secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea, elementul motor fiind schimbarea modului de ducere a războaielor și legat de aceasta fiscalizarea societății pentru a permite statului să plătească o armată de profesioniști salariați. Această mutație de la un stat medieval la un stat modern s-a desfășurat treptat, a cunoscut uneori și reculuri, iar în multe state pur și simplu nu a avut loc înaintea secolului al XIX-lea. De altfel, chiar Daniel Tollet și Jean Bérenger, atunci când aplică setul lor de criterii la studiul Europei central-răsăritene, constată că nici Ungaria, nici Polonia (de fapt Uniunea polono-lituaniană) nu au reușit să treacă la un stat modern, iar Imperiul habsburgic realizează această trecere treptat și foarte diferențiat pe diversele posesiuni, în teritoriile răsăritene (Ungaria și Transilvania) procesul nefiind desăvârșit decât în secolul al XIX-lea.

Spațiul românesc prezintă din punct de vedere al evoluției structurilor politice atât similitudini, cât și unele deosebiri față de modelul stabilit pe baza istoriei occidentale. Astfel, retragerea aureliană a însemnat pentru teritoriile nord-dunărene o gravă ruptură politică, și nu se mai poate vorbi despre existența unui stat propriu-zis al populației daco-romane și ulterior românești până în secolul al XIV-lea. Au existat desigur unele structuri politice de mici dimensiuni și cu un caracter efemer, care însă nu au dobândit coerența instituțională minimă necesară unui stat. De asemenea, au existat

formațiuni politice ale populațiilor migratoare, care au dominat spațiul românesc uneori în mod direct, mai des însă în variante de exploatare tributală. Despre organizarea acestor state nu știm aproape nimic pe bază de surse documentare ferme, putând doar presupune că ea se asemăna cu cea a altor state medievale timpurii din varii părți ale Europei și după caz ale Asiei. Dincolo de această ignoranță, pare cert că aceste structuri politice ale migratorilor reprezentau în cel mai bun caz o statalitate fragilă, care exercita un control superficial și discontinuu asupra teritoriului și a populației nominal supuse, iar multe dintre atribuțiile care în mod normal revin statului (asigurarea protecției curente, reglementarea raporturilor sociale etc.) se exercitau de fapt la nivelul comunităților locale.

Apariția statelor medievale românești este și ea destul de puțin cunoscută, și în acest caz baza documentară fiind extrem de săracă. Este greu de apreciat în ce măsură micile formațiuni politice atestate în spațiul românesc începând de la sfârșitul secolului al IX-lea aveau perspective reale de evoluție politică, sau ele reprezintă înjghebări politice la fel de efemere ca și cele care au existat poate și înainte de această dată fără a avea «șansa» de a fi menționate de vreo sursă scrisă. Argumentul arheologic, potrivit căruia sporirea numărului descoperirilor datând din secolele IX XI și gruparea lor în anumite zone ar marca o anumită concentrare demografică și tendința de coagulare politică, are o relevanță limitată de faptul că numărul total de obiective arheologice identificate – circa 1000, după alte lucrări către 2000 – reprezintă oricum o parte relativ mică a numărului total de așezări care vor fi existat în acea vreme (a se vedea și observațiile de la capitolul dedicat habitatului rural).

Indiferent care vor fi fost tendințele de evoluție politică «normală», desfășurarea istorică reală a prilejuit intervenția masivă a unor factori exteriori. Astfel, **cucerirea maghiară a Transilvaniei**, realizată în mai multe etape în secolele X-XII, a însemnat o reală cezură la nivelul organizării politice, elementele occidentale aduse de unguri (mai ales după anul 1000) precumpănind în raport cu cele tradiționale românești. Desigur, proporția mixajului a fost diferită de la o instituție la alta și de la o zonă la alta. Se pot totuși observa câteva tendințe generale: mai întâi, tendința este de înlăturare treptată a elementelor autohtone în favoarea unor instituții feudale comune întregului regat al Ungariei, mai întâi în zonele centrale ale Transil-

vaniei și apoi și în zonele mărginașe aflate sub munte. Apoi, această înlocuire a fost mai deplină la nivelul instituțiilor de cuprindere mai largă, elementele românești supraviețuind mai bine la nivelul instituțiilor locale. Această observație este contrazisă aparent de **instituția voievodatului**, instituție considerată de o mare parte a istoriografiei române ca fiind de origine românească. Realitatea este însă ceva mai complexă. Prezent și la români, termenul de voievod nu este totuși specific numai acestora, fiind folosit destul de larg în cuprinsul Europei răsăritene. Mai important decât aspectul terminologic este faptul că regalitatea maghiară a simțit nevoia, cel mai târziu la sfârșitul secolului al XII-lea, dar poate și mai devreme, să suprapună comiților instalați în diverse părți ale Transilvaniei un dregător de rang mai înalt, ceea ce atestă faptul că Transilvania era percepută ca o realitate aparte în cadrul regatului Ungariei. Pe de altă parte, această specificitate nu trebuie exagerată. Regatul Ungariei mai cunoștea asemenea forme deosebite de organizare politico-administrativă, cel mai cunoscut fiind cazul Croației, care avea în frunte un dregător purtând titlul de ban. La fel ca și banul Croației, voievodul Transilvaniei era un dregător al regatului, desemnat de către rege din rândurile nobilimii din întregul regat (nu se observă nici un fel de preferință pentru a fi numit cineva din cuprinsul voievodatului sau care deținuse anterior funcții în interiorul acestuia), putând fi înlocuit oricând și eventual mutat în altă dregătorie în altă parte a regatului. Ca atare, voievodul Transilvaniei era mai mult un reprezentant al regelui decât un exponent al unei eventuale autonomii provinciale. De altfel, cea mai mare parte a teritoriului Transilvaniei a fost organizat în unități administrative de tip occidental implantate prin cucerire, cum ar fi comitatele pentru teritoriul propriu-zis al voievodatului, scaunele secuiești și cele săsești. Districtele românești s-au menținut ca forme administrative subordonate numai în unele zone periferice, pe teritoriul unor foste «țări» românești. Tot de inspirație occidentală, dar cu un puternic specific maghiar, erau adunările nobiliare la nivelul comitatelor, care se impun din secolul al XIII-lea ca principale exponente ale particularismului local în întregul regat, și congregațiile generale ale nobilimii din Transilvania. În legătură cu acestea din urmă, trebuie precizat că ele aveau pre cumpănitor un caracter judiciar, și mai puțin menirea de a rezolva probleme politice, care de obicei erau rezervate dietei întregului regat

al Ungariei. Pe de altă parte însă, convocarea relativ frecventă a acestor congregații în secolele XIII-XV atestă persistența convingerii că Transilvania reprezenta o entitate distinctă în interiorul regatului, și chiar întărirea acestei specificități în condițiile în care la aceste congregații participau și reprezentanții sașilor și secuilor, care nu erau decât superficial subordonați voievodului Transilvaniei.

După prăbușirea regatului Ungariei în 1541, **principatul Transilvaniei** a păstrat în general acecași organizare occidentalizantă pe care o avusese și în perioada stăpânirii regatului Ungariei. Modificările au vizat mai întâi căderea în desuetudine a dregătoriei de voievod, devenită inutilă în condițiile în care principele, chiar dacă uneori emitea pretenții la moștenirea titlului de rege al Ungariei, rezida în mod curent în Transilvania. Totodată, congregațiile generale au preluat rapid atribuțiile unei adevărate diete, inclusiv cele de alegere a principelui. Deși pătura conducătoare a principatului a rămas legată de tradiția politică a regatului Ungariei, particularismul transilvănean s-a accentuat, îndeosebi ca reacție la tendințele expansioniste ale Habsburgilor austrieci. Mai mult, chiar atunci când unul dintre principii cei mai atașați de ideea refacerii regatului Ungariei sub sceptrul său, Gabriel Bethlen, a fost ales rege de dieta din Ungaria superioară și a preluat pentru scurt timp controlul militar al acesteia de la Habsburgi în 1620, el nu a încercat în mod serios să unifice cele două componente majore ale stăpânirii sale, ci a preferat să conserve organizarea deosebită a fiecăreia.

Stăpânirea habsburgică, instaurată la sfârșitul secolului al XVII-lea, a păstrat o serie de elemente ale vechii organizări politico-administrative a Transilvaniei. Astfel, diploma leopoldină din 4 decembrie 1691, care a reglementat pentru un secol și jumătate viața constituțională a principatului, statua de fapt un compromis între puterea imperială și stările privilegiate ale Transilvaniei. Prin această diplomă se garanta continuarea organizării particulare a principatului și respectarea sistemului stărilor privilegiate și religiilor recepte, precum și a legislației anterioare (*Approbatae et Compilatae Constitutiones*, *Tripartitul* lui Werbőczi etc.). Pe de altă parte, erau create și instituții noi, menite să asigure exercitarea autorității împăratului: gubernul, condus de un guvernator militar numit de împărat, și cancelaria aulică ce coordona de la Viena conducerea principatului. Deși Diploma Leopoldină a rămas în vigoare până în secolul

al XIX-lea, echilibrul statuat de ea între autoritatea imperială și stările privilegiate s-a modificat în timp. Astfel, după provizoratul inițial, când fusese păstrat nominal ca principe Mihail Apafi II, împăratul și-a însușit și calitatea de principe (din 1765 mare principe) al Transilvaniei. Totodată, practica administrativă a generat tensiuni între reprezentanții puterii imperiale și cei ai stărilor, accentuate și de politica habsburgică de sprijinire a catolicismului în dauna celorlalte religii recepte, și mai ales în dauna calvinismului. În aceste condiții autoritățile imperiale au căutat să lărgească baza socială și politică a regimului prin atragerea unora dintre neprivilegiați, și o expresie a acestei politici a fost Unirea religioasă cu Roma a bisericii ortodoxe din Transilvania, ca și din alte teritorii intrate sub stăpânirea habsburgică la sfârșitul secolului al XVII-lea. Totuși, împotrivirea nobilimii precumpănitor calvine, exprimată și în periculoasa rebeliune din anii 1703-1711 condusă de Francisc Rákoczi al II-lea, a determinat autoritățile să manifeste prudență în bruscarea organizării politice și sociale a Transilvaniei, și să folosească problema românilor mai mult ca mijloc de presiune pentru a dociliza stările privilegiate. Ca atare, în ciuda tensiunilor care nu au lipsit, regimul habsburgic s-a consolidat ca apărător al ierarhiilor sociale existente. În aceste condiții politica centralistă și modernizatoare a lui Iosif al II-lea (1780-1790), care în numele rațiunii de stat și a intereselor superioare ale imperiului tindea să disloce particularismele și statutele speciale existente, a întâlnit împotrivirea majorității privilegiaților, iar multe dintre măsurile reformatoare au trebuit retrase. Temerile stârnite de exemplul Revoluției Franceze au dus apoi la replierea autorităților imperiale și la abandonarea experimentelor reformiste, imprimând regimului în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea un caracter conservator, în consens cu interesele și aspirațiile nobilimii.

Țara Românească și Moldova prezintă o serie de deosebiri față de Transilvania. Formate în secolul al XIV-lea, statele medievale românești s-au inserat într-un spațiu care anterior fusese dominat destul de superficial de către Hoarda de Aur și de către regatul Ungariei. Preluarea stăpânirii asupra teritoriilor care aveau să formeze cele două state, realizată prin lupte cu ungurii, cu tătarii și probabil și cu diverși potentați locali, nu a permis domnilor să clădească de la început structuri statale puternice. Cu un sfat domnesc

dominat mult timp de marii boieri care aveau legături locale puternice, și care vor fi înlocuiți numai treptat de boierii cu dregătorii, cu un aparat de stat central și local extrem de «subțire», domnii din secolele XIV XV și au consolidat cu greu puterea. În condițiile în care dările plătite de marea majoritate a populației erau reduse, iar o sporire a lor era periculoasă politic și ineficientă economic, domnii Moldovei și Țării Românești au beneficiat de efectele financiare ale avântului comerțului de tranzit prin spațiul românesc, ca și de cel al producției și al exporturilor de sare si de pește. Ca atare, în secolele XIV-XV cea mai mare parte a veniturilor bănești ale domniei provenea nu din dări, ci din taxele vamale și din «regalii». Fiscalitatea redusă a făcut ca autoritatea domnilor să nu fie resimțită ca prea apăsătoare de către o societate altfel puțin obișnuită cu rigorile organizării statale. Totodată, climatul social calm a permis domnilor să treacă la o treptată consolidare a puterii lor, bazându-se în special pe biserica ortodoxă, beneficiară a unor considerabile donații funciare și fiscale, aliată a domniei împotriva prozelitismului catolic sprijinit de regii Ungariei, și pe noua categorie a curtenilor. Spre deosebire de multe state europene, în Țara Românească și în Moldova domnia a uzat numai în mod excepțional și discontinuu de convocarea unor adunări reprezentative care să ofere o bază social-politică largă politicii domnești. Ca atare, marea adunare a țării nu a reușit să dobândească un statut clar, un mod de compunere stabil și nici experiența dezbaterii problemelor politice. În lipsa unei baze economice și sociale suficiente, consolidarea autorității domnești a rămas însă fragilă, vulnerabilă la presiunile externe si excesiv dependentă de personalitatea domnilor. În ciuda acestei fragilități, tendința generală era aceea de întărire treptată a puterii centrale, fenomen vizibil mai ales în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV lea si în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

Impactul otoman a provocat considerabile prefaceri ale organizării politice a Țărilor Române. Modificarea raportului de forțe în favoarea Imperiului otoman în al doilea sfert al secolului al XVI-lea a adus domnia la discreția Porții, ceea ce s a tradus prin tot mai frecventa înlocuire a domnilor și numire a lor direct de la Istanbul, mai întâi în Țara Românească și apoi și în Moldova. Mai gravă încă decât destabilizarea domniei a fost sporirea extraordinară a obligațiilor financiare către Poarta. În căutare disperată de bani, domnii

nu au avut altă soluție decât creșterea masivă a dărilor. Trebuie remarcat faptul că au crescut îndeosebi impozitele directe, pe persoane (de fapt pe capii de familie) și pe proprietăți, și, fapt firesc în condițiile diminuării consumului intern, a scăzut ponderea impozitelor indirecte, ceea ce este la scara epocii un simptom al slabei dezvoltări economice și al arhaizării fiscal-financiare. Fiscalitatea deosebit de apăsătoare din a doua jumătate a secolului al XVI lea, deși nu a putut ține pasul cu nivelul sumelor cerute de turci, a determinat ample prefaceri sociale și a conflictualizat toate relațiile sociale, generând mai ales o concurență aprigă între domnie și boierime pentru exploatarea țăranilor. Conflictul dintre domni și boieri a mărit totodată dependența față de Imperiul otoman, nici una din părți neezitând să facă apel la Poartă pentru a obține sprijin împotriva dușmanilor interni. Totodată, creșterea fiscalității a slăbit atât țărănimea liberă, cât și categoriile intermediare cu rosturi militare și administrative, astfel încât era subminat întregul mod tradițional de funcționare a statului. În mod normal o «revoluție fiscală» de amploarea celei cunoscute de Țara Românească și Moldova în secolul al XVI-lea ar fi permis edificarea unui aparat de stat modern, salariat; în acest caz însă, faptul că cea mai mare parte a încasărilor era folosită pentru plățile către Imperiul otoman a blocat posibila evoluție spre un stat modern. Chiar dacă ridicarea la luptă antiotomană din 1594 a salvat Țara Românească și Moldova de la un colaps economic și social, iar după restabilirea dominației otomane cuantumul obligațiilor financiare față de Poartă a fost sensibil redus, trăsăturile de bază ale sistemului politic instaurate în secolul al XVI-lea s-au păstrat și în secolele XVII-XVIII. A continuat deci, e adevărat că într-un ritm mai lent, destrămarea aparatului militar și administrativ tradițional, iar lipsa mijloacelor financiare, care se scurgeau în continuare în cea mai mare parte spre Istanbul, a împiedicat clădirea unei administrații moderne, obligând domnia să depindă din acest punct de vedere de concursul boierimii, care la rândul ei se afla în imposibilitate de a stăvili durabil sporirea fiscalității și a constatat că participarea la colectarea dărilor putea aduce beneficii mai mari chiar decât exploatarea moșiilor. Au proliferat ca atare diverse expediente, cum ar fi arendarea către unii boieri și mai rar negustori a dărilor din diverse județe, soluție care avea însă inconvenientul că îndepărta autoritatea domnească de supuși și numai o parte din sumele efectiv percepute

ajungeau în vistierie. Ca atare, statele muntean și moldovean din secolele XVI-XVIII erau în fond state slabe, care exercitau un control imperfect în teritoriu, iar excesele de autoritate, fie împotriva unora dintre boieri, fie împotriva contribuabililor răi platnici, reflectă tocmai discontinuitatea acestui control.

8. Biserica și viața religioasă

S-a spus adesea că «poporul român s-a născut creștin». Metafora este înălțătoare, dar acoperirea ei faptică este cel puțin discutabilă. Este adevărat că avem informații despre pătrunderea creștinismului în Dacia curând după retragerea aureliană, dar până la formarea statelor medievale românești nu avem nici un indiciu care să ne permită să estimăm cât din populația totală trecuse la creștinism, și cât rămăsese fidel credințelor tradiționale. În această privință nici chiar studiul necropolelor nu poate aduce rezultate concludente, înhumarea nefiind specifică numai creștinilor, iar orientarea mormintelor variind chiar în interiorul comunităților creștine. Pe de altă parte, începând din secolul al IV-lea se constată o anumită divergență de organizare religioasă. Astfel, în Imperiul roman secolul al IV-lea marchează oficializarea creștinismului, care devine religie dominantă. Totodată, sub influența puterii imperiale biserica se organizează ierarhic, veriga principală fiind episcopii (dintre care unii vor dobândi treptat preeminență, cei de Alexandria, Antiochia, Constantinopol și mai apoi de Ierusalim purtând titlul de patriarhi, iar cel de Roma titlul de papă) iar instanța supremă conciliile (sinodurile). Instituționalizarea bisericii, care a urmat în general împărțirea administrativă a imperiului, a afectat numai parțial spațiul românesc, respectiv episcopatele s-au organizat în secolele IV-VI numai în teritoriile rămase sub stăpânirea directă a imperiului, adică în Dobrogea și pe linia Dunării. În schimb, pentru teritoriile de la nord de Dunăre, cu excepția arianului Ulfila, «episcop al goților» în secolul al IV-lea, nu avem informații despre existența unei ierarhii bisericești locale. De altfel, experiența generală a creștinismului arată că organizarea ierarhică s-a impus peste tot numai cu sprijinul unor autorități politice; ori tocmai structurile politice capabile să sprijine organizarea bisericii lipseau din spațiul românesc nord-dunărean. Această situație

avea să se agraveze după îndepărtarea stăpânirii bizantine de la Dunăre în secolul al VII-lea, când și episcopatele din Dobrogea și de pe linia Dunării își încetează existența.

Ca atare, elementul original al creștinismului medieval timpuriu în spațiul românesc a fost tocmai **absența unei structuri ierarhice proprii**. S-a invocat faptul că spațiul românesc a rămas sub ascultarea bisericească a ierarhilor din imperiu, dar mai ales după secolul al VII-lea capacitatea acestora din urmă de a îndruma efectiv viața religioasă a creștinilor de la nord de Dunăre era în mod obiectiv extrem de redusă. Nici creștinarea bulgarilor în 864-865 și nici chiar restabilirea administrației și a organizării bisericești bizantine la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului al X lea nu au modificat decisiv această situație. Consecințele acestei creștinări precumpănitor «de jos», deosebită de majoritatea situațiilor din Europa unde creștinarea s a făcut mai ales «de sus», au fost ambigue. Astfel, absența unei ierarhii care să vegheze la rigoarea respectării riturilor și doctrinei oficiale a bisericii, a permis o mare diversitate a practicilor religioase. Una dintre foarte puținele mărturii despre viața religioasă din spațiul românesc, cea aparținând misionarului franciscan Bartolomeu din Alverna, vicar al Bosniei (vicariatul Bosniei, subdiviziune teritorială a ordinului călugărilor franciscani, a cuprins în secolul al XIV-lea pe lângă Bosnia propriu-zisă și Serbia, sudul regatului Ungariei, Banatul, Hațegul și Țara Românească) în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, *consemnează* faptul că «cu greu vei găsi din douăzeci [de preoți], doi, care să boteze în același chip». Alte observații ale lui Bartolomeu din Alverna vizează practicarea diversă a cuminecăturii și a mirungerii, și mai ales faptul că cei mai mulți preoți din aceste ținuturi **nu** fuseseră consacrați (hirotonisiți) preoți conform canoanelor și nu respectau nici ritualurile latine (catolice), nici pe cele grecești (ortodoxe). Desigur, comentariile lui Bartolomeu din Alverna au deseori un caracter polemic, dar ele se bazează pe o experiență directă și conțin detalieri pe etnii care le sporesc credibilitatea. Ele atestă faptul că până la organizarea mitropoliei Țării Românești interpretările locale ale creștinismului au predominat asupra celor canonice, iar situația era probabil asemănătoare și în celelalte teritorii românești. Aceasta confirmă observațiile mai vechi ale lui P. P. Panaitescu, care, discutând persistența durabilă a elementelor precreștine, arata că «poporul de la sate, păstrîndu-și vechile obiceiuri, nu vedea o contra-

zicere între vechea și noua credință. El s-a plecat în fața soliei noi care i se aducea și a păsit în biserică, aducînd cu dânsul în fața altarelor și riturile sale preistorice». Această situație nu este lipsită de analogii în Europa medievală timpurie, cercetările istorice mai noi insistând asupra faptului că mult timp adoptarea creștinismului a fost superficială, biserica trebuind să depună eforturi de durată pentru a elimina sau a creștina diverse rituri și credințe precreștine, «păgâne».

Viața bisericească avea să cunoască prefaceri însemnate odată cu încadrarea politică mai strânsă a spațiului românesc. Am arătat mai sus că restabilirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos a fost însoțită de revenirea la o organizare ierarhică în această zonă, principalul centru religios fiind acum Durostorul (Silistra), mai întâi episcopie, apoi mitropolie din a doua jumătate a secolului al XI-lea. Aceeași tendință se observă și în Transilvania odată cu cucerirea maghiară. În prima jumatate a secolului al XI lea a fost întemeiată episcopia catolică de la Cenad, urmată apoi de episcopiile de la Oradea și Alba Iulia. Secolele XIII XIV au reprezentat noi pași în organizarea bisericească a spațiului românesc, și totodată în cooperarea strânsă dintre factorii de putere politică și ierarhia religioasă. Ca și mai înainte, regalitatea maghiară a considerat implantarea de episcopate catolice și în general extinderea ariei de cuprindere a catolicismului ca o componentă a expansiunii generale a regatului. În această linie politică generală se înscrie crearea episcopiei cumanilor (cu o existență de scurtă durată în zona Carpaților de Curbură în anii 1227-1241), a episcopiei Milcoviei (în aceeași zonă la mijlocul secolului al XIV-lea, și cu o existență la fel de efemeră) și a episcopiei catolice de Argeș (în 1381). Un caz deosebit reprezintă episcopia catolică de la Siret, întemeiată în 1370 la inițiativa lui Latcu, care spera ca printr-o legătură directă cu papalitatea să evite imixtiunile regelui Ungariei. Pe de altă parte, statele care se opuneau expansionismului maghiar, în prima jumătate a secolului al XIII-lea țaratul româno-bulgar, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea Țara Românească și Moldova, au căutat să sprijine ortodoxia ca formă religioasă de rezistență antimaghiară. În această logică se înscrie întemeierea mitropoliilor ortodoxe ale Țării Românești (Ungrovlahiei) în 1359 (dublată pentru scurt timp de o a doua mitropolie la Severin) și Moldovei în 1387, a episcopiilor din subordinea acestor mitropolii și a marilor mănăstiri din Oltenia și din nord-vestul Moldovei. Oarecum deosebită a fost

situația din Transilvania, unde atitudinea autorităților politice față de biserica ortodoxă a variat între ostilitate și nepăsare, cu scurte momente de bunăvoință prilejuite de disputele dintre catolicism și calvinism din secolele XVI-XVII. Ca atare, ierarhia ortodoxă transilvăneană a avut un statut mult mai precar, episcopii ortodocși fiind atestați discontinuu în secolele XIV XVI, iar mulți dintre clerici erau hirotonisiți de mitropolitul Ungrovlahiei. Stabilizarea ierarhiei a fost legată de încercările calvine de a converti populația ortodoxă la noua confesiune, dieta întărind în 1566 autoritatea episcopului (superintendentului) Gheorghe asupra clerului ortodox în ideea că în felul acesta va fi impusă mai ușor aderarea la calvinism; pe de alta parte, din anii '1570 principii catolici din familia Báthori au sprijinit și ei biserica ortodoxă, văzând în întărirea acesteia o pavăză împotriva răspândirii calvinismului. Ridicarea ierarhului ortodox din Transilvania la rangul de mitropolit sub Mihai Viteazul și stabilizarea lui la Alba Iulia a marcat un pas înainte, dar biserica ortodoxă a rămas într-un statut de inferioritate față de religiile recepte ale Principatului. De altfel, principii calvini ai Transilvaniei din secolul al XVII-lea (și ulterior autoritățile habsburgice) nici nu au recunoscut rangul metropolitan al acestui ierarh, și au preferat să-l considere doar superintendent al bisericii ortodoxe din principat (calvinu) sau simplu episcop.

O altă componentă a organizării bisericești creștine a fost **viața monahală**. Reprezentând retragerea din lumea laică a unor credincioși care sperau să dobândească mântuirea trăind după pilda lui Isus, viața monahală putea fi principial de două feluri: eremitică (în sihăstrie deplină) și cenobitică (monahii sau călugări trăind în comunități conform unei reguli). Monahismul creștin a început să fie practicat în Egipt la începutul secolului al IV lea și s a răspândit apoi atât în Orient cât și în Occident. În evul mediu timpuriu știrile despre viața monahală din spațiul românesc lipsesc aproape cu desăvârșire. Se știe doar că la începutul secolului al XI-lea la Morisena, reședința lui Ahtum, exista o mănăstire ortodoxă și se mai presupune că biserica rupestră de la Basarabi (Murfatlar) de la sfârșitul secolului al X lea apartinea și ea unei comunități monastice. Puținătatea știrilor scrise a îndemnat pe unii cercetători să presupună că până în secolul al XIV-lea în spațiul românesc a predominat monahismul eremitic, care prin definiție lasă puține mărturii. Ipoteza este seducătoare, dar

amploarea acestui monahism eremitic rămâne încă o enigmă până la valorificarea unor noi informații documentare. Începând din secolul al XII-lea avem informații despre un număr sporit de mănăstiri catolice și apoi și ortodoxe în Transilvania. În Țara Românească și Moldova primele mănăstiri sunt atestate abia în ultima treime a secolului al XIV-lea, când domnii le organizează cu sprijinul unor călugări balcanici, dintre care se remarcă sârbul Nicodim, întemeietorul Vodiței și al Tismanei, exact în regiunile cele mai periclitate de misionarismul catolic, adică în nordul Olteniei și în nord-vestul Moldovei. Ulterior mănăstirile se vor înmulți în întreg spațiul românesc extracarpatic, domnii și boierii înzestrându-le și cu importante donații bănești și funciare. Este de remarcat totuși faptul că deși numărul mănăstirilor a crescut, impunând cenobitismul ca formă dominantă de viață monahală, majoritatea mănăstirilor aveau un număr relativ redus de călugări comparativ cu cele din Occident sau cu cele din lumea bizantină.

Această organizare de sus a vieții bisericești a dus la o **sporită încadrare religioasă a ansamblului societății**. Totuși, persistau și destule neîmpliniri. Astfel, puținătatea școlilor, a știutorilor de carte și chiar a cărților de cult a făcut ca mult timp pregătirea doctrinară și culturală în general a preoților să fie deficitară, mai ales în mediul rural, ceea ce făcea ca viața religioasă a majorității populației să aibă o importantă componentă folclorică.

În secolul al XVI-lea **Reforma religioasă** declanșată în Occident a pătruns și în Țările Române. În Transilvania ea s-a bucurat de succes mai ales în mediul săsesc (luteranismul) și în cel maghiar (calvinismul și într-o măsură mai mică și mai puțin trainică antitrinitarismul, cunoscut și sub denumirea de unitarianism), astfel încât, după recunoașteri parțiale, dieta din 1572 a proclamat toleranța religioasă și a recunoscut catolicismul, luteranismul, calvinismul și unitarianismul ca religii recepte ale principatului, ortodoxia fiind lăsată însă într-un statut de inferioritate. Polemicile dintre catolici și reformați, desfășurate în mare parte cu ajutorul cărților tipărite, au dus pe de o parte la creșterea numărului cărților bisericești în general, și pe de altă parte la traducerea si tipărirea în românește a unora dintre aceste cărți, activitate în care s-a remarcat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea diaconul Coresi, puternic influențat de luteranism. Propaganda religioasă luterană și apoi și cea calvină și catolică au obligat

și biserica ortodoxă, amenințată chiar la un moment dat de Reformă atât în Transilvania cât și în Moldova, să reacționeze. În Transilvania natura sistemului politic și raportul concret de forțe nu îngăduiau o reacție violentă împotriva curentelor religioase înnoitoare, dar aderența la noile practici religioase a fost limitată, atât majoritatea clericilor cât și credincioșii rămânând la vechile obiceiuri. Pe de altă parte, politica de limitare a expansiunii calvinismului dusă de principi din ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea, și cu atât mai mult de un Mihai Viteazul, au îngăduit conservarea aderenței la ortodoxia tradițională. În Moldova, luteranismul a câștigat repede aderenți în rândurile populației urbane, în cadrul căreia coloniștii de origine germană aveau o pondere semnificativă, și a fost sprijinit și de unii dintre domnitori (Despot, Ioan Vodă cel Cumplit, Iancu Sasul). Pericolul luteran s-a conjugat cu temerile stârnite de turcirea lui Iliaș Rareș (1551), generând reacții violente ale bisericii ortodoxe și ale elitei politice. Persecuțiile, violente în anii 1551-1552 și în 1563, i-au lovit nu numai pe adepții Reformei, ci și pe alți minoritari din orașe, îndeosebi pe armeni. Prin ostilitatea față de Reformă biserica ortodoxă a reușit să-și conserve preponderența în Țara Românească și în Moldova, și influența asupra majorității românilor din Transilvania.

Totuși, disputele de idei declanșate de Reformă, și apoi contraofensiva ideologică a Contra-Reformei, nu puteau fi contracarate numai printr-o respingere globală. Biserica ortodoxă a fost nevoită să-și nuanțeze unele poziții, și mai ales să-și rafineze modalitățile de penetrare religioasă a credincioșilor. Dacă inițial au prevalat suspiciunea și respingerea tentativelor luterane și calvine de a tipări cărțile bisericești în limba română și de a trece la desfășurarea serviciul divin în această limbă, în timp Ortodoxia nu s-a putut sustrage acestei tendințe de «**naționalizare**» **a practicilor religioase**. Cu unele oscilații între slavonă și română, biserica ortodoxă s-a dotat treptat cu cărți de cult și cu ediții tipărite ale principalelor părți ale Bibliei. Desigur, cea mai mare parte a acestor lucrări au fost editate în secolul al XVII-lea, culminând cu varianta românească integrală a Bibliei tipărită la București în 1688; tot la sfârșitul secolului al XVII-lea au fost tipărite în Țările Române și un mare număr de lucrări de polemică teologică, dar faptul cele mai multe dintre acestea au fost redactate în limba greacă atestă destinația lor pan-ortodoxă, și putem să ne întrebăm cât de mare era numărul celor care le receptau cu

adevărat. Dincolo de aceasta, pare cert că trecerea la desfășurarea în limba română a serviciului divin, sporirea rolului predicii și îndrumarea ceva mai strânsă a preoților de către ierarhie au condus treptat la o întărire a rolului bisericii în viața credincioșilor. Totuși, în mediul ortodox decalajele față de Occident rămân mari din acest punct de vedere. Astfel, după Conciliul de la Trento (1545-1563) catolicismul a reglementat sever selecția și pregătirea preoților, ca și mecanismele de control din partea superiorilor, ceea ce a permis bisericii să încadreze riguros viața religioasă a credincioșilor atât la orașe (unde pași importanți fuseseră făcuți încă din secolul al XIII-lea prin activitatea călugărilor-cerșetori din ordinele dominican și franciscan), cât și la sate, supraveghiindu-i prin intermediul spovedaniilor periodice și pedepsindu-i la nevoie prin intermediul tribunalelor ecleziastice. Tendințe similare de disciplinare a credincioșilor, mai puțin sistematic susținute instituțional, se pot observa și în mediile protestante. În spațiul ortodox românesc pregătirea majorității preoților a rămas însă superficială, iar tribunalele ecleziastice încep să se ocupe mai intens de viața privată a credincioșilor abia spre mijlocul secolului al XVIII-lea.

Nu putem încheia această prezentare fără a aminti **Unirea religioasă** din Transilvania de la sfârșitul secolului al XVII-lea, când, la presiunea și promisiunile de acordare a unui statut material și social mai bun din partea autorităților habsburgice, o mare parte a clerului ortodox a acceptat supremația papală și unele opțiuni doctrinare specifice catolicismului (folosirea pâinii nedospite la împărtășanie; existența pe lângă rai și iad a purgatoriului; purcederea Sfântului Duh nu numai de la Tatăl, ci și de la Fiul). Ușurința cu care o mare parte a clericilor și credincioșilor români au acceptat Unirea religioasă derivă și din faptul că ei își puteau păstra neschimbat ritul răsăritean. Prioritățile diferite, ritul în mediul rural românesc, doctrina și structura ierarhică pentru autorități și biserica catolică, ne arată clare diferențe de trăire religioasă. Urmările Unirii religioase au fost bivalente: pe de o parte ea a introdus o fractură confesională în interiorul populației românești din Transilvania, rupturile având loc atât de la o zonă la alta, cât și în interiorul unor comunități, și pe de o altă parte, chiar dacă nu a adus clericilor uniți toate avantajele promise anterior, le-a permis totuși să se racordeze la filierele formative ale bisericii catolice, astfel încât cei mai de seamă exponenți ai Școlii Ardelene din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au fost clerici uniți școliți la Viena și la Roma.

Primul aspect, cel de **diviziune confesională în interiorul comunităților românești**, a fost amplificat de reacțiile domniei și bisericii din Țara Românească (și Moldova), care vedeau în Unirea religioasă o modalitate de promovare a expansionismului habsburgic, și o amenințare directă la adresa pozițiilor lor. Totodată, nobilimea maghiară a văzut în aceasta o măsură menită să consolideze pozițiile catolicismului împotriva calvinismului, și a sprijinit deseori pe preoții care se împotriveau Unirii; deloc întâmplător, la luptele antihabsburgice ale curuților lui Francisc Rákoczy II au participat și români adepți ai ortodoxiei tradiționale. Deși consolidarea stăpânirii habsburgice după 1711 a oprit tentativele de dizolvare a Unirii, poziția ierarhilor bisericii unite nu era deloc simplă, și nici comodă. Prinși între conservatorismul credincioșilor și al unei mari părți a preoților, și exigențele doctrinare și disciplinare ale catolicismului, exprimate de teologul iezuit cu care episcopii erau obligați să se consulte, ierarhii greco-catolici au căutat să evite disputele doctrinare din interiorul comunității românești și să pună accentul pe temele de interes comun, respectiv pe aplicarea promisiunilor imperiale de asimilare a statutului juridic al preoților uniți cu cel al celor catolici și pe accesul populației românești, acum unită din punct de vedere religios cu Roma, la drepturi comparabile cu cele ale stărilor privilegiate. Acesta este de fapt sensul mișcării revendicative a episcopului Inochentie Micu la începutul anilor '1740. Amenințate în fundamentele preeminenței lor, stările privilegiate au adoptat în dietă legi care marcau distincția dintre uniți și catolici, și s-au străduit să convingă autoritățile imperiale că revendicările românești erau nejustificate, evidențiind printre altele limitele aderenței românești la Unire. În acest context a avut loc mișcarea anticatolică de restaurare a ortodoxiei, animată în 1744 de către călugărul sârb Visarion Sarai și în 1759-1761 de către Sofronie din Cioara, mișcare ce s-a bucurat de un mare succes în lumea satelor, fiind potențată de frustrarea generată de respingerea revendicărilor sociale românești și absența silită a lui Inochentie Micu, convocat la Viena în 1744 și apoi refugiat la Roma, unde de altfel și-a și petrecut ultima parte a vieții. Reconstituirea bisericii ortodoxe a fost statuată de împărăteasa Maria Tereza prin decretul de toleranță din 1759 și prin numirea unui episcop ortodox în persoana sârbului Dionisie Novacovici. Din acest moment, românii din Transilvania erau divizați în ascultarea față de două structuri ecleziastice concurente.

Majoritatea credincioșilor din lumea satelor au abandonat Unirea și și-au reafirmat identitatea religioasă tradițională ortodoxă. În schimb, cei mai mulți preoți au rămas greco-catolici. În noile condiții, adepții Unirii au mizat pe investiția culturală și educativă, finalizând unele proiecte de dezvoltare instituțională din timpul lui Inochentie Micu și completându-le cu realizări noi. Dezvoltarea școlilor de la Blaj, posibilitățile sporite de pregătire pentru clericii uniți, ca și sprijinul autorităților imperiale pentru canalizarea în sfera culturii a energiilor elitelor românești, au condus spre afirmarea culturală a Școlii Ardelene și spre difuzarea ideilor acesteia prin tipărituri și printr-o rețea școlară în expansiune. Hegemonia culturală a intelectualilor greco-catolici la nivelul elitelor românești a permis consolidarea bisericii unite. Pe de altă parte însă, acești intelectuali influențați deopotrivă de mirajul Romei și de spiritul luminist au refuzat în general să se cantoneze în sfera confesionalului și și-au asumat problemele generale ale românilor. Faptul că la mișcarea Supplexului din anii 1791-1792 au participat atât ortodocși cât și uniți era un simptom al trecerii treptate în prim-plan a dimensiunii naționale în raport cu diviziunile confesionale. Pe de altă parte însă, sinuozitățile ulterioare ale raporturilor dintre confesiune și națiune la românii transilvăneni atestă faptul că structurile ecleziastice constituite au avut o capacitate ridicată de promovare a intereselor lor specifice.

9. Niveluri culturale și orizont mental

Într-un studiu remarcabil despre nivelurile culturale din societățile vechiului regim Robert Mandrou observa că este imposibilă reconstituirea unei culturi unice, valabile pentru toți membrii societății, deoarece ierarhizarea societății «impune fiecărui grup recunoscut oficial moduri de viață și de gîndire diferite, adică tocmai o cultură diferită, care sancționează și face perceptibilă fiecăruia această ierarhie socială». În cazul particular al societăți medievale românești reconstituirea acestor niveluri culturale diferite, care vor fi existat neîndoielnic din momentul în care stratificarea socială a avansat suficient, este handicapată - la fel ca și alte aspecte ale demersului nostru - de puținătatea informațiilor scrise de care dispunem. Aceasta

ne îndeamnă să ne concentrăm analiza asupra clivajului principal care separă modalitățile de transmitere și deci de permanentă reconstruire a valorilor culturale, cel dintre scris și oralitate. O precizare se impune: **distincția dintre cultura scrisă și cea orală** nu este una valorizatoare ierarhic, care să considere cultura scrisă superioară celei orale; ea se mulțumește să constate că diferența de mijloace de comunicare culturală are implicații esențiale asupra naturii, amplorii și ritmurilor (re)transmiterii faptelor de cultură.

S a observat adesea faptul că societatea medievală este o lume în care preponderența oralității este covârșitoare. Scrisul era apanajul unei minorități restrânse, mai interesate să comunice cu egalii săi pe deasupra barierelor lingvistice curente decât cu semenii din imediata vecinătate, de unde și utilizarea limbilor de cultură «moarte» (latina, slavona). Aria de utilizare a scrisului s-a restrâns la doar câteva domenii de activitate, dintre care se remarcă în mod deosebit cel religios. Faptul că pentru mulți oameni singura formă scrisă pe care o cunoșteau era cartea bisericească în care se afla întrupat cuvântul divinității a conferit multora un respect aproape mistic pentru cuvântul scris.

La **nivel european** destrămarea lumii romane a dus în evul mediu timpuriu la diminuarea considerabilă a ariei de utilizare a scrisului. Scrisul s-a menținut mai bine în mediul mănăstiresc, și din punct de vedere geografic în Bizanț și, oarecum paradoxal, în insulele britanice. Exemplul clasic pentru insularitatea scrisului într-un ocean al comunicării orale este cazul personal al lui Carol cel Mare, rege al francilor și împărat la cumpăna secolelor VIII-IX: după cum relatează biograful său oficial, Carol, un om care prețuia cultura și pe oamenii învățați, el însuși un excelent orator, a încercat fără prea mult succes să învețe să scrie la bătrânețe, deoarece, deși fiu de rege, când fusese tânăr nimeni nu se gândise că ar fi avut nevoie de așa ceva. Relansarea culturii scrise, destul de limitată în cadrul «renașterii carolingiene», a devenit semnificativă abia în contextul dezvoltării urbane din secolele XII-XIII, când orașele au preluat de la mănăstiri rolul de principale focare de cultură, iar scrisul, rezervat anterior cărților bisericești, cronicilor și actelor marilor potentați, a pătruns la nivelul tranzacțiilor curente consemnate de notari, și ulterior la cel al scrisorilor particulare și al literaturii de desfătare.

În **spațiul românesc** evoluția a fost similară, dar cu semnificative diferențe de intensitate și decalaje temporale. Retragerea stăpânirii

romane a însemnat și replierea civilizației scrise antice, de factură grecească și latină, cunoscută în teritoriul românesc mai cu seamă prin intermediul inscripțiilor pe suport solid, majoritatea cu caracter funerar. Dispariția aproape completă a inscripțiilor și în general a scrisului a marcat supremația nedisputată a oralității. Caracterul oral al culturii a avut consecințe practice importante cu privire la conținutul culturii. Teoretic, absența scrisului ar fi trebuit să lase un rol considerabil elementelor vizuale ca principal mijloc de transmitere a faptelor de cultură. Totuși, în spațiul românesc nu avem până în secolul al XIV-lea suficiente imagini pentru a putea estima dacă și în ce măsură această potențialitate a fost concretizată; nivelul relativ redus al civilizației materiale, precum și faptul că majoritatea bisericilor erau de mici dimensiuni, construite din lemn și lipsite la început de picturi murale, ne îndeamnă mai degrabă la scepticism cu privire la rolul vizualului în cultura orală până în secolele XIV-XV. Lipsind un suport fizic de fixare în timp a creațiilor culturale, acestea erau supuse unei permanente recreări, remodelări, resemnificări. Această plasticitate, care la limită înseamnă și perisabilitate (în momentul când o anumită creație nu mai era considerată importantă ea dispărea fără putința unei «redescoperiri» ulterioare), se manifesta nu numai la nivelul creațiilor folclorice «literare», ci și – după cum am văzut mai sus – la cel al practicilor religioase și al obiceiurilor în general.

Extinderea treptată a ariei scrisului a început în spațiul românesc mai târziu decât în Occident, fiind însă legată de un același triptic de factori: activitatea bisericească, nevoile statului și viața orășenească. Desigur, fiecare dintre acestea a stimulat cu precădere apariția și răspândirea unui anumit tip de scrieri specifice, dar de la un moment dat acțiunea lor începe să se potențeze reciproc, generând un fenomen de antrenare în impunerea noului sistem de comunicare care este reprezentat de cuvântul scris. Decalajul de care vorbeam mai sus, ca și diferențele din interiorul spațiului românesc, se datorează în mare măsură nivelurilor și ritmurilor diferite de dezvoltare a fiecăruia dintre acești factori.

Culegerile de documente pot fi un indicator cu privire la cât se scria, și chiar cu privire la ce anume se consemna în scris. Astfel, colecția standard de documente interne, «Documenta Romaniae Historica», cuprinde pentru Moldova numai 9 documente înainte de

anul 1400 (primul document din 1384), deci 1 document la aproape 2 ani. La sfârșitul domniei lui Ștefan perioada 1487-1504 este reprezentată de 295 documente autentice, deci aproape 17 documente pe an. Secolul al XVI-lea marchează un progres destul de lent din acest punct de vedere, saltul producându-se abia în prima jumătate a secolului al XVII-lea, când odată cu trecerea masivă de la scrierea în slavonă la scrierea în română se trece de pragul de 100 de documente pe an. Situația este asemănătoare în Țara Românească, dar nu și în Transilvania. Astfel, în anii 1356-1360 au fost emise pentru Transilvania un număr de cel puțin 548 de documente, ceea ce înseamnă peste 100 de documente pe an (este adevărat, la o populație dublă față de cea a principatelor extracarpatice). La nivel european comparațiile sunt greu de făcut, deoarece ar trebui ținut seama de diferențele de populație și deoarece numărul mare de documente a împiedicat de la un moment dat gruparea lor într-o singură mare colecție. Amintim totuși cu titlu de exemplu că în a doua jumătate a secolului al XI-lea cancelaria imperială germană emitea deja sigur peste 100 documente pe an, iar în prima jumatate a secolului al XV-lea un împărat care nu s a remarcat prin realizări deosebite, Albrecht al II-lea de Habsburg (1438-1439) a lăsat peste 1100 de acte emise în calitate de suveran german în mai puțin de 2 ani (la care se adaugă încă peste 500 de acte în calitate de rege al Ungariei); în plus, în Germania avem și un număr foarte mare de acte emise de principii teritoriali, de înalții ierarhi și de orașe. Desigur, s-ar putea invoca faptul că nesiguranța politică din spațiul românesc extracarpatic a avut ca efect un procent mai ridicat de pierdere a documentelor scrise decât în alte părți mai puțin expuse. Chiar dacă diferența de probabilitate a distrugerilor (pierderilor) nu trebuie exclusă cu totul, credem că ea nu este de natură să explice decalajele copleșitoare evocate mai sus. De altfel, faptul că efectiv aria de răspândire a scrisului era redusă în societatea românească medievală este confirmat de natura actelor păstrate. Astfel, un studiu recent al lui Constantin Bălan cu privire la «slujitorii condeiului» din Țara Românească a reliefat că din cele 553 de acte păstrate pentru perioada până la 1525 numai câteva nu sunt emise de cancelaria domnească, iar din 105 persoane care au scris efectiv documentele, doar 3 provin din afara cancelariei domnești. La sfârșitul secolului al XVI-lea numărul scribilor din afara cancelariei domnești a crescut deja la

1/5 din total, iar în timpul lui Matei Basarab raportul s-a schimbat decisiv, mai puțin de o treime din actele scrise fiind emise de cancelaria domnească, iar restul de clerici, de dregători locali și de orășeni. Precumpănirea mult timp a actelor emise de cancelaria domnească este corelată cu prezența aproape exclusivă a documentelor referitoare la proprietățile funciare, alături de care se mai rătăcesc din când în când danii de venituri făcute mănăstirilor, acte privitoare la cumpărări de robi și mai târziu de rumâni și vecini, înscrisuri de datorii și tranzacții cu case și prăvălii la oraș. Până în secolul al XVII-lea alte activități nu sunt decât arareori socotite demne de a fi consemnate în scris.

Nu numai documentele propriu-zise dau mărturie despre aria de răspândire a scrisului. De la începutul secolului al XV-lea avem mărturii despre copierea de **manuscrise religioase** în mănăstirile din Țara Românească și Moldova, cele realizate de Gavril (al lui) Uric având și o valoare artistică deosebită. Tot acum încep să fie compuse și lucrări originale pe teme religioase, cum ar fi de exemplu imnurile religioase ale logofătului muntean Filos (Filotei). La mijlocul secolului al XV lea este atestată pentru prima dată copierea unor **coduri de legi**, mai întâi a unui zakonic la Târgoviște în 1451, urmată în 1472 de copierea *Syntagmei* lui Matei Vlastares în Moldova. În ceea ce privește **cronistica**, dacă facem abstracție de *Pomelnicul de la Bistrița* din timpul lui Alexandru cel Bun, primele letopisețe moldovenești mai ample datează din timpul lui Ștefan cel Mare (printre care și o variantă moldo germană vădit dedicată propagandei externe). În Țara Românească exista unele indicu că o primă cronică ar fi fost redactată sub Radu de la Afumați, dar nu s-a păstrat ca atare, primele cronici care au ajuns până la noi fiind sensibil mai târzii.

Lumea urbană a fost și ea unul din promotorii de marcă ai scrisului. Deja din secolele XIII-XIV în coloniile genoveze de la Dunăre este atestată activitatea unor notari care înregistrează diversele tranzacții, fenomen prezent nu mult mai târziu si în orașele săsești din Transilvania. În orașele din Moldova și din Țara Românească scrisul este folosit în secolele XV XVI atât de negustori, cât și de sfaturile orășenești și de vameși, și chiar de unii meșteșugari. Orășenii sunt și primii care încep să prefere limba vorbita în locul limbilor savante (slavona, latina), prima scrisoare păstrată în limba română fiind scrisă de un negustor, Neacșu din Câmpulung (1521).

Tiparul a constituit un factor care a stimulat considerabil răspândirea scrisului. Inventat în Germania curând după mijlocul secolului al XV-lea, tiparul ajunge relativ rapid în Țările Române, unde prima tipariță funcționează efemer la Târgoviște în anii 1508-1512 și apoi din nou la mijlocul deceniului 5 al secolului al XVI-lea. Dincolo de remarcabila precocitate a tiparului muntenesc, discontinuitățile sale de funcționare relevă pe de o parte dependența sa de meșteri veniți din afară, în mod concret din mediul sârbo-muntenegrean, dar cu școală la Veneția, și pe de altă parte absența unei cereri foarte ferme și masive de carte tipărită, comenzile din partea domnilor și a ierarhilor bisericii fiind ocazionale și neasigurând continuitatea activității. De aceea, deși o tipografie avea să mai funcționeze efemer și la București în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, centrul de greutate al activității tipografice se mută în Transilvania, unde primele tipografii încep să funcționeze după 1530, mai întâi la Sibiu, apoi la Brașov, Cluj, Oradea, Alba Iulia, Orăștie etc. Se remarcă rolul de stimul al Reformei, ca și importanța existenței unei populații urbane mai numeroase și relativ alfabetizate. În spațiul extracarpatic activitatea tipografică se reia în timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu, prin implicarea fermă a domniei și a mitropolitilor, și cu aducerea la început a unor meșteri de la Kiev. Totodată, alături de cărțile în slavonă se impun cele tipărite în limba română cu caractere chirilice, așa cum fuseseră și cele tipărite în Transilvania de diaconul Coresi în secolul al XVI lea. Din acest moment, în ciuda unor discontinuități care aveau să fie însă de mult mai scurtă durată decât anterior, teritoriile extracarpatice devin zona cea mai activă din punct de vedere al tipăriturilor în limba română, Matei Basarab sprijinind chiar reluarea acestei activități în Transilvania. În cadrul tipăriturilor românești predomină categoric cărțile bisericești, cărora li se adaugă la mijlocul secolului al XVII-lea și câteva coduri de legi de inspirație bizantină și lucrări de polemică religioasă. Cărțile propriu-zis literare, «de desfătare», încep să fie tipărite abia către 1700, dar rămân mult timp minoritare față de cele pe teme religioase. De altfel, cu excepția cărților de cult și parțial de doctrină religioasă, înainte de 1800 tiparul nu dislocă folosirea manuscriselor. Dar chiar dacă tiparul nu a contribuit decât segmențial la impunerea scrisului în adâncimea societății românești, el i-a permis acesteia să se manifeste și ca un centru cultural al ortodoxiei sud-est europene, tipăriturile din Țările Române

fiind mult timp singurele din aria dominației otomane. Ca atare, cărțile tipărite în Țările Române, mai ales cele în slavonă și greacă, au servit și la nevoile de carte de cult ale ortodocșilor din teritoriile otomane. Tot în spațiul românesc sunt tipărite și cărțile de polemică religioasă ale ortodoxiei împotriva calvinismului și a catolicismului, remarcându-se din acest punct de vedere tipografia greacă instalată în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea la Cetățuia de lângă Iași la inițiativa lui Dositei Notaras, patriarhul Ierusalimului, ca și lucrările tipărite în arabă în Țara Românească în timpul lui Constantin Brâncoveanu, care a sprijinit totodată instalarea unei tipografii arabe ortodoxe la Alep. Ca atare, alături de daniile bănești și funciare, realizările din domeniul tipăriturilor religioase au permis domnilor români să se plaseze în postura de protectori ai întregii lumi ortodoxe de pe cuprinsul stăpânirilor otomane. În secolul al XVIII-lea acest rol pan-ortodox al tiparului românesc s-a mai estompat în oarecare măsură, pe de o parte datorită multiplicării tipografiilor grecești și slavone în Italia, în Imperiul habsburgic și în Rusia, pe de altă parte și datorită conservatorismului cu care producția tipografică din Țările Române, subordonată de Constantin Mavrocordat mitropoliei, refuza să-și diversifice oferta în acord cu spiritul epocii. Analiza comparativă

Tabelul 3: *Structura tematică a tipăriturilor românești și grecești în secolul al XVIII-lea* (%)

		Religie	Învățământ	Diverse
1700-1719	rom.	94	–	6
	gr.	75,5	8,9	15,6
1720-1739	rom.	93,4	2,2	4,4
	gr.	86,2	3,4	10,4
1740-1759	rom.	95,8	3,5	0,7
	gr.	72	9,4	18,6
1760-1779	rom.	94,4	4,4	1,4
	gr.	67,9	9,6	22,5
1780-1799	rom.	67,7	15,5	16,9
	gr.	46,8	16	37,2

Sursa:

D. Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996, p. 73.

efectuată de Daniel Barbu asupra producției de carte grecească și românească este revelatoare asupra acestui aspect.

Dar, deși activitatea tipografică s-a desfășurat sub imperiul unor opțiuni impregnate de un spirit conservator, scrisul a făcut progrese. Într-un fel, secolul al XVIII lea a marcat un pas decisiv în «democratizarea» scrisului în societatea românească. Desigur, cuvântul «democratizare» trebuie folosit cu o anume prudență. El semnifică atât o desprindere a culturii scrise de sub controlul exclusiv al statului și/sau al bisericii – astfel, producția de manuscrise este mult mai diversă și mai liberă decât tiparul – cât și extinderea ariei sociale care participă la comunicarea prin intermediul scrierii. Din acest ultim punct de vedere secolul al XVIII-lea amplifică în mod semnificativ un proces demarat în secolul anterior prin utilizarea masivă a scrierii în limba română, dar expansiunea culturii scrise rămâne încă limitată la o fracțiune a societății. Daniel Barbu a estimat potențialul știutorilor de carte la finele secolului al XVIII-lea la circa 8% din populația principatelor extracarpatice, și avem motive să credem că aprecierea sa este excesiv de optimistă și că o cifră mai modestă ar fi mai aproape de realitate. De altfel, când Constantin Mavrocordat a vrut să-i oblige măcar pe preoți să învețe să scrie și să citească, societatea a privit fără înțelegere inițiativa domnului, cronicarii vremii compătimind fățiș pe «bieții preoți și diaconi, că se apucase la bătrânețe să-i învețe carte», iar măsura pare a fi avut o eficacitate limitată. Chiar și așa, avansul culturii scrise în secolul al XVIII-lea este lesne observabil. Stau mărturie în acest sens înmulțirea considerabilă a numărului de documente, care consemnează o paletă tot mai largă de activități, și însemnările marginale de pe cărți, semn neîndoielnic al unei atitudini mult mai relaxate față de actul scris. Se observă de asemenea extinderea comunicării prin intermediul scrisorilor, mai întâi în rândurile domnitorilor și înalților ierarhi, apoi și în rândurile negustorilor. Remarcabilă este din acest punct de vedere corespondența purtată de marele negustor Hagi Constantin Pop, activ în ultima parte a secolului al XVIII-lea și în primii ani ai secolului al XIX-lea, de la care s-au păstrat mai multe mii de scrisori. Pentru comparație, arhiva lui Francesco di Marco Datini din Prato (Toscana) cuprinde peste 1000 de registre și 25 000 de scrisori, dar datează din anii 1363-1410.

Acest decalaj de 4 secole este ilustrativ pentru întârzierea cu care s-a impus scrisul în spațiul românesc. Decalajul a însemnat o vădită

inferioritate în ceea ce privește condițiile de pregătire pentru o serie de activități culturale legate nemijlocit de folosirea scrisului. Ca atare, așa după cum am văzut și în cazul meșteșugarilor, de-a lungul întregii perioade studiate de noi, la fel ca și în secolul al XIX-lea și într-o bună parte din secolul al XX-lea, o mare parte dintre competențele necesare societății românești au trebuit să fie atrase din afară, și chiar și românii care s au ilustrat în diverse domenii au trebuit să-și desăvârșească pregătirea în afara mediului cultural românesc. În acest context de penurie a competențelor, cu atât mai remarcabile sunt cazurile în care spațiul românesc a iradiat cultural spre exterior. Se remarcă, pe lângă mai sus amintitul mecenat tipografic din secolele XVII-XVIII, activitatea Academiilor domnești de la Iași și București din secolul al XVIII-lea, la acea vreme unele dintre cele mai importante instituții de învățământ din sud-estul Europei, ca și impactul unor individualități ca Nicolae Milescu, Dimitrie și Antioh Cantemir la dezvoltarea vieții culturale ruse de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, sau pe plan artistic realizarea statuii Sf. Gheorghe pentru Hradul din Praga de către sculptorii clujeni Martin și Gheorghe (1373). Acestea sunt însă cazuri de excepție, care trebuie prețuite ca atare, dar nu trebuie să oculteze faptul că decalajele economice au fost dublate și în perioada studiată de noi de cele culturale.

Precumpănirea atât de categorică și îndelungată a oralității face ca **orizontul mental** al locuitorilor spațiului românesc să fie dificil de reconstituit. În această privință informațiilor extrase de istorici trebuie neapărat să le fie adăugate constatările etnografilor, bazate fie pe investigațiile de teren din ultimul secol, fie pe experiențe analoge din alte spații geografice și culturale. În cele ce urmează ne vom concentra analiza asupra a două aspecte fundamentale ale orizontului mental, concepțiile despre timp și spațiu, ca și asupra problemelor corelate ale raportului dintre «noi» și «ceilalți» și dintre vechi și nou.

În perioada avută în vedere de noi **concepția despre timp** nu a fost unitară. Avem mai întâi o concepție populară arhaică, în cadrul căreia determinante sunt ciclul zi-noapte (cu corelativul evoluției soarelui și respectiv a lunii pe cer) și ciclul anotimpurilor dintr-un an, cu implicații esențiale pentru activitățile agricole și păstorești. Peste această viziune destul de frustă și profund ciclică se suprapune de la

un moment dat perspectiva religioasă creștină asupra timpului. Aceasta aduce în plus împărțirea în săptămâni, în cadrul cărora unele zile (în primul rând duminica – zi de odihnă după pilda Creatorului – apoi vinerea și uneori miercurea ca zile de post) au o individualitate bine stabilită, care ajută la ținerea unei evidențe mai sigure a timpului. Totodată, multe sărbători legate anterior de anumite momente ale ciclului agricol capătă acum o semnificație creștină și sunt fixate în ciclul săptămânilor într-o poziție fermă față de cele două date fundamentale ale anului creștin: Paștele și Crăciunul. Se adaugă, tot pentru o încadrare creștină mai fermă a timpului, numeroasele zile de sfinți. În fine, biserica a încercat să ordoneze și împărțirea timpului din cursul zilei în funcție de principalele slujbe religioase, marcate eventual prin sunetul clopotelor de la biserică sau în lipsa acestora prin bătăi de toacă. Totodată, timpul bisericii, deși are o componentă ciclică, prin raportarea la Facerea Lumii, la nașterea și crucificarea lui Hristos și eventual la Judecata de Apoi, introduce și o perspectivă dinamică, de curgere spre un final predeterminat. Acestor două concepții despre timp li se adaugă spre finele evului mediu concepția modernă despre timp, despre timpul abstract, măsurat de ceasuri și calendare, cu ore egale unele cu altele, împărțite în minute și ulterior în secunde, cu zile ale lunii care primesc numere și nu nume, cu ani numărați în funcție de un reper care avea să fie tot mai mult nașterea lui Hristos și nu Facerea Lumii. Acest timp modern, care, după cum a arătat Jacques Le Goff, este un timp al negustorilor și în general al orășenilor, pătrunde mai timpuriu în mediile săsești din Transilvania, și mai lent în restul spațiului românesc. Astfel, dacă primele ceasornice mecanice au fost inventate în Occident în secolul al XIII-lea, iar orașele mai importante din Europa apuseană și centrală s-au dotat cu orologii publice, montate de obicei pe turnul primăriei, încă din secolul al XIV-lea, în spațiul românesc primul ceas este atestat la Cisnădie în prima jumătate a secolului al XV-lea, dar informații despre funcționarea unor orologii în celelalte orașe săsești avem abia din prima jumătate a secolului următor; în teritoriile extracarpatice, primele orologii publice par să fie cele montate în timpul lui Vasile Lupu și Matei Basarab la Iași și la Târgoviște, în timp ce București au trebuit să aștepte domnia lui Constantin Brâncoveanu pentru a fi dotați cu un asemenea orologiu. În ceea ce privește ceasornicele portative, inventate mai târziu decât orologiile mari, acestea au

pătruns ceva mai rapid, printre altele și pentru că erau mai ieftine și mai ușor de transportat. Și în acest caz, ele au intrat în uz mai întâi în Transilvania, și ulterior în Moldova și Țara Românească, dar decalajul cronologic a fost mai mic decât la orologii, prima mențiune documentară referindu se la o comandă a lui Neagoe Basarab către niște meșteri brașoveni, solicitați să-i facă «niște horuri». Totuși, în principatele extracarpatice ceasornicele portabile au rămas în secolele XVI-XVII apanajul domnilor și al unora dintre marii boieri, iar boiernașii și orășenii obișnuiți au început să achiziționeze asemenea instrumente abia din secolul al XVIII-lea. În ciuda acestei «democratizări» limitate, pare evident că timpul modern a rămas minoritar până târziu în secolul al XIX-lea (și în multe zone rurale chiar până în secolul al XX-lea), chiar dacă, de exemplu, majoritatea documentelor medievale de cancelarie din Moldova și Țara Românească sunt datate cu ziua și luna și nu prin raportare la diverși sfinți (practică mai larg răspândită în mediile catolice). Și mai greu de evaluat este măsura în care concepția creștină despre timp și-a subordonat-o pe cea populară. Am arătat mai sus că există unele îndoieli cu privire la respectarea zilelor sfinților de mai mică anvergură, cel puțin până la răspândirea mineielor (calendare religioase) tipărite mai ales în secolul al XVIII-lea. Totodată, pare sigur faptul că până foarte târziu marea majoritate a oamenilor nu aveau nici mijloacele, nici curiozitatea să-și cunoască vârsta exactă, nici în ceea ce privește data nașterii, nici măcar în ceea ce privește numărul de ani pe care îl aveau; în cel mai bun caz dădeau cifre rotunjite după modelul Vechiului Testament sau se raportau la vreun eveniment cu totul deosebit care se fixase în memoria colectivă. În aceste condiții viziunea despre trecut era și ea redusă la câteva elemente puternic simplificate și mitizate, despre o cunoaștere istorică neputând fi vorba decât în cazul unor grupuri foarte restrânse care își făceau o ocupație specială din parcurgerea textelor scrise pe asemenea teme.

Dintotdeauna **concepția despre spațiu** a fost dependentă de posibilitățile practice de cunoaștere a acestuia. La nivel european, hărțile, care astăzi sunt instrumentul preferat de reprezentare a spațiului, încep să fie mai apropiate de realitate abia în timpul Renașterii (în secolele XV XVI). În mediul spiritual românesc primele hărți moderne au fost realizate abia de intelectualii umaniști de la cumpăna secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea. În lipsa unor hărți moderne

viziunea despre lume a elitelor sociale și culturale medievale (nu ne referim încă la concepția populară) era puternic simplificată. De cele mai multe ori ea se reducea la existența unor localități mai cunoscute (de exemplu, pe lângă cele din vecinătatea nemijlocită, Ierusalimul cunoscut din povestirile biblice, Țarigradul, reședința imperială prin excelență, și de la un moment dat Viana), a unor ape și forme de relief mai deosebite, și a câtorva neamuri și țări despre care se aflase în mod direct sau din cărți – cazuri rare și fericite – sau mai des numai din auzite. Ca să rămână în memoria colectivă aceste cunoștințe trebuiau să capete puternice conotații simbolice, altfel ele erau repede uitate. Este evident că această viziune aproximativă despre lume constituia o limită obiectivă de neocolit în calea judecării exacte a conjuncturilor de politică externă, a evaluării problemelor, a avantajelor și slăbiciunilor geostrategice ale statelor cu care se intra în contact, în general în calea elaborării unei concepții limpezi despre relațiile externe. De aici și foamea după știri obținute adesea de la simpli călători sau negustori, vulnerabilitatea la zvonuri și urmărirea uneori a unor himere politice, fenomene care însă nu erau specifice spațiului românesc, ci se regăsesc din belșug și în alte părți. Dar dacă pentru elite secolul al XVIII-lea este cel care marchează o îmbunătățire a cunoașterii geografice a lumii, la nivel popular nu se observă evoluții semnificative înainte de pătrunderea învățământului elementar la sate în secolul al XIX-lea. Pentru marea majoritate a oamenilor, centrul lumii era satul sau după caz micro-regiunea în care trăiau în mod curent. Desigur, se știa că mai există și alte ținuturi, dar aceste cunoștințe erau vagi, amalgamate cu informații biblice și inactuale. De altfel, în general fiecare element din spațiu trebuia să fie legat de un eveniment sau de o persoană cunoscută ca să se fixeze în conștiința colectivă.

Concepția despre spațiu și lume fixa **limitele obiective ale definirii subiective a grupurilor de apartenență.** Pentru marea majoritate a oamenilor grupul principal din care fac parte și față de care se simt solidari este, dincolo de cel al familiei (neamului), cel al obștii sau al comunității locale. Peste acesta, pornind de la raportul dintre credincioși și Dumnezeu, biserica încearcă să impună solidaritatea confesională, fie în varianta ei largă creștină, fie în cea restrânsă ortodoxă; succesul ei în această direcție rămâne să fie măsurat și datat cu mai mare precizie de cercetările viitoare. Între solidaritățile de rudenie, de vecinătate și cele confesionale mai rămânea puțin loc

pentru solidarități de alt fel. Conștiința deosebirilor etnice era puternică doar în zonele cu populație compozită, îndeosebi în orașe, prin excelență cosmopolite, în anumite părți ale Transilvaniei și în zona Dunării, unde diferențele lingvistice «săreau în ochi». Mai mult, atunci când luptele antiotomane din secolul al XV-lea au adus pe meleagurile românești diverși umaniști din Apus, fondul latin al limbii române a ieșit imediat în evidență. Aceste contacte, dar încă și mai mult accesul direct la operele scriitorilor antici sau umaniști, au făcut ca unii dintre membrii elitelor românești din secolele XVI-XVII să conștientizeze originea romană comună a românilor din diversele provincii românești. Totuși, până în Transilvania secolului al XVIII-lea această idee nu a căpătat o însemnătate concretă decât la nivelul preocupărilor cărturărești. Astfel, etnicitatea nu a devenit un criteriu important de definire a atitudinilor politice. În secolul al XVII-lea, când elitele politice din Țara Românească și Moldova s-au văzut confruntate cu concurența dregătorilor «greci» (ortodocși proveniți din Imperiul otoman), ele nu s-au apărat promovând «românitatea», ci au pus în prim-plan statutul mai elastic de «pământean». În aceeași vreme în Țara Românească elita a generalizat folosirea termenului «rumân» pentru a desemna pe țăranii dependenți, fără să-și pună problema că în acest fel s-ar fi «înjosit» etnonimul propriu. În aceste condiții credem a nu greși când apreciem că la nivelul elitelor solidaritatea privilegiului prevala asupra unei eventuale identificări pe criterii etnice. Desigur, aceasta nu exclude posibilitatea ca cele două criterii să se suprapună – cum s-a și întâmplat măcar parțial în Transilvania – dar și în aceste cazuri dimensiunea etnică era mai degrabă secundară în raport cu cea socială și/sau confesională.

Ideea apartenenței la o anumită entitate politică exista fără îndoială, dar, cu excepția elitelor a căror preeminență socială era legată de funcționarea acestei entități politice, ea ocupa un loc marginal în concepția majorității oamenilor. Această situație se întâlnește frecvent și în alte spații geografice: astfel, la începutul secolului al XIV-lea locuitorii satului Montaillou din Pirinei știau vag că ei sunt supuși regelui Franței, dar aceasta nu însemna mare lucru pentru ei. Situația se schimbă parțial abia atunci când, în secolele XVII XVIII tot mai mulți săteni încep să facă apel la judecata domnească în litigiile lor cu stăpânii locali sau cu diverșii dregători abuzivi ai statului. Tot acum însă, boierii, care aveau deja o conștiință destul

de clară a faptului că aparțin de statul Moldova sau Țara Românească, nu ezită să-și ducă plângerile contra domnului la Istanbul. În general însă, așa după cum «neamul» se limitează la suma ascendenților și colateralilor direcți, termenul «țară» se referă și el numai la microregiuni de tipul Țara Vrancei, Țara Loviștei, Țara Făgărașului ș.a.m.d., iar cei veniți din afara comunității locale (sau la limită din afara ariei cunoscute de câteva sate dintr-o vale sau microregiune) sunt imediat percepuți ca «străini», chiar dacă ei nu vorbesc neapărat o altă limbă. Totodată, ingerința din afară și în general orice noutate sunt respinse din principiu de către societate. Cu rare excepții, toată lumea considera că lumea a fost creată într-un anume fel de către Dumnezeu și nu trebuie ca oamenii să-și închipuie că pot și că este bine s-o schimbe ei. Rezistența instinctivă la schimbare impunea ca orice inovație să trebuiască să fie prezentată ca o restabilire a unei situații care existase în trecut. Evident, acest **conservatorism**, care a făcut să se vorbească despre mentalități ca despre «închisori ale duratei lungi» (F. Braudel), nu era specific numai spațiului românesc și nici măcar numai vremurilor medievale. El avea însă să fie potențat în momentul contactului cu o lume exterioară care își impune regulile sale și al cărei mecanism de funcționare scapă înțelegerii oamenilor obișnuiți. Dar aceasta ne conduce deja în universul «articulațiilor funcționale».

II

Articulații funcționale

1. Autohtoni și migratori

Retragerea stăpânirii romane din Dacia nord-dunăreană în a doua jumătate a secolului III a marcat durabil și multiform istoria acestei regiuni. Evident, teoria golirii la comandă a Daciei de oameni este prea improbabilă pentru a merita aici o discuție specială. Dar, la fel de sigur ca și persistența celei mai mari părți a populației este și faptul că retragerea stăpânirii romane a însemnat, în Dacia la fel ca și în Britannia mai târziu și ca și în alte provincii abandonate la un moment dat de imperiu, o decapitare a societății existente, o reducere a gradului de complexitate a structurării sociale. Chiar dacă termenul de colaps vehiculat în istoriografie pentru a desemna starea similară a Britanniei în secolul V este probabil excesiv, totuși este neîndoielnic că retragerea aureliană a fost un factor de regres și că nici una dintre diversele stăpâniri ce s-au succedat vreme de un mileniu la nord de Dunăre nu a atins gradul de complexitate al celei romane. Desigur, retragerea aureliană nu a însemnat încetarea oricărei înrâuriri din partea imperiului. Statul roman a continuat să controleze Dobrogea și linia Dunării și să exercite o anumită influență politico-militară, economică și culturală și la nord de fluviu. Această influență a fost mai mare în secolele al IV-lea și al VI-lea, în timp ce în secolul V slăbiciunea Imperiului roman de răsărit și teribilul impact al hunilor au făcut ca ea să fie mult mai mică. De altfel, în general legăturile populației romanice nord-dunărene cu imperiul depindeau atât de capacitatea de iradiere a acestuia din urmă, cât și de atitudinea diverselor stăpâniri care au umplut măcar parțial golul politic lăsat de retragerea aureliană.

Majoritatea acestor stăpâniri au aparținut diverselor popoare numite «migratoare», care aveau față de populația locală avantajul eficacității militare superioare și pe cel al unei mai mari solidarități etnice, determinate tocmai de experiența deplasării comune și de

adversitățile întâmpinate în cursul acesteia. Structurile politice ale acestor migratori, fie că ei s-au stabilit parțial în spațiul românesc, fie că ei au exercitat asupra acestuia un control «de la distanță», au avut invariabil o complexitate și coerență mai redusă decât cele romane, și s-au manifestat îndeosebi prin impunerea unei exploatări tributale, așa cum a fost aceasta definită de H. H. Stahl. Înrâurirea migratorilor asupra populațiilor supuse nu s-a limitat desigur la perceperea tributului. Am arătat mai sus că dominația externă a fost unul dintre factorii care au contribuit cel mai mult la stratificarea internă a comunităților locale. Pe de altă parte, atunci când migratorii se stabileau în același spațiu geografic cu populația autohtonă exercitarea unor influențe reciproce era inevitabilă. De altfel, contrastele dintre autohtoni și migratori nici nu erau întotdeauna atât de mari. Nivelurile generale de dezvoltare, deși diferite, nu erau atât de discrepante încât să blocheze comunicarea. Totodată, după cum multe dintre popoarele migratoare au alternat perioadele de mobilitate cu cele de stabilire temporară sau definitivă într-o zonă sau alta, nici populația sedentară nu era complet imobilă, sistemul agricol rudimentar obligând la o serie de deplasări, care se făceau însă cu efective mai reduse de oameni și nu antrenau deci bulversări politice majore. Inevitabil însă, atunci când grupuri mai mari sau mai mici de migratori rămâneau o perioadă mai îndelungată în contact cu populația autohtonă, atunci modul lor de viață se adapta specificului local, ceea ce în destule situații putea conduce la asimilarea lor de către localnici.

Această descriere mult prea generală nu trebuie să oculteze diferențele dintre diversele popoare migratoare care au influențat spațiul românesc. Se impune deci o prezentare succesivă a celor mai importante dintre aceste popoare, ca și a împrejurărilor politice în care s-a desfășurat acțiunea lor.

La cumpăna secolelor al VI-lea și al VII-lea slavii erau, alături de populația romanizată, grupul etnic cel mai numeros din spațiul românesc. Originari din regiunea dintre fluviile Vistula și Niprul mijlociu, practicând de timpuriu creșterea animalelor și o agricultură primitivă, ei au profitat de primul val al migrațiilor din secolele IV-V pentru a-și extinde treptat locuirea spre apus și spre sud. În acest context slavii au pătruns în secolul al VI-lea și în spațiul românesc, atât în Transilvania, cât și în regiunile extracarpatice. Izvoarele

bizantine care relatează despre slavi în acest moment atestă o societate încă slab diferențiată, ai cărei membri practică atât ocupațiile agricole, cât și pe cele militare. Lipsa unei structurări politice superioare a făcut ca slavii să devină periculoși pentru Imperiul roman de răsărit numai în conjuncție cu migratori mai bine organizați militar, în mod concret cu avarii de origine asiatică. În ultima treime a secolului al VI lea slavii și avarii au atacat în repetate rânduri Imperiul roman de răsărit (romano-bizantin), pătrunzând adânc în interiorul Peninsulei Balcanice. Încercarea imperiului de a restabili frontiera pe Dunăre în ultimul deceniu al secolului al VI lea, în ciuda unor succese inițiale, a eșuat definitiv în momentul în care în anul 602 armata de la Dunăre a preferat să se revolte și să plece spre capitală pentru a-și impune candidatul propriu pe tron decât să continue lupta împotriva avarilor și slavilor. După această dată pătrunderea și așezarea unei părți a slavilor în Balcani nu au mai întâmpinat practic nici o rezistență organizată; chiar atunci când, după mijlocul secolului al VII-lea, armatele bizantine obțin unele succese contra slavilor, nu s a mai pus problema împingerii lor spre nord, ci mai mult cea a neutralizării lor politice prin deportări în Asia Mică, unde erau chemați să ajute și la apărarea hotarelor împotriva arabilor. Prăbușirea frontierei dunărene a Imperiului romano-bizantin și trecerea masivă a slavilor la sud de fluviu a avut consecințe importante pentru populația romanizată: ea a rupt unitatea romanității orientale, contribuind decisiv la diferențierea lingvistică și geografică a românilor balcanici (aromâni, meglenoromâni și istroromâni) de cei nord-dunăreni. Acest aspect nu trebuie totuși absolutizat, contactele și chiar deplasările unor grupuri de populație de pe un mal pe celălalt al Dunării continuând și după 602. Totodată, unele grupuri de slavi, a căror pondere numerică este cu neputință de estimat, au rămas și după 602 la nord de Dunăre, unde au coexistat cu populația romanizată. Similitudinile de nivel general de dezvoltare și de mod de viață au facilitat contactele dintre cele două grupuri etnice, astfel încât, deși slavii mai apar încă o bună bucată de timp în mod distinct în izvoarele de epocă, ei au sfârșit prin a fi asimilați de către populația românească. Influența slavă, imposibil de evaluat în ceea ce privește substanța etnică a poporului român, a fost considerabilă la nivelul limbii, parte încă din perioada de conlocuire din secolele VI-X, parte din perioada ulterioară a utilizării slavonei ca limbă cultă în statele românești medievale.

Originari din Asia centrală, **avarii** apar în stepele nord-pontice curând după mijlocul secolului al VI-lea. În 567, aliați cu longobarzii, ei zdrobesc pe gepizii de origine germanică care controlau din 454 o mare parte a Pannoniei și Transilvaniei, și, conduși de chaganul Baian (c.558-c.605), se stabilesc în Câmpia Pannonică, întemeiând o stăpânire politică întinsă din nordul Mării Negre până în Europa centrală. Ultima treime a secolului al VI-lea și primele decenii ale secolului al VII lea reprezintă o perioadă de intensă activitate militară a avarilor, care atacă mai ales Imperiul romano bizantin, antrenând în raidurile lor și numeroase triburi slave. Aceste atacuri au culminat cu asediul nereușit al Constantinopolului din 626, realizat în cooperare cu slavii și cu perșii. După această dată energiile expansioniste ale avarilor par să se fi epuizat foarte rapid. O expediție spre Italia a eșuat în 628, iar în partea apuseană a stăpânirii avare triburile slave își formează în al doilea sfert al secolului al VII-lea propria lor formațiune politică sub conducerea lui Samo, care contestă supremația avară în Europa centrală. În același timp avarii pierd și controlul pe care probabil îl mai aveau asupra unei părți a stepelor nord-pontice Deși statul lui Samo s-a dovedit viabil numai timp de o generație, deși avarilor li s-au alăturat în deceniul 8 al secolului al VII-lea noi grupe de populație turcică din stepele nord pontice, totuși chaganatul avar nu și-a redobândit agresivitatea anterioară, procesele de sedentarizare fiind evidente la sfârșitul secolului al VII lea și în secolul al VIII-lea. Statul avar avea să se mențină până la cumpăna secolelor VIII-IX, când avea mai întâi să sufere o devastatoare înfrângere din partea regelui franc Carol cel Mare în anii 795-796 și apoi să primească lovitura de grație din partea bulgarilor conduși de hanul Krum în anul 803. Grupurile avare care au supraviețuit acestor dezastre succesive nu au mai avut importanță politică. În spațiul românesc avarii s-au stabilit în număr ceva mai mare în Banat și în Crișana, iar în Transilvania propriu-zisă numai pe valea Mureșului și a câtorva dintre afluenții acestuia. Ca și în cazul altor popoare migratoare, controlul lor indirect s-a extins însă asupra unor teritorii mai întinse decât cele în care s-au stabilit efectiv. Astfel, zona de dominație avară a cuprins în mod ferm teritoriile din interiorul arcului carpatic pe toată perioada funcționării chaganatului, iar la sfârșitul secolului al VI-lea și în prima jumătate a secolului al VII-lea este posibil ca ea să se fi extins într-o formă sau alta și asupra teritoriilor extracarpatice

Dincolo însă de vicisitudinile politice și de relația tributală la care au fost probabil silite comunitățile locale din spațiul românesc, impactul avar asupra acestora a fost probabil destul de restrâns.

Bulgarii de fapt mai corect spus **protobulgarii** – au fost la origine tot un popor de origine turcică. Prezenți în zonele de la nord și răsărit de Marea Neagră încă de la sfârșitul secolului al V-lea, ei au rămas în general într-o stare de inferioritate față de avari, pe care i-au și însoțit în unele dintre expedițiile lor războinice. În al doilea sfert al secolului al VII-lea, sub conducerea lui Kubrat, ei se desprind din dependența față de avari și întemeiază o mare stăpânire care controla o parte din stepele nord-pontice. După moartea lui Kubrat protobulgarii au fost înfrânți de un alt popor de stepă, kazarii, și siliți să se retragă în fața acestora. O parte dintre ei aveau să se stabilească pe cursul mijlociu al Volgăi, unde aveau să-și păstreze specificitatea cel puțin până în secolul al XIII-lea, un al doilea grup avea să se alăture avarilor în Pannonia, iar un al treilea grup, condus de un fiu al lui Kubrat, Asparuh, avea să forțeze trecerea Dunării, învingând o încercare bizantină de a-l stăvili și întemeiând un stat propriu în fosta provincie Moesia (681). Acest prim stat bulgar, cunoscut și sub denumirea improprie de «primul țarat bulgar» deși titlul de țar a fost purtat discontinuu de suveranii săi înainte de Boris-Mihail, a cunoscut **trei etape istorice distincte.**

Prima ar putea fi numită **perioada hanatului protobulgar (681-864/865)**, când protobulgarii turanici, păgâni, domină o populație precumpănitor creștină foarte diversă etnic, formată din slavi, romanici, greci etc. Această perioadă este caracterizată de o activitate militară deosebită, care cunoaște apogeul în prima treime a secolului al IX-lea, în timpul hanilor Krum (802-814) și Omurtag (814-831), când bulgarii învinș pe bizantini și pe avari, și întreprind expediții atât în stepele nord-pontice cât și în Pannonia contra francilor. Din secolul al IX-lea datează mai multe informații care par să ateste dominația protobulgarilor și în spațiul românesc. Problema acestei stăpâniri bulgare la nord de Dunăre stârnește încă pasiunile polemice ale istoricilor, mai ales atunci când se pune problema de a i se defini extensia geografică. Astfel, majoritatea istoricilor acceptă că hanii bulgari controlau Bugeacul, ținuturile dinspre Dunăre ale Munteniei și Olteniei, și Banatul împreună cu teritorii de pe valea Tisei, dar au păreri împărțite cu privire la întinderea acestui control spre nord, în

Subcarpați, în Transilvania și în Moldova. Dat fiind faptul că informațiile scrise nu sunt suficient de precise cu privire la această problemă, iar atribuirea etnică a descoperirilor arheologice este în acest caz cel puțin discutabilă, cultura Dridu cuprinzând laolaltă urme care aparțin în mod sigur mai multor etnii, este puțin probabil ca va putea fi dat vreodată un răspuns tranșant în această privință. Pe de altă parte, în această primă fază a existenței sale statul bulgar a fost un stat tipic «barbar», bazat pe solidaritatea etno-lingvistică și pe capacitatea militară a protobulgarilor turanici, care se mențineau pe cât posibil distincți de populațiile supuse și le dominau pe acestea printr-o relație precumpănitor tributală, fără a dispune însă de un aparat administrativ propriu-zis. Acest mod de organizare preponderent chiar și în regiunile centrale ale statului bulgar era cu atât mai accentuat în regiunile împădurite și relativ slab locuite de la nord de Dunăre, care în general au ocupat un loc cu totul periferic în acțiunile politico-militare ale hanilor bulgari. Ca atare, chiar dacă după prăbușirea stăpânirii avare protobulgarii și-au extins dominația asupra unei părți sporite din spațiul românesc, această dominație a fost inevitabil superficială și s-a exercitat în mare măsură prin intermediul unor șefi locali slavi și români.

Slăbiciunile constitutive ale hanatului protobulgar (atitudinea deseori nesupusă a aristocrației militare, desele lupte pentru tron, slaba coeziune internă determinată de falia ce separa pe protobulgarii păgâni de populația supusă în mare parte creștină) au determinat pe hanul Boris (852-889) să grăbească evoluția spre un alt tip de stat prin creștinarea autoritară din anii 864/865 și prin reprimarea sângeroasă a rezistenței unei mari părți a aristocrației protobulgare. Se puneau astfel bazele celei de-a doua etape în evoluția primului stat bulgar, **etapa țaratului bulgar creștin (864/865-971)**. În această perioadă dispariția faliei religioase și utilizarea limbii slave în biserică accelerează procesul de asimilare a protobulgarilor turanici de către populația majoritar slavă a țaratului, astfel încât poporul bulgar propriu-zis este un popor de limbă slava care păstrează numai numele de la turanici (un caz similar celui al francilor și francezilor). Țaratul începe să se organizeze după model bizantin, dotându-se cu un început de aparat administrativ, și a încercat chiar în timpul țarului Simeon (893-927) să se substituie Imperiului bizantin ca principală putere imperială din Balcani, fără succes însă. Este dificil de apreciat

în ce măsură această consolidare politică a statului bulgar a afectat și spațiul românesc, cu atât mai mult cu cât ea s-a desfășurat destul de lent chiar și în regiunile centrale ale țaratului, unde a întâmpinat după moartea lui Simeon rezistența crescândă a boierilor bulgari tot mai puternic instalați pe domeniile lor și tot mai ostili puterii centrale. Pe de altă parte, de la cumpăna secolelor al IX lea și al X-lea bulgarii s-au văzut confruntați la fruntariile nordice ale stăpânirii lor cu presiunea maghiarilor și pecenegilor, trebuind să le cedeze primilor valea Tisei iar celor de-ai doilea Bugeacul și Câmpia Română, și fiind atacați de mai multe ori de către aceste două popoare chiar în teritoriile de la sud de Dunăre. Lovitura de grație avea să fie dată țaratului bulgar din partea Imperiului bizantin și a cneazului Sviatoslav al Kievului, chemat de bizantini la sud de Dunăre ca aliat împotriva bulgarilor. După ce a ocupat relativ ușor Bulgaria în anii 968-969, Sviatoslav a încercat să-și mute centrul stăpânirii sale în această țară, intrând în conflict deschis cu Bizanțul. Înfrânt decisiv la Silistra în anul 971 Sviatoslav a fost silit să renunțe la planurile sale și să se întoarcă spre Kiev, fiind ucis pe acest drum de către pecenegi. Confruntarea din 971 a marcat pe de o parte sfârșitul țaratului bulgar cu capitala la Preslav și pe de altă parte revenirea la Dunărea de Jos a stăpânirii bizantine directe. Cea de-a treia etapă din existența primului stat bulgar, **țaratul de la Ohrida (976-1018)**, dominată de lupta antibizantină a țarului Samuel și a fiilor săi, a fost centrată pe regiunile vestice ale fostului țarat al lui Simeon și, deși importantă pentru destinul aromânilor, a afectat numai în mică măsură spațiul românesc propriu-zis.

În istoriografie persistă încă divergențe în legătură cu rolul primului stat bulgar în creștinarea populației de la nord de Dunăre și în introducerea limbii slave în uzul bisericii din spațiul românesc. Informațiile disponibile sunt insuficiente pentru a putea evalua și data cu exactitate această influență, dar fie că ea s-a exercitat în secolele IX X, fie că ea datează numai din perioada celui de-al doilea țarat bulgar, înrâurirea bulgară asupra vieții bisericești ortodoxe din spațiul românesc este certă.

Restabilirea dominației bizantine la Dunărea de Jos (971-1185) a marcat considerabil spațiul românesc. După o perioadă de nesiguranță datorată acțiunilor țarului Samuel de la Ohrida, care nu au afectat însă decât în mică măsură Dobrogea și Bulgaria răsăriteană,

stăpânirea bizantină s-a stabilizat la începutul secolului al XI-lea prin organizarea themei Paristrion care cuprindea teritoriile dintre Dunăre și Munții Balcani și își avea centrul la Silistra. Chiar dacă organizarea administrativă bizantină din secolele XI-XII nu mai avea gradul de complexitate al celei romane sau romano-bizantine, stăpânirea imperială a adus în această regiune un model de organizare superior celor aparținând diverselor popoare migratoare sau chiar sedentare din zonă. Astfel, pe lângă instituirea unui aparat administrativ, stăpânirea bizantină a însemnat și restabilirea organizării episcopale ținând de scaunul patriarhal de la Constantinopol. Totodată, prezența unor mici garnizoane bizantine alături de administrație și de ierarhia bisericească a încurajat dezvoltarea unor nuclee de viață urbană în care s-au dezvoltat meșteșugurile și comerțul. Desigur, această prosperitate a Dobrogei bizantine nu trebuie exagerată. Ea a fost deseori perturbată de atacurile migratorilor de la nord de Dunăre, mai ales în a doua jumătate a secolului al XI-lea. Reacțiile deseori întârziate și puțin eficiente ale bizantinilor la aceste atacuri exprimă și poziția marginală pe care o ocupă teritoriile de la Dunărea de Jos în viziunea politică a împăraților bizantini, mult mai preocupați de alte părți ale stăpânirilor lor. Ca atare, cu excepția unor momente din timpul conflictelor lui Manuel Comnenul cu Ungaria, bizantinii nu mai au ei inițiativa în aceste regiuni și nu mai exercită la nord de Dunăre decât o influență indirectă, politică, economică și religioasă. Totodată, experiența prezenței bizantine la Dunăre în secolele XI-XII și acceptarea deseori a unor elemente migratoare la sud de fluviu arată că statul bizantin, deja în plin proces de feudalizare, nu mai împărtășea concepția romană despre o frontieră liniară fermă care să separe clar teritoriile aparținând imperiului de cele exterioare acestuia. Stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos avea să înceteze în urma revoltei Asăneștilor (1185) și a întemeierii celui de-al doilea stat bulgar.

Ungurii, popor de origine asiatică aparținând grupului lingvistic fino-ugric, prezenți în regiunile de la nord-est de Marea Neagră încă din prima jumătate a mileniului I al erei noastre, supuși succesiv ai hunilor, avarilor și kazarilor, încep în secolul al IX-lea să se deplaseze spre vest, mai întâi în ținuturile dintre Don și Nipru către anul 830, apoi la răsărit de Nipru, ajungând către anul 890 în regiunea Nistrului inferior, pe care au numit-o Atelkuz. Antrenați în războiul bizantino-bulgar din 894-896 ca aliați ai bizantinilor, ei au suferit o devasta-

toare înfrângere în urma unui atac combinat al bulgarilor și pecenegilor, ceea ce i-a determinat ca sub conducerea lui Arpad să părăsească Atelkuz-ul și să pătrundă prin nord în Pannonia în anul 896. Stabiliți în Pannonia la sfârșitul secolului al IX-lea ei au izbutit rapid să disloce dominația bulgară de pe valea Tisei și să distrugă statul Moraviei Mari care controla nord-vestul teritoriului actual al Ungariei. În continuare, în prima jumătate a secolului al X-lea ungurii dau dovadă de o vitalitate războinică deosebită, organizând campanii pustiitoare atât spre Europa centrală și chiar apuseană, unde au ajuns până în Franța și în Italia sudică, cât și în Peninsula Balcanică și în Transilvania. Din deceniul 4 al secolului al X-lea aceste raiduri au întâmpinat o rezistență sporită atât în Occident cât și în Balcani, iar anul 955 marchează zăgăzuirea lor spre apus prin victoria categorică pe care a obținut-o împotriva lor Otto cel Mare pe râul Lech din sudul Germaniei. Blocați în expansiunea lor spre Europa centrală de puterea împăraților germani și în Balcani de întărirea și extinderea stăpânirii bizantine, ei înșiși în curs de sedentarizare și de destrămare a solidarităților tribale puternice anterior, ungurii au cunoscut în a doua jumătate a secolului al X-lea momente de criză a modului lor tradițional de organizare. Sub impulsul șefilor lor Geza (972-997) și Ștefan I cel Sfânt (997-1038) a avut loc o **restructurare socială masivă**, desfășurată sub semnul adoptării modelului apusean printr-un **triplu proces de creștinare, organizare statală pe baze teritoriale și feudalizare.** Momentul considerat decisiv în cadrul acestui proces a fost adoptarea titlului de rege de către Ștefan I și încoronarea sa cu o coroană trimisă de papa Silvestru al II-lea în anul 1000, fapt care marca stabilirea unei relații privilegiate între Ungaria și papalitate (pe această bază Ungaria a fost considerată regat apostolic, depinzând din punct de vedere bisericesc direct de Roma), precum și recunoașterea lui Ștefan ca unul dintre regii creștini ai Europei. În ciuda realizărilor remarcabile ale lui Ștefan I, consolidarea statală a Ungariei a fost un proces îndelungat și complex, care a cunoscut nu puține fenomene de flux și reflux. Mult timp tendințele centalizatoare ale regalității au fost contracarate de cele autonomiste ale nobililor și ale comunităților locale, favorizate de densitatea redusă a populației, de distanțele mari și de slabele legături economice între diversele regiuni ale regatului. La rândul ei regalitatea a mizat pe centralizarea instituțională, pe sprijinul bisericii catolice și pe elemente occidentale provenite din afara regatului.

Dintre aceste elemente amintim pe numeroșii cavaleri occidentali atrași în serviciul regilor Ungariei, care au stârnit reacții de frustrare din partea nobililor unguri care se vedeau concurați în ocuparea principalelor demnități ale regatului, dar și pe coloniștii sași aduși în regat în schimbul unor privilegii considerabile (mișcare ce se înscrie în contextul mai larg al colonizării rurale din secolele XII-XIII și al extinderii habitatului populațiilor germanice spre Europa central-răsăriteană). Tot aici trebuie amintită aducerea ordinului cavalerilor teutoni în Țara Bârsei și în zona Carpaților de Curbura (1211-1225) și a unui grup de cavaleri ioanniți în Banatul Severinului în 1247. Rezultatele politicii de întărire a puterii regale au fost ambigue. Deseori chiar elementele pe care regii Ungariei considerau că se pot baza în politica lor au ridicat pretenții de autonomie. Este cunoscut cazul cavalerilor teutoni, pe care regalitatea a trebuit să-i alunge printr-o mare expediție militară, dar fenomenul este mai general, privilegiile acordate inițial cu larghețe elementelor occidentale constituindu-se rapid în statute juridice speciale care au blocat durabil încercările de centralizare. Chiar și comitatele, care inițial au fost unitatea administrativă impusă de regalitate în teritoriu, au fost controlate într-o măsură crescândă de nobilimea locală, iar adunările nobilimii din comitate s-au manifestat deseori ca piloni ai autonomismului local. Echilibrul intern relativ defavorabil puterii centrale a fost consfințit juridic prin Bula de Aur smulsă de nobilime regelui Andrei al II lea în anul 1222, și nici în perioada care a urmat regalitatea n-a izbutit să și edifice o bază socială și instituțională suficientă pentru a conferi durabilitate periodicelor întăriri temporare ale puterii centrale în timpul domniei unor regi mai energici.

Fluctuațiile puterii regale din Ungaria s au reflectat fidel în **politica maghiară în Transilvania** Astfel, după unele succese ale ungurilor împotriva unor șefi locali din Transilvania curând după stabilirea lor în Pannonia (cronica lui Anonymus, care amintește pe Menumorut, Gelu «quidam Blacus» și Glad, face obiectul unor polemici considerabile între istoricii români și maghiari), o instaurare semnificativă a stăpânirii maghiare în interiorul Transilvaniei a avut loc abia la începutul secolului al XI lea în urma victoriilor obținute de Ștefan I împotriva lui Gyula, Kean și Ahtum, dinaști a căror apartenență etnică este incertă, ultimii doi fiind mai probabil pecenegi. Tulburările interne din regat de la mijlocul secolului al XI-lea, marcate de răz-

boaie civile si de temporare întoarceri la păgânism, au compromis o mare parte din rezultatele politicii lui Ștefan I în Transilvania. Restabilirea puterii regale în timpul domniilor lui Ladislau I cel Sfânt (1077-1095) și Coloman Cărturarul (1095-1116) a fost însoțită de extinderea stăpânirii maghiare până la Carpații Meridionali și Orientali, dar această stăpânire s-a consolidat lent, atacurile pecenege și cumane din a doua jumătate a secolului al XI-lea fiind oprite abia după ce aceștia au pătruns uneori chiar până în valea Tisei. Noi momente de cumpănă, dar incomparabil mai puțin grave, avea să cunoască regatul Ungariei în al treilea sfert al secolului al XII-lea, când disputele pentru tron s-au împletit cu mai multe războaie pierdute împotriva Bizanțului. Este de semnalat însă faptul că majoritatea luptelor dintre bizantini și maghiari din această perioadă au avut loc în sectorul sârbesc al Dunării de Mijloc, spațiul românesc fiind mult mai puțin afectat, ceea ce arată că bizantinii îl considerau probabil puțin potrivit pentru expedițiile de anvergură. Prea marea dispersare a politicii externe bizantine în timpul lui Manuel Comnenul (1143-1180) a împiedicat valorificarea teritorială a succeselor militare ale armatelor imperiale împotriva ungurilor, astfel încât statul maghiar s-a putut consolida din nou în timpul lui Bela al III-lea (1172-1196). Totodată, stabilirea fermă în secolul al XII-lea a sașilor și secuilor în răsăritul și sudul Transilvaniei a întărit stăpânirea regatului asupra provinciei intracarpatice, stăpânire care nu a mai fost pusă serios în pericol până la invazia mongolă din 1241. Împreună cu criza foarte gravă a Imperiului bizantin din ultimele două decenii ale secolului al XII-lea, aceasta a permis regalității maghiare să inițieze o politică de expansiune spre sud-est, care în spațiul românesc s-a manifestat prin extinderea zonei de dominație (dar nu de administrație directă) a regatului la răsărit și la sud de Carpați în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

Pecenegii, și ei un neam de origine turco-asiatică, pătrund în spațiul românesc în urma victoriei dobândite de ei împotriva ungurilor în 895. Deși marea lor majoritate au locuit în principal în stepele nord-pontice, grupuri pecenege își extind în secolul al X-lea controlul asupra Moldovei și pe valea Dunării, pătrunzând chiar și în Transilvania. Ca și în cazul altor popoare de stepă, dominația pecenegilor a fost probabil destul de superficială, ei neavând capacitatea administrativă de a modela durabil viața locuitorilor spațiului româ-

nesc. De pe la mijlocul secolului al XI-lea, presați în stepele nord-pontice de cumani, pecenegii au efectuat mai multe încercări de a trece în Balcani sau în Transilvania. Înfrânți de unguri în 1068, ei au fost zdrobiți definitiv de împăratul bizantin Alexios Comnenul la Lebunion în anul 1091, dată la care dispar practic ca factor politic autonom, chiar dacă grupuri de pecenegi își continuă existența în subordinea bizantinilor și a cumanilor, iar unii dintre ei mai tulbură stăpânirea bizantină din Balcani în 1122.

O apariție episodică în spațiul românesc în a doua jumătate a secolului al XI-lea au avut uzii (oguzii), neam turcic provenit din Asia Centrală. Dislocați din stepele nord-pontice de către ruși și cumani, uzii au apărut la Dunăre în 1064 și au trecut la sud de fluviu în 1065, unde, după ce au fost decimați de ciumă și de confruntările cu bizantinii, o parte dintre uzi au intrat în serviciul împăratului bizantin iar alții s-au înapoiat la nord de fluviu și apoi la hotarele sudice ale Rusiei. Se consideră că acești uzi reprezintă un prim constituent etnic al găgăuzilor actuali din Dobrogea și Basarabia.

A doua jumătate a secolului al XI-lea marchează ascensiunea în stepele nord-pontice a unui alt popor de origine turcică, cumanii. Ca și pecenegii, ei au rămas în cea mai mare parte în teritoriile dintre Don și Nipru, extinzându-și însă dominația indirectă și asupra teritoriilor românești extracarpatice. Treptat, unele grupuri de cumani s-au stabilit în secolele XII-XIII în Moldova meridională și în Câmpia Română, fără a modifica însă pe arii mai largi peisajul etnic deja existent în spațiul românesc. După ce la sfârșitul secolului al XII-lea au sprijinit pe Asănești împotriva bizantinilor, în prima jumătate a secolului al XIII-lea cumanii intră în declin politic, fiind siliți la defensivă față de unguri, iar unele triburi luptându-se între ele. Lovitura de grație avea însă să le vină din partea mongolilor. Înfrânți mai întâi la Kalka în 1223 și apoi decisiv în anul 1238, cumanii aveau să fie siliți să se supună noilor stăpâni ai stepelor nord-pontice sau să se refugieze în Bulgaria și în Ungaria; de altfel, acordarea de azil cumanilor de către regele Bela al IV lea a și constituit pretextul invocat de mongoli pentru atacarea Ungariei în 1241. În ciuda vicisitudinilor politico-militare, cumanii și-au păstrat individualitatea în interiorul regatului Ungariei timp de mai multe generații, constituind unul dintre principalii factori de dezordine internă din vremea ultimilor regi arpadieni.

În ceea ce privește spațiul românesc, valurile turanice din secolele XI-XIII au constituit un factor care a frânat dezvoltarea agro-demografică și economică generală din ținuturile extracarpatice. Ipoteza lui Nicolae Iorga că o mare parte din boierimea munteană și moldoveană, inclusiv Basarab Întemeietorul, ar fi de origine cumană este contrazisă de cercetările mai noi ale lui Victor Spinei. Referindu-se în general la raporturile românilor cu pecenegii, uzii și cumanii, Victor Spinei conchide: «În pofida celor peste patru secole de conviețuire în spațiul carpato-nistrian, între români și turanici nu s-a realizat o autentică simbioză. Cele două comunități etnice, radical deosebite din punct de vedere etnic, religios, cultural, precum și ca mod de viață, sistem economic și organizare social-politică, au locuit în vecinătate, dar nu s-au amestecat. Nomazii au înrîurit evoluția societății românești îndeosebi datorită contactului violent care s-a produs între cele două grupuri umane, fără însă s-o influențeze în resorturile ei interne decît în măsură restrînsă. [...] La cote și mai reduse s-a exercitat influența românilor asupra turanicilor migratori, situație explicabilă atît prin conservatorismul și primitivismul nomazilor, cît și prin faptul că triburile turcice s-au succedat permanent la nordul Dunării de Jos, fără să staționeze îndelung în aceleași teritorii. Pentru societatea românească contactul cu lumea nomadă era însă aproape permanent, căci locul triburilor plecate spre alte meleaguri era ocupat de hoarde cu același mod de trai ca și precedentele». Opiniile tranșante ale lui Victor Spinei nu sunt însă acceptate de toți specialiștii, astfel încât problema aportului cuman la geneza statelor medievale românești și la constituirea clasei dominante din cadrul acestora rămâne încă subiect de controversă.

Criza internă și externă gravă care a zguduit Imperiul bizantin după 1180, caracterizată de mari tensiuni interne și de atacuri externe la toate frontierele imperiului, a avut ca urmare apariția unui nou stat la sud de Dunăre, **al II-lea țarat bulgar**. În geneza acestuia un rol de seamă au avut românii sud dunăreni (vlahii), care au dat pe conducători rebeliunii antibizantine din 1185, frații Asan și Petru, fondatorii totodată ai primei dinastii a acestui stat, dinastia Asăneștilor. În această primă fază, succesul lui Petru și Asan a fost determinat de elementul vlah și de sprijinul din partea cumanilor care controlau politic ținuturile de la nord de Dunăre, unde s-au putut refugia temporar cei doi frați în vara anului 1186 și de unde ei au putut reveni

apoi cu întăriri la sud de Dunăre pentru a relua lupta. În ciuda faptului că succesele militare au alternat, bizantinii nu au putut lichida noul stat al Asăneștilor și au trebuit să i recunoască practic existența printr-un acord încheiat în anul 1188. În timpul domniei lui Petru și Asan (asasinați în 1197 și respectiv în 1196) și apoi a lui Ioniță (1197-1207), căruia i s-a mai spus Kaloioanes (Ioan cel Frumos în limba greacă), elementul vlah a avut rolul principal în stat. În acest moment vlahii balcanici erau însă o populație de munte, având ca principală ocupație păstoritul. Ei au conferit statului Asăneștilor o vitalitate războinică esențială în luptele pentru supraviețuire din primele faze ale existenței sale, dar nu și o tradiție politică suficientă pentru a i da stabilitate, ceea ce și explică probabil frământările interne, comploturile boierești și sfârșitul violent al primilor suverani ai acestui stat. Luptele repetate cu Bizanțul au îndemnat pe Asănești să se apropie de papalitate. Corespondența lui Ioniță cu papa Inocențiu al III-lea (1198-1216) insistă pe componenta vlahă a statului Asăneștilor, originea romană fiind invocată de papă ca un argument important pentru a-l îndemna pe suveranul de la Târnovo la unirea bisericească cu Roma. Această apropiere a fost încununată oficial de trecerea lui Ioniță și a supușilor săi în subordinea religioasă a papalității în schimbul recunoașterii titlului de «rege al vlahilor și bulgarilor» și a încoronării lui Ioniță de către un cardinal trimis de papă. De fapt, din punctul de vedere al lui Ioniță acest acord nu era complet satisfăcător, el dorind titlul de țar, mai apropiat de tradiția balcanică, dar a cărui notă imperială era mai mult decât putea accepta papa.

Ruptura dintre papalitate și Ioniță a fost provocată însă de un fapt politic mult mai grav, și anume de rezultatele cruciadei a IV-a. Porniți cu ideea de a ataca pe musulmanii din Egipt, cruciații occidentali au ajuns finalmente să ia cu asalt Constantinopolul bizantin în anul 1204 și să întemeieze aici Imperiul latin de Constantinopol. Dispariția temporară a Bizanțului (state revendicându-se de la tradiția imperială bizantină au apărut la Trapezunt, în Epir și la Niceea, ultimul reușind chiar să reocupe Constantinopolului în 1261) și mai ales pretențiile noului împărat latin de Constantinopol de a prelua toate fostele stăpâniri bizantine l-au adus în conflict cu Ioniță, care dorea și el moștenirea bizantină. În 1205 s-a ajuns la confruntari directe, care au compromis totodată relațiile lui Ioniță cu papa. Victoria de la Adrianopol din 1205, în urma căreia împăratul latin Baudouin de

Flandra a fost luat prizonier și a murit în temnița de la Târnovo, i-a permis lui Ioniță să începă o campanie de cuceriri sistematice, întreruptă numai de asasinarea sa în 1207, în timp ce asedia Salonicul. Urmașul său, Borilă (1207-1218), a avut o domnie mult mai precară, fiind confruntat cu rebeliuni boierești și cu presiunea Ungariei la Dunăre, ceea ce l-a constrâns să se alinieze politic puterilor catolice. Aceeași orientare de politică externă caracterizează și prima parte a domniei lui Ioan Asan al II lea (1218 1241), care reia însă tentativele lui Ioniță de dobândire a hegemoniei în sud estul Europei. Cum tentativele lui de a instaura un fel de protectorat asupra împăratului minor al Constantinopolului latin căsătorindu-l pe acesta cu o fiică a sa nu au fost acceptate de nobilii latini și nici de papalitate, și cum expansiunea Ungariei în spațiul românesc și sârbesc îi amenința și propriile posesiuni, la începutul deceniului patru al secolului al XIII lea Ioan Asan al II-lea a rupt relațiile cu puterile catolice și s-a aliat cu Imperiul bizantin de la Niceea.

Spre deosebire de ruptura similară din timpul lui Ioniță, cea din timpul lui Ioan Asan al II-lea a avut loc și pe plan religios, biserica bulgară desprinzându se din ascultarea Romei și fiind recunoscută ca autocefală de către patriarhul ecumenic aflat la Niceea. Componenta confesională a disputelor politice s-a manifestat cu putere în spațiul românesc, unde clericii depinzând de patriarhia ortodoxă de la Târnovo au pus în cumpăna autoritatea episcopului catolic al cumanilor sprijinit de regele Ungariei. Totodată, această răsturnare de politică externă a marcat și o modificare a echilibrului interior al statului Asăneștilor. Rolul elementului vlah scade și crește în schimb cel al elementului bulgăresc și al tradiției țaratului ortodox al lui Simeon, de la care se legitimează într-o măsură crescândă țarii de la Târnovo. Disputa dintre Ungaria și al doilea țarat bulgar pentru hegemonie la Dunărea de Jos și în spațiul românesc nu s-a încheiat cu un rezultat tranșant, fiind întreruptă de marea invazie mongolă din 1241 1242. Aceasta s a abătut mai întâi asupra Ungariei, dar pe drumul de întoarcere mongolii au lovit și Bulgaria, iar după această lovitură statul bulgar, deși si-a continuat existența timp de un secol și jumătate, nu a mai fost decât o putere de rangul doi chiar și la scara sud-estului Europei.

În ceea ce privește spațiul românesc, cel de al doilea țarat bulgar a încorporat durabil numai Dobrogea. La nord de Dunăre este posibil

ca primii Asănești să fi exercitat un anume control politic asupra unei părți a Munteniei, Olteniei și Banatului, dar numai până la conflictul cu Ungaria din deceniul patru al secolului al XIII-lea, moment după care influența bulgară în aceste teritorii a fost mai degrabă religioasă și culturală. Chiar și așa, tensiunile religioase din ultima parte a domniei lui Ioan Asan al II-lea au contribuit probabil la consolidarea unei tradiții locale de animozitate față de catolicism care avea să capete o însemnătate sporită în secolul al XIV-lea.

Factorul extern care a influențat cel mai puternic spațiul românesc în secolul al XIII-lea au fost neîndoielnic mongolii. Unificați politic de către Temugin, care în anul 1206 a luat numele de Cinghiz-han, ei s au lansat rapid într-o șir de expediții războinice spre China si Asia centrală. La capătul unei asemenea expediții îndreptată inițial împotriva Horezmului (stat musulman din Asia centrală si nordul Iranului), un corp de oaste mongol condus de doi generali ai lui Cinghiz-han a trecut Munții Caucaz și a patruns în stepele nord-pontice, unde a zdrobit pe ruși și pe cumani la râul Kalka în anul 1223. Această victorie a rămas fără urmări directe timp de mai bine de un deceniu, prioritățile mongolilor situându se în China și în Iran. După moartea lui Cinghiz-han (1227) mongolii au reușit timp de trei decenii să și mențină coeziunea politică prin intermediul unei adunări supreme, numită *kurultay*, care alegea pe marele han din rândurile membrilor familiei cinghizhanide și stabilea marile direcții de expansiune. Pentru conducerea expedițiilor spre apus marele han Ögodei (1229-1241) l-a desemnat pe nepotul său Batu, care, în fruntea unor detașamente mongole de pe cuprinsul întregii stăpâniri a marelui han, a supus pe bulgarii de pe Volga și cnezatele ruse în anii 1236-1240, zdrobindu-i totodată pe cumani și preluând controlul asupra stepelor nord pontice. În 1241 mongolii au lovit Ungaria, zdrobind armata regelui Bela al IV-lea și ajungând până la Marea Adriatică, în timp ce o altă oaste pustia o mare parte din Polonia și pătrundea până în Silezia. Spațiul românesc a fost și el grav afectat, unele dintre coloanele care au atacat Ungaria trecând prin teritoriile românești, unde au înfrânt rezistențele dispersate întâmpinate și au provocat mari distrugeri. O eventuală continuare a politicii de cuceriri a mongolilor în Europa centrală a fost împiedicată de moartea marelui han Ögödei la sfârșitul anului 1241 și de faptul că atât Batu, cât și ceilalți membri ai familiei cinghizhanide care participau la expediție sub comanda sa,

doreau să fie de față atunci când urma să fie ales un nou mare han. Ca atare, în cursul anului 1242 trupele mongole s-au retras din Ungaria, lovind însă pe drumul de întoarcere și Bulgaria.

Ca atare, marea expediție din 1241 nu a dus imediat la instaurarea controlului mongol asupra spațiului românesc. De altfel, în întreg deceniul ce a urmat Batu a fost preocupat mai ales de disputele interne ale lumii mongole, fiind de exemplu într-un conflict grav cu marele han Göiük (1246-1248) și neputându-se dedica problemelor europene decât după ce a contribuit decisiv la alegerea unui mare han convenabil, Möngke, în 1251. În ciuda faptului că a fost urmată de un recul al prezenței mongole timp de mai bine de 10 ani, expediția din 1241 a zguduit sever pozițiile statelor vecine care aspirau la hegemonie în spațiul românesc, în primul rând pe cele ale regatului Ungariei Desigur, regele Bela al IV lea a luat o serie de măsuri de refacere a pozițiilor regatului și de întărire a capacității sale de apărare în fața unei posibile reeditări a atacului mongol. În acest context de ridicări de fortificații și de colonizări la frontieră se plasează și încercarea regelui de a-i atrage în apărarea regatului pe cavalerii ordinului ioanit, moment care a prilejuit emiterea celebrei diplome a ioaniților din anul 1247, principalul izvor istoric despre formațiunile prestatale de pe teritoriul dintre Carpați și Dunăre. În ciuda marilor eforturi depuse de regalitatea maghiară, în ciuda faptului că un timp mongolii nu și-au făcut simțita prezența, pare sigur faptul că spre deosebire de perioada de dinainte de 1241 dominația maghiară nu se mai întindea în teritoriile extracarpatice decât asupra Olteniei.

Instaurarea durabilă a controlului mongol asupra ținuturilor românești extracarpatice s-a petrecut probabil cândva în decursul deceniului șase al secolului al XIII-lea, lipsa unor informații scrise lămuritoare interzicându-ne momentan o datare mai precisă. Acest proces a fost legat de **activitatea lui Nohai**, un nepot al lui Batu căruia acesta i-a încredințat controlul teritoriilor de la vest de Nipru. În jurul anului 1260 s-a produs destrămarea unității de acțiune a lumii mongole prin apariția unor state mongole cu interese divergente, aflate deseori în război unele cu altele. Unul dintre aceste state a fost Hoarda de Aur, condusă de urmașii lui Batu și ai fratelui său Berke (1257-1266), care își întindea stăpânirea din Siberia apuseană până la Dunărea de Jos, dominând o mare parte a Europei răsăritene.

Hanii Hoardei de Aur și-au stabilit reședința principală la Sarai pe Volga și au dus o politică multidirecțională, acordând totuși de cele mai multe ori prioritate conflictului cu statul ilhanid al mongolilor din Persia pentru dominație în Azerbaidjan. Ca atare, Nohai s-a bucurat de o largă libertate de acțiune în a conduce politica apuseană a Hoardei de Aur, fără a putea însă dispune pentru aceasta decât foarte rar de forțele întregii Hoarde. Silit să se limiteze cel mai adesea la forțele mongolilor aflați în teritoriile supuse nemijlocit autorității sale, Nohai a avut treptat tendința să creeze un centru distinct de putere la Dunărea de Jos, ceea ce până la urmă l-a dus la conflict cu hanii de la Sarai. Una dintre direcțiile majore ale politicii lui Nohai a fost extinderea ariei sale de dominație la Dunărea de Jos în dauna Ungariei. În deceniile 7-8 ale secolului al XIII-lea conflictul cu Ungaria nu a prilejuit totuși acțiuni de mare anvergură, Nohai fiind preocupat simultan de asigurarea controlului său în Bulgaria și de relațiile cu Bizanțul. Ca atare, în această perioadă se constată un relativ echilibru între mongoli și maghiari în dominația lor asupra spațiului românesc, linia de demarcație fiind formată probabil în acest timp de către Munții Carpați și de către cursul inferior al Oltului. În acest context de dispută surdă între Ungaria și mongoli, desfășurată uneori și prin interpuși, trebuie plasată acțiunea politică a lui Litovoi, cel care a încercat în deceniul 8 să-și întărească voievodatul oltean profitând de conflictul dintre cele două mari puteri, sfârșind însă prin a fi înfrânt de o oaste ungară. După 1280 conflictul dintre Nohai și Ungaria crește în intensitate, și totodată echilibrul se rupe. Aflată într-o gravă criză internă, în cadrul căreia dificultățile integrării cumanilor în structurile regatului s-au combinat cu slăbiciunile ultimilor regi arpadieni și cu tendințele autonomiste ale marilor nobili și ale dregătorilor provinciali (fenomen în care se încadrează creșterea puterii personale a voievozilor Transilvaniei Roland Borș și Ladislau Kan), Ungaria a fost din ce în ce mai puțin în stare să facă față lui Nohai, deși și acesta a trebuit în unii ani să acorde prioritate problemelor interne ale Hoardei de Aur sau chiar să participe la campanii în alte direcții. După o mare expediție de jaf în Ungaria în 1285, curând după 1290 Nohai și-a extins dominația de-a lungul Dunării până în Serbia, care i plătește tribut în timp ce prințul moștenitor Ștefan Decianski rămânea ostatec la mongoli. Tot acum a trecut probabil și Oltenia sub controlul lui Nohai, banii unguri de Severin nemaifiind atestați după

1291. Creșterea puterii lui Nohai, tendința sa de a deveni factorul politic determinant la nivelul întregii Hoarde de Aur a provocat un conflict deschis cu hanul Tokta (1291-1312). În 1299 Nohai a fost învins și ucis, fapt care a pus capăt existenței centrului de putere mongol relativ autonom de la Dunărea de Jos. În legătură cu semnificația acestui moment pentru istoria românească există unele deosebiri în aprecierile istoricilor, dar acestea sunt mai degrabă de nuanță decât de judecată globală. Astfel, pare clar că dispariția stăpânirii lui Nohai nu a însemnat o scădere a interesului mongol pentru ținuturile de la Dunărea de Jos; de altfel, mongolii continuă să fie activi militar în regiune, intervenind deseori în Bulgaria. Totuși, este limpede faptul că hanii de la Sarai au fost preocupați să nu mai apară în aceste regiuni periferice din punctul de vedere al Hoardei de Aur un alt centru concurent de putere, și de aceea reprezentanții lor la Dunărea de Jos au avut o libertate de acțiune limitată, hanii preferând probabil ca o parte crescândă din autoritate să fie exercitată de conducători locali nemongoli, socotiți mai puțin periculoși. În acest sens credem că se poate aprecia că dispariția lui Nohai a deschis calea pentru afirmarea politică a elementelor românești, mai ales în teritoriile dintre Carpați și Dunăre, în general improprii exercitării unui control direct din partea popoarelor de stepă.

2. Constituirea statelor Țara Românească și Moldova

Procesul constituirii statelor medievale românești a avut o complexitate mult prea mare pentru a putea fi analizat aici în toate aspectele sale. Ca atare, fără a neglija rolul factorilor interni, în cele ce urmează ne vom opri asupra condiționărilor externe care s-au împletit în desfășurarea acestui proces.

Informațiile documentare cu privire la **apariția statului Țara Românească** sunt extrem de deficitare. Prima mențiune directă a existenței unei formațiuni politice semnificative conduse de Basarab datează din anul 1324, când domnul «Transalpinei» se recunoaște vasal al regelui Ungariei Carol Robert de Anjou în schimbul stăpânirii banatului de Severin. Această apropiere a lui Basarab de Ungaria nu

indică neapărat o ruptură de Hoarda de Aur, aflată în acea vreme sub hanul Özbek (1312-1340) la apogeul puterii sale. Mai degrabă, Basarab profitase de preferința hanului pentru exercitarea indirectă a dominației sale, ca și de vidul de putere din Ungaria de după stingerea dinastiei arpadiene (1301), pentru a-și extinde autoritatea asupra diverșilor potentați locali din nordul și apusul Munteniei și din Oltenia. Potrivit analizei lui Virgil Ciocâltan, ridicarea lui Basarab este legată și de dispariția țarului bulgar Teodor Svetoslav (1300-1322), care fusese principalul agent al politicii Hoardei de Aur la Dunărea de Jos în primele decenii ale secolului al XIV-lea, fidelitatea lui fiind răsplătită prin trecerea sub autoritatea lui a unor teritorii de la nord de Dunăre, îndeosebi în zona Bugeacului, mergând până la Cetatea Albă inclusiv. Or, după moartea lui Teodor Svetoslav Özbek a acceptat ocuparea tronului de la Târnovo de către stăpânitorul Vidinului, Mihail Șișman, pe care l-a atras astfel în orbita politică a Hoardei. Fostele posesiuni nord-dunărene ale lui Teodor Svetoslav nu au mai fost însă atribuite lui Mihail Șișman, ci au trecut parte în subordinea lui Basarab, parte sub controlul direct al mongolilor. Totodată, în mai multe momente din deceniul trei al secolului al XIV-lea Basarab a participat alături de mongoli la intervențiile lor în Balcani, fapt care indică rolul important pe care i l-a încredințat Özbek în apărarea intereselor Hoardei de Aur în zona Dunării de Jos. Din acest punct de vedere poziția lui Basarab se aseamănă cu cea a contemporanului său Ivan Kalita, cneaz al Moscovei (1325-1340), care și-a asigurat preeminența în lumea rusă tot prin colaborarea cu stăpânitorii mongoli. Pe de altă parte, întărirea stăpânirii sale îi permitea lui Basarab să adopte tot mai mult o poziție proprie între Hoarda de Aur și Ungaria, recunoașterea suzeranității lui Carol Robert, chiar dacă nu a fost urmată de o aliniere politică de fond, atestând cel puțin o anumită lipsă de teamă față de eventualele suspiciuni mongole.

Criza internă a Ungariei de la cumpăna secolelor al XIII-lea și al XIV-lea a fost atât de gravă încât regelui Carol Robert de Anjou (1308-1342) i a trebuit mai mult de un deceniu și jumătate pentru a putea restabili autoritatea centrală asupra întregului teritoriu al regatului. Întărirea treptată a puterii lui Carol Robert însemna un pericol pentru Basarab, cel care profitase de problemele interne ale Ungariei pentru a ocupa banatul Severinului. Compromisul din 1324 nu era unul menit să dureze, astfel încât în anul 1330 regele Ungariei

s-a hotărât să tranșeze militar înfățoarea sa situația din teritoriile de la sud de Carpați. Rezultatul campaniei este cel cunoscut: înfrângerea catastrofală a armatei regale la **Posada** (9-12 noiembrie 1330). În legătură cu această campanie, dincolo de polemicile cu privire la locul exact unde se găsește «Posada», persistă unele confuzii asupra cărora credem necesar să zăbovim. Mai întâi, ca și în alte cazuri din istoria românească, bătălia propriu-zisă nu a hotărât cu nimic soarta campaniei. În momentul în care ea a avut loc încercarea regelui de a supune Țara Românească eșuase deja, armata regală retrăgându se din fața cetății Argeș fără perspectiva de a mai iniția vreo acțiune ofensivă în acel an, anotimpul fiind prea înaintat. Dezastrul de la Posada, în cursul căruia și-au pierdut viața un mare număr de nobili ai regatului, a servit mai degrabă ca factor care a descurajat orice reluare a expedițiilor regale în Țara Românească în anii care au urmat. În al doilea rând, rezultatul campaniei nu a fost integral favorabil lui Basarab, care, deși victorios la Posada, nu a mai putut recupera cetatea Severinului, ocupată de Carol Robert în prima fază a expediției sale. Pe de altă parte, victoria militară din 1330 nu a însemnat dobândirea independenței depline a noului stat muntean. Am arătat mai sus că până la 1330 Țara Românească nu se aflase de fapt în zona de dominație a Ungariei, ci mai degrabă în cea a Hoardei de Aur, iar rezultatul războiului din 1330 nu a influențat imediat raporturile cu tătarii. Dar, chiar dacă luptele din acest an pot fi integrate conflictului mai larg dintre regatul Ungariei și Hoarda de Aur pentru hegemonie în această parte a Europei, ele marchează totuși unele aspecte noi. Astfel, chiar dacă la victorie au participat și unele detașamente mongole, este neîndoielnic că rolul hotărâtor a revenit românilor. Faptul că noul stat se dovedise capabil să se apere împotriva unui atac de anvergură apelând precumpănitor la forțele proprii era însă de natură să conducă în timp și la o restructurare a relațiilor cu Hoarda de Aur.

Desprinderea din zona de dominație a Hoardei de Aur a avut loc într-un context internațional dominat după anul 1340 de declanșarea de către Ungaria și Polonia, cărora li s-au adăugat apoi și alte state, a unei ofensive concertate de mari proporții împotriva pozițiilor mongole din Europa răsăriteană. Desfășurate inițial în cnezatul Haliciului, luptele s-au extins apoi și în spațiul românesc. În acest context trebuie plasată și apropierea din 1344 dintre noul rege al

Ungariei, Ludovic I de Anjou (1342-1382) și fiul lui Basarab, Nicolae Alexandru, consfințită după modelul feudal prin prestarea omagiului vasalic față de rege și prin căsătoria cu o nobilă catolică. Semnificația exactă a acestei apropieri politice suscită încă divergențe printre istorici. A însemnat ea oare o aliniere hotărâtă a Țării Românești la alianța puterilor catolice împotriva Hoardei de Aur? Reprezenta ea manifestarea unor opțiuni diferite de politică externă ale lui Basarab și Nicolae Alexandru, sau ea reflecta doar o abilă și conștientă diviziune a rolurilor, în cadrul căreia Basarab rămânea păstrătorul legăturilor cu tătarii iar fiul său se afirma ca exponentul apropierii de Ungaria? Fără a putea da un răspuns tranșant la aceste întrebări, trebuie totuși să observăm că principalele eforturi militare ale Ungariei s-au îndreptat spre teritoriile de la răsărit de Carpați, ocolind Țara Românească. Deși nu dispunem de informații documentare directe care să ateste o participare efectivă a Țării Românești la campaniile antitătare din anii care au urmat, pare cert că principatul muntean a profitat de dificultățile pe care le cunoștea Hoarda de Aur pentru a se emancipa definitiv din ascultarea față de aceasta și eventual pentru a-și extinde autoritatea spre răsărit. Această extensiune a fost însă probabil limitată de faptul că mari părți ale Moldovei și nord-estul Munteniei au intrat în această perioadă sub controlul Ungariei.

Cronologia campaniilor ungare la răsărit de Carpați este puțin cunoscută. Se știe însă faptul că ele au izbutit să determine în deceniile 5-6 ale secolului al XIV lea o restrângere a ariei de dominație mongole spre Bugeac și valea Nistrului. Capacitatea de reacție a tătarilor a fost decisiv compromisă de declanșarea luptelor interne din Hoarda de Aur după 1357, iar apariția unui nucleu politic tătar în Bugeac sub conducerea unui «Demetrius princeps Tartarorum» nu a însemnat că acesta avea mijloacele realizării unor acțiuni politico-militare de anvergură. În teritoriile abandonate de tătari ungurii au organizat în 1347 **episcopatul Milcoviei** în sud, continuator al episcopatului cumanilor din secolul al XIII-lea, și probabil tot atunci **marca Moldovei** în nord, în frunte cu nobilul maramureșean Dragoș.

Întărirea puterii regatului Ungariei în spațiul românesc a provocat însă **împotrivirea forțelor politice locale.** Deja în anul 1359 Nicolae Alexandru părăsește linia politică filo-ungară și obține acceptul patriarhiei de la Constantinopol pentru mutarea scaunului metro-

politan de la Vicina la Argeș, manifestare clară de independență față de regatul apostolic al Ungariei. Tot atunci a avut loc o mișcare antimaghiară în marca Moldovei, reprimată de regalitate cu ajutorul unor nobili români maramureșeni. Dar chiar dacă această primă încercare concertată a românilor munteni și moldoveni de a înlătura hegemonia regatului Ungariei în teritoriile extracarpatice nu s-a încheiat cu un rezultat favorabil, ea fixează unele trăsături ce aveau să persiste. Este vorba în primul rând de împletirea dintre opoziția politică și cea confesională, ca și de strânsa legătură dintre evenimentele de pe cele două versante ale Carpaților.

Contestarea dominației regatului Ungariei la est de Carpați avea să intre într-o etapă decisivă în anii 1363-1364. În condițiile create de victoria lituanienilor asupra tătarilor la Sinie Vodî și de înaintarea învingătorilor pînă la Nistru, pericolul mongol nu mai era atât de important încât să justifice păstrarea legăturilor cu regatul Ungariei. De această conjunctură a profitat voievodul maramureșean Bogdan, nemulțumit de amestecul crescând al regalității în problemele locale, care a trecut în Moldova și a alungat de aici pe urmașii lui Dragoș. O încercare regală de a restabili controlul asupra Moldovei a eșuat la sfârșitul anului 1364, astfel încât din acest moment se poate vorbi de existența unui **stat moldovean independent**. Deși factorul lituanian a avut un rol important în geneza statului moldovean, iar politica acestuia avea să fie orientată multă vreme precumpănitor spre lumea lituaniană, este semnificativ că acțiunea lui Bogdan la răsărit de Carpați coincide în timp și cu o nouă încordare în relațiile Țării Românești cu Ungaria. Pe de altă parte, experiența infidelității lui Bogdan și caracterul confesional accentuat al disputelor politice au determinat pe Ludovic I să treacă la represalii împotriva românilor ortodocși din Transilvania, încercând, cu rezultate imediate masive, dar efemere, convertirea lor forțată la catolicism și condiționând calitatea de nobil de apartenența la religia catolică.

Deceniul care a urmat apariției statului moldovean a fost deosebit de frământat din punct de vedere politic. Revitalizarea prezenței mongole la apus de Nistru, atestată arheologic de construcțiile monumentale de la Orheiul Vechi din anii '1360, a fost de scurtă durată, și partea nordică a Basarabiei a intrat în componența Moldovei. Mai grav era pericolul ungar. Politica expansionistă a lui Ludovic I și prozelitismul catolic încurajat de acesta au generat împotriviri variate,

care au plasat pe români în aceeași tabără cu bulgarii din țaratul de Vidin, cu bosniacii și cu lituanienii. Luptele cu sorți schimbători au alternat cu perioadele de pace reglementate de acorduri efemere, singurul rezultat notabil din punctul de vedere al Țărilor Române fiind extinderea stăpânirii domnilor Țării Românești în nord-estul Munteniei, fapt atestat de privilegiul lui Vladislav Vlaicu pentru brașoveni din 1368. În anul 1370 Ludovic a moștenit și coroana Poloniei, fapt care i-a conferit o forță superioară adversarilor săi. Victoriile din anii 1376-1377 i-au permis regelui Ungariei și Poloniei să-și instaureze controlul asupra statelor românești, impunând un nou domn în Moldova, pe Petru Mușat (1377-1391), și obligându-l pe domnul Radu I al Țării Românești să i se recunoască vasal și să accepte întemeierea unei episcopii catolice la Argeș. Succesul lui Ludovic era însă efemer și incomplet. Interesele sale politice erau prea diverse și dispersate pentru a-i permite o valorificare durabilă a victoriilor sale militare. Astfel, el nici măcar nu a încercat să lichideze statele muntean și moldovean, mulțumindu-se cu vasalizarea lor. În cazul Țării Românești el nu a încercat în mod serios nici înlăturarea opțiunii ortodoxe a domniei, mitropolia ortodoxă ființând fără întrerupere iar Radu I continuând întemeierea și dotarea de mănăstiri ortodoxe la hotarul cu Ungaria.

Moartea lui Ludovic în anul 1382 a marcat și **destrămarea imperiului angevin întemeiat de el.** Cele două fiice ale sale, Maria și Jadviga (Hedviga), au intrat în competiție pentru moștenire, prima fiind recunoscută ca regină în Ungaria iar cea de-a doua în Polonia. Conflictul a căpătat amploare prin căsătoria lor cu Sigismund de Luxemburg, fratele împăratului Germaniei, și respectiv cu Vladislav Jagiello, marele duce al Lituaniei. Această din urmă căsătorie a marcat puternic istoria întregii Europe răsăritene, ea stând la baza Uniunii polono-lituaniene, care a devenit una dintre marile puteri ale continentului. Odată cu domniile lui Sigismund de Luxemburg (1387-1437) și Vladislav Jagiello (1385-1434 ca rege al Poloniei, după ce din 1377 era mare duce al Lituaniei), rivalitatea până atunci latentă dintre Ungaria și Polonia se amplifică și devine unul dintre polii conflictuali majori ai Europei răsăritene, influențând și istoria Țărilor Române, mai ales pe cea a Moldovei. Acest conflict devine fățiș în 1387, când Vladislav Jagiello ocupă Haliciul, pe care Ludovic I îl trecuse sub ascultarea Ungariei.

Declanșarea conflictului dintre Uniunea polono-lituaniană și Ungaria a determinat o reorientare politică a Moldovei, Petru Mușat prestând omagiu lui Vladislav Jagiello, împrumutându-l cu bani în schimbul punerii ca garanție a Pocuției, și organizând mitropolia ortodoxă a Moldovei ca citadelă spirituală împotriva expansiunii Ungariei, care apelase la prozelitismul catolic mult mai consecvent decât Polonia. Orientarea spre Uniunea polono-lituaniană a avut și o componentă comercială, la inițiativa negustorilor genovezi de la Caffa fiind inaugurat tot acum «drumul moldovenesc» ca alternativă mai sigură decât mai vechiul «drum tătăresc» ce trecea prin stepele nord-pontice pentru legătura dintre zona Mării Negre și Polonia, sau pe un plan mai larg între Orient și Europa centrală.

Însemnările genoveze legate de solia care a stabilit în anul 1386 condițiile de funcționare a noului drum comercial atestă printre altele și stăpânirea unui Constantin. Șerban Papacostea a legat pe acest Constantin de misteriosul «Costea voievod» din pomelnicul de la Bistrița, și a postulat existența unei formațiuni politice conduse de acesta în sudul Moldovei, în viitoarea Țară de Jos, zonă care și-a conservat mult timp o poziție particulară în statul moldovean. Alți istorici resping existența unei formațiuni politice distincte în sudul Moldovei, argumentând fie că acel Constantin era doar un dregător al lui Petru Mușat (V. Spinei), fie că acel «Costea voievod» din pomelnicul domnilor Molddovei era soțul Mușatei și tatăl viitorilor domni Petru I Mușat, Roman I și Ștefan I, iar Constantin din mențiunea genoveză ar trebui căutat în lumea lituaniană (Șt. S. Gorovei). Nu vom încerca să tranșăm această controversă, mulțumindu-ne să observăm că circumstanțele apariției acestei noi formațiuni politice românești nu sunt clare. În măsura în care formațiunea lui Costea a existat cu adevărat, este probabil ca ea să fi luat naștere în condițiile incapacității Ungariei de a mai controla episcopatul Milcoviei după moartea lui Ludovic I. Pe de altă parte, ridicarea «voievodatului lui Costea» ar fi legată și de dispariția centrului de putere tătar al lui «Demetrius» din Bugeac.

În anii 1389-1391 la constelația antiungară de forțe de sub egida lui Vladislav Jagiello s-a alăturat și Țara Românească condusă de Mircea cel Bătrân, care profitase de slăbiciunea Ungariei pentru relua în stăpânire Banatul Severinului, Făgărașul și Amlașul. Această colaborare antiungară a statelor românești extracarpatice nu avea

însă să dureze, fiind compromisă de apariția pericolului otoman la Dunăre, care a obligat pe Mircea să evite tensionarea relațiilor cu Ungaria și să caute chiar o alianță cu aceasta, și de **politica expansionistă a lui Roman I** (1391-1394), care și-a extins stăpânirea până la mare și până la gurile Dunării, anexând eventual și ipoteticul voievodat al lui Costea. În acest fel tânărul stat moldovean căpăta extensiunea sa clasică în spațiul dintre Carpați și Nistru, putând fi considerat pe deplin constituit. Totodată însă, extinderea Moldovei spre sud a contribuit la deschiderea unui litigiu teritorial și a unei rivalități pentru controlul drumurilor comerciale de la gurile Dunării cu Țara Românească.

Două probleme merită să ne mai rețină atenția în legatură cu formarea statelor românești în secolul al XIV-lea.

În primul rând, **problema raporturilor dintre constituirea statelor și dezvoltarea drumurilor comerciale** de însemnătate europeană care treceau prin spațiul românesc. Sesizând corelația dintre cele două fenomene Nicolae Iorga s-a crezut îndreptățit să afirme că drumurile de comerț au creat statele românești. Părerea lui a fost împărtășită – cu unele nuanțe – de majoritatea istoricilor din perioada interbelică. Cercetările mai noi ale lui Șerban Papacostea au evidențiat însă unele elemente care contrazic teza lui Iorga. Mai întâi, drumurile comerciale sunt atestate numai după apariția statelor Țara Românească și respectiv Moldova. Astfel, «drumul muntean» a luat naștere la inițiativa conjugată a negustorilor genovezi și a regelui Ungariei Ludovic I, care, aliați împotriva Veneției, au căutat să deschidă o legătură directă între zona Mării Negre, unde genovezii aveau mai multe colonii comerciale, și Europa centrală. Prima atestare a acestui drum este privilegiul acordat în 1358 de rege brașovenilor prin care le îngăduie să facă negoț «liber și în siguranță» până la Dunăre între vărsarea râurilor Siret și Ialomița. Țara Românească nu a participat la început în nici un fel la funcționarea acestei artere comerciale, iar atunci când în timpul domniei lui Vladislav Vlaicu a preluat controlul politic asupra unui segment al acestui drum, a trebuit să reînnoiască privilegiul brașovenilor, prima dată în anul 1368. Pe de altă parte, raporturile inegale dintre domnii munteni și regii Ungariei s-au reflectat în condițiile deosebit de avantajoase concedate brașovenilor în Țara Românească, condiții care le-au permis să domine timp de un secol comerțul muntean. «Drumul

moldovenesc» apare, după cum am arătat mai sus, la inițiativa negustorilor genovezi de la Caffa și începe să funcționeze din anii 1386-1387, în contextul apropierii moldo-polone și al nesiguranței crescânde din stepele nord-pontice unde se desfășoară luptele interne din Hoarda de Aur, segmentul controlat de domnii Moldovei lărgindu-se odată cu cucerirea voievodatului lui Costea și cu instaurarea dominației sale asupra Cetății Albe.

Dar, chiar dacă succesiunea cronologică infirmă teza lui Iorga că drumurile comerciale ar fi creat statele, aceasta nu înseamnă că dezvoltarea negotului de tranzit prin teritoriile controlate de ele nu a influențat puternic istoria politică a statelor românești (urmările propriu-zis economice au fost deja discutate la capitolul dedicat schimburilor de mărfuri). Veniturile obținute prin vămi, chiar dacă erau modeste procentual din cauza privilegiilor comerciale de care se bucurau negustorii lioveni în Moldova și mai ales cei brașoveni în Țara Românească, au contribuit la o fixare a statalității prin bogăție, permițând domnilor să dispună de mijloace financiare fără a fi siliți să treacă la o fiscalitate dură care le-ar fi putut slăbi baza politică internă. Pe de altă parte, interesul pentru controlul și buna funcționare a acestor drumuri a modelat decisiv politica externă a celor două state românești, împingându-le spre Dunărea de Jos și spre Marea Neagră și încurajându-le să păstreze relații bune cu Ungaria respectiv cu Polonia. Totodată însă, drumurile muntean și moldovean erau concurente, fapt care a contribuit, alături de adversitatea mai largă dintre Ungaria și Polonia și de litigiul teritorial pentru ținuturile din sudul Moldovei, la o rivalitate persistentă între cele două state românești. Această rivalitate era evident subsumată disputei mai largi dintre Ungaria și Uniunea polono-lituaniană pentru moștenirea stăpânirilor care aparținuseră lui Ludovic I de Anjou și în general pentru hegemonie în Europa est-centrală. Această dispută, care a durat într-o formă sau alta din 1386/1387 până la începutul secolului al XVI-lea, nu a dus însă la o confruntare militară decisivă, ambele puteri având alte priorități, de exemplu pericolul otoman în cazul Ungariei și conflictul cu teutonii în cazul Uniunii polono-lituaniene. Ca atare, ambele puteri s-au angajat rareori în acțiuni militare la frontiera comună, și au preferat să lupte prin interpuși pentru controlul regatului Cehiei sau al Moldovei. Disputele inspirate sau patronate de aceste două state au cunoscut numeroase sinuozități, iar

unele aspecte au rămas încă subiecte de controversă pentru istorici. Se pot desprinde totuși câteva caracteristici mai generale. Astfel, Ungaria și Țara Românească au căutat să controleze gurile Dunării și în primul rând Chilia, dar nu s-au aventurat în atacuri asupra Cetății Albe. Ca atare, încercările lor de a întrerupe drumul moldovenesc s-au concentrat asupra teritoriilor centrale ale statului moldovean, îmbrăcând forma susținerii unor candidați favorabili lor la tronul Moldovei, în ideea că aceștia se vor afla în conflict cu Polonia și acest fapt va duce indirect la perturbarea comerțului. Aici trebuie însă observat că atât Alexandru cel Bun, cât și Ștefan cel Mare, care amândoi au ajuns pe tron cu sprijin din Țara Românească, și-au reglementat relativ rapid raporturile cu Polonia și și-au apărat interesele legate de funcționarea drumului moldovenesc. În ceea ce privește cealaltă parte, Uniunea polono-lituaniană a intervenit frecvent pentru a împiedica impunerea unor domni filo-ungari în Moldova, dar nu s-a implicat decât rareori și fără vigoare în Țara Românească. În schimb, domnii Moldovei au încercat de mai multe ori sa ocupe Chilia și să blocheze drumul muntean chiar la gurile Dunării. Capacitatea de rezistență a Țării Românești fiind diminuată de presiunea otomană, s-a părut că prin cucerirea Chiliei în 1465 și prin victoriile împotriva lui Radu cel Frumos, Ștefan cel Mare era pe cale să tranșeze în favoarea Moldovei rivalitatea dintre cele două drumuri comerciale. În realitate însă, cel care avea să profite avea să fie Imperiul otoman, care în 1484 avea să-și impună controlul asupra capetelor pontice ale ambelor drumuri comerciale.

A doua problemă care merită o discuție specială este **despotatul Dobrogei**. Apariță ca urmare a slăbirii puterii țarilor bulgari de la Târnovo în nord-estul Bulgariei și în sudul Dobrogei, formațiunea politică condusă mai întâi de Balica și apoi de Dobrotici și de fiul său Ivanco a avut permanent o bază etnică foarte amestecată și se leagă din punct de vedere al tradiției politice mai mult de al doilea țarat bulgar și de Imperiul bizantin decât de statele românești nord dunărene. Această situație a persistat chiar și atunci când Dobrotici a colaborat cu Vladislav Vlaicu în stăvilirea expansiunii Ungariei în țaratul de Vidin, sau atunci când stăpânirea lui Dobrotici s-a extins și în Dobrogea de nord, înlocuind aici pe cea a mai sus pomenitului «Demetrius» din Bugeac. De altfel, fragilitatea formațiunii lui Dobrotici este evidențiată și de autonomizarea la Silistra a unui fiu a

acestuia, Terter, fapt care a scos din componența despotatului Dobrogei o zonă cu o populație românească relativ numeroasă. Elementul românesc a devenit predominant abia după dispariția lui Ivanco și Terter în contextul expediției otomane din 1388 în Dobrogea și după includerea Silistrei și a Dobrogei în cadrul stăpânirilor lui Mircea cel Bătrân, domnul Țării Românești, dar în acest moment despotatul sud-dunărean încetase să mai fie o entitate politică de sine stătătoare iar apartenența teritoriului său la statul muntean a fost de scurtă durată, fiind curmată de cucerirea otomană.

3. Rezistența antiotomană a Țărilor Române – forme și însemnătate europeană

Cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea marchează intrarea în contact a Țărilor Române cu **statul otoman**, care a reprezentat timp de mai bine de cinci secole unul dintre principalii factori externi care au influențat istoria românească.

Geneza statului otoman este legată de socul reprezentat de expansiunea mongolă din secolul al XIII-lea pentru turcii din Asia centrală și sud-estică. La fel cu alte triburi turce, tribul lui Osman s-a refugiat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea în Asia Mică (Anatolia), intrând aici sub suzeranitatea sultanatului turcilor selgiuchizi cu capitala la Iconion, care la rândul lor au trebuit să intre în dependență față de statul ilhanid al mongolilor din Iran. Otomanii au format un emirat la extremitatea nord-vestică a Asiei Mici, la granița cu Imperiul bizantin. Autoritatea sultanilor selgiuchizi era mai mult nominală, iar la începutul secolului al XIV-lea sultanatul de la Iconion se destramă, lăsând locul unui mare număr de emirate practic independente, dat fiind că și autoritatea ilhanizilor era tot mai puțin efectivă, încetând apoi cu totul spre mijlocul aceluiași secol.

În acest context începe în prima jumătate a secolului al XIV-lea **expansiunea otomană**. Emiratul lui Osman a profitat de vecinătatea cu Bizanțul slăbit economic și militar pentru a duce o politică de cuceriri, reușind să ocupe toate posesiunile ce mai rămăsesera Imperiului bizantin în Asia Mică. Mai mult, în timpul lui Orhan (1324-1362) turcii otomani au folosit războiul civil din Imperiul bizantin și dis-

putele dintre statele balcanice pentru a trece de mai multe ori în Europa ca auxiliari ai diverselor părți aflate în conflict, iar în anul 1354 au ocupat cetatea Gallipoli de pe malul strâmtorii Dardanelelor, dată care marchează începutul cuceririi Peninsulei Balcanice. Domniile lui Murad I (1362-1389) și Bayezid I (1389-1402) au reprezentat, dincolo de unele momente de recul parțial, o perioadă de expansiune remarcabilă atât în Balcani, unde o mare parte a teritoriilor bizantine și bulgare a fost transformată în provincii otomane și a fost frântă capacitatea militară de rezistență a Serbiei, care a devenit vasală statului otoman, cât și în Asia Mică unde otomanii au dobândit treptat supremația asupra celorlalte emirate turcești. Soarta statului otoman a fost pusă în cumpănă de foarte grava înfrângere de la Ankara (1402) în fața mongolilor conduși de Timur Lenk, care a compromis rezultatele politicii microasiatice a sultanilor otomani, permițând restabilirea puterii celor mai multe emirate anatoliene. Criza statului otoman a fost agravată de căderea în prizonierat și apoi de moartea în această situație a lui Bayezid I, care a deschis calea luptelor pentru domnie între cei cinci fii ai săi. Deși au pierdut unele din teritoriile cucerite anterior, otomanii au reușit să depășească perioada luptelor dinastice (1402-1413) și să și refacă treptat pozițiile în timpul sultanilor Mehmed I (1413-1421) și Murad al II-lea (1421-1451). Acesta din urmă a reușit să respingă și încercările repetate ale lui Iancu de Hunedoara de a-i alunga pe turci din Europa, astfel încât la sfârșitul domniei sale stăpânirea otomană în Balcani era pe deplin stabilizată. Statul otoman a intrat într-o nouă fază a existenței sale odată cu domnia lui Mehmed al II-lea (1451-1481; mai domnise efemer în 1444-1446, când tatăl său îi cedase temporar tronul), care în 1453 a reușit să cucerească Constantinopolul, dând astfel otomanilor o capitală cu adevărat imperială. Domnia lui Mehmed al II-lea este importantă și pentru mai temeinica organizare internă a imperiului, ca și pentru desăvârșirea cuceririi Peninsulei Balcanice și a Asiei Mici, pentru începuturile unei politici maritime otomane și pentru dobândirea supremației în zona Mării Egee și a Mării Negre. Politica lui Mehmed al II-lea a fost continuată de fiul său Bayezid al II-lea (1481-1512), care în ciuda unor aparențe mai moderate pe plan intern și mai pașnice pe plan extern, a obținut succese notabile împotriva Moldovei lui Ștefan cel Mare și a Veneției. La începutul secolului al XVI-lea pozițiile asiatice ale Imperiului

otoman au fost grav amenințate de ascensiunea în Persia a dinastiei safavide (1500-1736), promotoare a variantei șiite a Islamului, cu o mare capacitate de atracție pentru turcii din Anatolia nemulțumiți de stăpânirea otomană. Subversiunea șiită sprijinită de safavizi a silit pe otomani la o reacție deosebit de violentă. Represiunea internă a fost însoțită de o mare ofensivă orientală a lui Selim I (1512-1520), care a provocat șahului Ismail o înfrângere decisivă în anul 1514, iar în 1516-1517 a lichidat sultanatul mameluc din Egipt, care controla și Siria, Palestina și partea apuseană a Peninsulei Arabia, cu orașele sfinte musulmane Mecca și Medina. Victoriile lui Selim I au dublat teritoriul statului otoman, transformându-l într-un imperiu tricontinental și lider al lumii musulmane sunite. În acest sens, ele au stat la baza politicii cu adevărat mondiale a lui Süleyman I Kanuni (Legiuitorul; calificativul «Magnificul» a fost folosit în epocă numai de occidentali) (1520-1566), care a continuat atât politica antipersană, ocupând Irakul cu Bagdadul, cât și expansiunea spre Europa centrală, unde a zdrobit Ungaria și a intrat într-un conflict durabil cu Habsburgii, și pe cea în bazinul Mării Mediterane. Deși otomanii au mai realizat unele cuceriri și ulterior domniei lui Süleyman I, se poate totuși aprecia că în timpul acestuia Imperiul otoman a atins apogeul puterii sale, fiind, împreună cu monarhia hispano-germană a lui Carol Quintul, una dintre cele două superputeri ale Lumii Vechi în secolul al XVI-lea.

Succesul excepțional al expansiunii otomane, care în două secole a transformat un minuscul emirat anatolian de frontieră într-un imperiu tricontinental cu o suprafață de circa 6 milioane de km² (am făcut abstracție de teritoriile din Sahara și din centrul Arabiei asupra cărora otomanii au exercitat o autoritate pur nominală) și o populație de 20-30 de milioane de locuitori în secolul al XVI-lea, se cere explicat. El s-a datorat atât unor factori care țin de specificul statului otoman, cât și altora care au favorizat din exterior această expansiune. Dintre **factorii interni** care au determinat expansiunea otomană trebuie amintită mai întâi **presiunea demografică** determinată de concentrarea unui mare număr de triburi turce refugiate în Anatolia din cauza expansiunii mongole. Această presiune a găsit un debușeu în cuceririle otomane, oferind totodată emirilor și mai apoi sultanilor otomani forța umană necesară în expedițiile lor; ca atare, cucerirea otomană a Balcanilor a fost însoțită

de masive deplasări de triburi turcomane, unele silite prin sistemul deportărilor forțate (*sürgün*), dar majoritatea voluntare, în căutarea unor terenuri mai bogate în pășuni și mai ales a unor posibilități de pradă. Un alt factor care a fost invocat pentru a explica succesul expansiunii otomane a fost exaltarea spiritului războiului sfânt musulman (*cihad*). Această teză a fost ulterior contrazisă de unii istorici pe temeiul politicii relativ tolerante și pragmatice a sultanilor otomani față de populația nemusulmană supusă autorității lor. S-a amintit de asemenea faptul că la expedițiile otomane au participat deseori și importante efective auxiliare creștine, ceea ce arată că ele nu erau percepute integral sub semnul războiului sfânt. De fapt, cele două teze nu sunt ireconciliabile. Este perfect plauzibil că unele straturi ale societății otomane au fost animate de spiritul de *gaza* (expediție împotriva necredincioșilor în cadrul războiului sfânt), în timp ce la nivelul puterii centrale a predominat pragmatismul, efortul de a folosi toate resursele disponibile și toate căile posibile, inclusiv variate forme de compromis politic cu necredincioșii, pentru extinderea statului otoman. Dincolo însă de aceste discuții, este evident că la baza succeselor otomane a stat și capacitatea militară ridicată a statului otoman. De obicei se afirmă că puterea militară a turcilor otomani se datora trupelor de ieniceri și spahii. De fapt organizarea militară otomană timpurie este mai complexă. Astfel, ienicerii au reprezentat numai unul dintre corpurile de trupe *kapukulu* (robii Porții), care până în secolul al XVI-lea nu au depășit cifra de 10 000 de oameni cu totul. Este adevărat însă că aceste trupe *kapukulu* reprezentau o armată permanentă, bine pregătită și dotată, care putea fi folosită în orice împrejurare. Expansiunea otomană s-a datorat însă într-o măsură mai mare trupelor provinciale, armata de robi ai Porții participând de regulă numai la marile campanii conduse de sultan. Armata provincială era compusă pe de o parte din detașamentele regulate ale *spahiilor timarioți*, și pe de altă parte din unități neregulate, dintre care cei mai cunoscuți sunt *akincii*, cete de călăreți conduse de niște *bey de margine*, care deseori aveau inițiative războinice proprii în căutare de pradă. De altfel, până în timpul lui Mehmed al II-lea, care a reușit să înfrâneze turbulența acestor bey de margine, multe dintre raidurile otomane s-au datorat unor asemenea inițiative locale, al căror mobil esențial era jaful. Treptat, rolul *akincilor* a fost eclipsat de cel al *spahiilor timarioți*, războinici care prestau

serviciul militar în schimbul unui *timar*. În forma sa clasică *timarul* reprezenta o concesiune fiscală, prin care anumite dări ce ar fi intrat în mod normal în vistieria statului erau percepute în folosul timariotului. Spre deosebire de feudul occidental, care era o concesiune funciară slab controlată de stat, *timarul* presupunea în mod normal o evidență strictă a contribuabililor, a dărilor datorate de ei și a diverselor concesiuni, deci existența unui puternic aparat birocratic. Ca atare, extinderea sistemului timariot, în care au fost încadrați în a doua jumătate a secolului al XV-lea și o parte dintre *akinci*, a marcat totodată o întărire a puterii centrale otomane în raport cu tendințele autarhice ale diverșilor bey de margine.

Succesul otoman a fost facilitat și de o serie de **factori care au subminat capacitatea de rezistență a statelor și popoarelor atacate de otomani.** Aici ar trebui amintită **marea ciumă** de la mijlocul secolului al XIV-lea, care în Balcani a lovit îndeosebi zonele mai dens locuite ale Imperiului bizantin, de altfel primele ocupate de otomani doar câțiva ani mai târziu. Totodată, marea ciumă și în general criza secolului al XIV lea au lipsit Occidentul de suportul demografic care ar fi fost necesar pentru expediții antiotomane masive și repetate. Un alt factor care a înlesnit expansiunea otomană a fost **pulverizarea politică a Peninsulei Balcanice.** La mijlocul secolului al XIV-lea al doilea țarat bulgar, care deja pierduse lupta pentru hegemonie în Balcani în favoarea Serbiei, s-a destrămat în trei state distincte, țaratele de la Târnovo si Vidin și despotatul Dobrogei. La rândul ei, Serbia cunoaște apogeul puterii sale sub Ștefan Dușan (1331-1355), dar după moartea acestuia se destramă într-o serie de formațiuni politice independente. Se adaugă conflictele dintre toate aceste state și statulete balcanice, războaiele civile din Imperiul bizantin, precum și conflictele dintre Veneția și Genova pentru hegemonie economică în Mediterana răsăriteană și în zona Mării Negre. Deosebit de gravă a fost și **tensiunea socială** din statele balcanice, exploatarea și mai ales arbitrariul feudalilor locali făcând ca în destule situații oamenii de rând să nu fie motivați pentru apărarea antiotomană. De altfel, dincolo de excesele care inevitabil însoțeau momentul propriu zis al cuceririi militare, odată ce stăpânirea otomană s-a statornicit, ea s-a dovedit deseori mai puțin opresivă decât stăpânirile anterioare, ceea ce și explică de ce populația creștină balcanică nu s-a ridicat masiv la luptă antiotomană în momentele de cumpănă de după 1402 sau

din timpul campaniilor lui Iancu de Hunedoara. Asemănătoare a fost situația și în Ungaria în primele decenii ale secolului al XVI-lea, unde războiul țărănesc din 1514 și masiva represiune instrumentată de nobilime au subminat capacitatea de rezistență antiotomană. Un alt factor care a facilitat succesele otomane a fost **antagonismul dintre catolici și ortodocși**, deosebit de virulent în Balcani și în spațiul românesc în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Prinse între pericolul otoman și expansionismul catolic, incapabile să se apere singure, statele ortodoxe din Balcani au avut o poziție oscilantă sau au încercat să ducă o politică de basculă, ineficientă pe termen lung Nu au lipsit nici opțiunile prootomane, mai ales în lumea bizantină, unde poziția marelui duce Lucas Notaras dinaintea cuceririi Constantinopolului, potrivit căruia turbanul sultanului era preferabil față de mitra papală, nu era deloc singulară. De altfel, și sultanii au știut să nu se amestece în practicarea cultului ortodox și să atragă clerul ortodox la consolidarea autorității statului otoman.

Trecând acum la **aspectele specifice relațiilor româno-otomane**, trebuie mai întâi să observăm că pentru secolele XIV-XV **reconstituirea evoluțiilor concrete** este extrem de dificilă și adeseori soluțiile propuse de istorici rămân la stadiul ipotezelor cu un grad mai mare sau mai mic de probabilitate. Caracterul deseori fragmentar și imprecis al cunoștințelor noastre se datorează îndeosebi faptului că, așa după cum am arătat mai sus, societatea românească era în mod covârșitor o lume a oralității, consemnările scrise ale desfășurării relațiilor cu turcii fiind deseori indirecte și oricum insuficient de numeroase. Situația nu este cu mult mai bună în ceea ce privește documentația otomană. Este adevărat, în lumea otomană scrierea era mai larg răspândită decât în spațiul românesc extracarpatic, dar și aici cronicile și documentele de cancelarie sporesc semnificativ din punct de vedere cantitativ și calitativ abia din a doua jumătate a secolului al XV-lea. Pe de altă parte, datorită dificultăților de descifrare și întârzierilor în clasificarea documentelor din arhivele turcești - abia în ultimii ani, printr-un efort cu totul deosebit, cantități impresionante de documente au devenit accesibile cercetătorilor – documentația otomană a fost valorificată numai în mică măsură până acum. Dar chiar dacă din această direcție sunt de așteptat importante progrese cognitive în anii ce vor urma, aceste progrese vor viza în mod cert perioada de după mijlocul secolului al XV-lea, în timp ce pentru

primele faze ale relațiilor româno-otomane perspectivele sunt mai puțin îmbucurătoare. În consecință, reconstituirea detaliată a acestor relații este dependentă în cea mai mare măsură de documentația occidentală sau în cel mai bun caz de cea provenită din Polonia și Ungaria. Trebuie însă să ținem cont de faptul că în condițiile unei circulații defectuase a știrilor distanța dintre locul desfășurării evenimentelor și locul consemnării lor scrise este depășită de multe ori cu prețul unei diminuări a preciziei informației. Deseori știrile corecte erau distorsionate prin amplificare și prin contaminarea cu variate zvonuri false și cunoștințe referitoare la alte momente temporale sau alte spații geografice, generând confuzii care ridică mari dificultăți în calea istoricilor.

Starea precară a documentației de epocă explică în mare măsură persistența controverselor și a semnelor de întrebare în legătură chiar cu unele evenimente majore ale relațiilor româno-otomane. Să luăm de exemplu marea bătălie de la Rovine. Cronicile muntene o consemnează după mai mult de două secole, și atunci făcând apel la surse externe (bizantine și sârbești), dar fără a putea tranșa în cazul divergențelor dintre acestea. Cronicile otomane, scrise și ele la mai mult de două generații distanță de eveniment, sunt la fel de puțin precise. Indicațiile cu privire la locul desfășurării bătăliei («Rovine», fără nici un indiciu care să permită o localizare mai precisă) și cu privire la data acesteia provin din variante târzii ale analelor sârbești, ceea ce ridică problema preciziei acestor informații. În încercarea de a lămuri lucrurile istoricii au recurs chiar la coroborarea unor informații extrem de disparate, cum ar fi menționarea în analele sârbești a unora dintre dinaștii sârbi care au participat la expediție ca vasali ai sultanului și care au murit în luptă de la Rovine cu o însemnare marginală referitoare la moartea unuia dintre aceștia și cu o danie bizantină pentru pomenirea sufletului celui decedat. Datele rezultate din aceste izvoare nu corespund, analele sârbești târzii consemnând data de 10 octombrie 1394, însemnarea marginală despre moartea lui Constantin Dragaș pe cea de 17 mai (la care istoricii au completat anul 1395, prezența armatei otomane în Țara Românească fiind exclusă în primăvara anului 1394), iar dania bizantină fiind datată în octombrie 1395. Există deci trei ipoteze în legătură cu datarea bătăliei de la Rovine (10 octombrie 1394, 17 mai 1395, începutul toamnei anului 1395), la care se adaugă părerile că Bayezid ar fi

întreprins mai multe expediții succesive în Țara Românească. Se cuvine precizat faptul că divergențele nu vizează numai locul și desfășurarea tactică a bătăliei, la urma urmelor mai puțin importante, ci modul de integrare a ei în desfășurarea de ansamblu a relațiilor interstatale din epocă, absolut esențial pentru evaluarea însemnătății ei. Victoria lui Mircea a precedat sau a urmat tratatului de la Brașov încheiat cu regele Sigismund de Luxemburg al Ungariei la 7 martie 1395? Care este succesiunea dintre campania lui Bayezid și expediția eșuată a lui Sigismund în Țara Românească din același an 1395? În ce context concret a avut loc înlăturarea temporară a lui Mircea de către Vlad I Uzurpatorul? Iată o serie lungă de întrebări la care starea precară a informației de epocă nu ne permite prea curând speranța unor răspunsuri absolut sigure. Și exemplele de acest fel ar putea continua. Astfel, există încă divergențe între specialiști cu privire la faptul dacă expediția prin care Mehmed I a ocupat cetățile de la Giurgiu și Turnu și a preluat controlul asupra Dunării de Jos a avut loc în anul 1417 sau abia în 1420. Mari nelămuriri persistă încă în legătură cu aliațele externe ale diverșilor domnitori efemeri și pretendenți care abundă în istoria Țării Românești în secolul al XV-lea. Uneori chiar situații prezentate drept clare de mai vechea istoriografie se dovedesc vulnerabile față de analizele mai atente. Vom da în acest sens un singur exemplu, referitor la **revenirea lui Vlad Țepeș pe tronul Țării Românești în 1456**. Cu privire la acest eveniment nu există mărturii documentare interne directe, iar informațiile din izvoare externe sunt fie indirecte și imprecise, fie sensibil mai târzii. În mod obișnuit se consideră că revenirea lui Țepeș pe tron s-a realizat cu sprijinul lui Iancu de Hunedoara, în contextul victoriei obținute de acesta în vara aceluiași an împotriva lui Mehmed al II-lea la Belgrad. Această teză eludează însă o serie de dificultăți logice substanțiale: astfel, deși înscăunat pentru prima dată în 1448 (după alte păreri în 1447) cu ajutorul turcilor și aflat în dușmănie personală cu Iancu, sub ale cărui auspicii fuseseră uciși tatăl și fratele său, Vlad Țepeș a preferat după o ședere în Moldova să caute adăpost și sprijin în Transilvania, unde a câștigat într-o asemenea măsură încrederea lui Iancu încât a primit sprijin militar din partea acestuia să redobândească tronul cu toate că tocmai în acel moment Iancu concentra cu destule greutăți toate trupele disponibile în apărarea Belgradului și cu toate că în Transilvania mai existau destui alți pretendenți care-și

disputau grațiile factorilor de putere din regatul Ungariei; apoi, deși reînscăunat cu ajutorul lui Iancu, Vlad Țepeș se împacă rapid cu otomanii învinși la Belgrad, cărora le plătește tribut în primii 3 ani de domnie, fiind în schimb considerat dușman de fiul și moștenitorul politic al lui Iancu, Ladislau de Hunedoara, care în decembrie 1456 scria brașovenilor să ajute pe un pretendent numit Dan voievod. Toate aceste dificultăți, care presupun prea multe răsturnări de alianțe și inconsecvențe chiar și pentru frământatul veac XV, precum și coroborarea cu mărturiile bizantine și otomane și reanalizarea atentă a documentelor provenite din Transilvania și Ungaria au determinat pe istoricul Constantin A. Stoide să propună, cu argumente demne de a fi luate în considerare, teza că în 1456 Țepeș a revenit pe tron tot cu ajutorul Imperiului otoman.

Dificultățile reale pe care le întâmpină reconstituirea detaliată a evoluției relațiilor româno-otomane – dificultăți cauzate, după cum am văzut mai sus, în primul rând de insuficiența documentației directe de epocă – nu ne împiedică însă în evidențierea unor caracteristici de esență ale rezistenței antiotomane a Țărilor Române.

Mai întâi, confruntările militare nu se reduc la marile campanii și bătălii consemnate de izvoare. De altfel, marile bătălii rareori au decis soarta conflictelor sau măcar pe cea a campaniilor respective. Astfel, bătălia de la Rovine, în legătură cu care am arătat mai sus cât de multe nelămuriri persistă, nu a împiedicat cu nimic înlăturarea lui Mircea de către Vlad Uzurpatorul, care s a recunoscut vasal al sultanului. Victoria lui Ștefan cel Mare la Vaslui la 10 ianuarie 1475 a pus într-adevăr capăt expediției beylerbey-ului Rumeliei în Moldova, dar nu a împiedicat revenirea în anul următor a unei mari armate otomane având acum în frunte chiar pe sultan. Pe de altă parte, nici victoria lui Mehmed al II lea la Valea-Albă în 1476 nu a avut un caracter decisiv, rezistența cetăților, hărțuielile lui Ștefan, ciuma și preparativele militare ale Ungariei obligându-l pe sultan să se retragă curând la sud de Dunăre. Observații asemănătoare pot fi făcute în ceea ce privește campania din Țara Românească din 1595: victoria lui Mihai de la Călugăreni n-a influențat cu nimic evoluția ulterioară a campaniei, Sinan putându-și continua după o scurtă întârziere înaintarea spre București și Târgoviște, după cum victoria de la Giurgiu a survenit și ea într-un moment când soarta campaniei era practic pecetluită, grosul trupelor otomane fiind deja retrase de la

nord de Dunăre. Dar dacă multe dintre marile bătălii dintre români și otomani au fost lipsite de urmări strategice și politice majore, și mai semnificativ este faptul că unele expediții au avut rezultate notabile fără ca de-a lungul desfășurării lor să se fi dat vreo bătălie de anvergură în câmp deschis. Un exemplu ar fi expediția lui Mehmed al II-lea din 1462, când hărțuielile lui Țepeș și atacul de noapte au fost insuficiente ca să-l împiedice pe sultan să-l instaleze ca domn pe Radu cel Frumos și să atragă decisiv Țara Românească în sfera otomană de influență. La fel, campania lui Bayezid al II-lea din 1484 a dus la cucerirea Chiliei și Cetății Albe fără ca Ștefan cel Mare să cuteze angajarea unei bătălii de tip clasic, deși prin pierderea celor două cetăți capacitatea Moldovei de a rezista în continuare era considerabil redusă. O altă mare campanie care s-a încheiat cu rezultate considerabile fără ca pe parcusul ei să aibă loc vreo bătălie majoră a fost cea din anul 1538, când Suleyman a ocupat Suceava, a impus înlocuirea lui Petru Rareș cu Ștefan Lăcustă, a anexat Tighina cu părți mari ale Bugeacului și mai ales a consolidat decisiv dominația otomană asupra Moldovei.

Pe de altă parte, chiar dacă unele dintre marile campanii organizate personal de sultani au marcat momente decisive în desfășurarea conflictelor dintre Țările Române și Imperiul otoman, aceste mari campanii au reprezentat evenimente excepționale, care nu puteau avea loc în fiecare an. Astfel, de a lungul întregului secol al XV-lea au avut loc numai 9 campanii otomane majore la nord de Dunăre, în spațiul românesc, iar 3 dintre cele luate în considerare de noi (1432, vara-toamna anului 1442 și iarna anilor 1474-1475) nici nu au fost conduse personal de sultan. Mult mai frecvente și deci tipice au fost expedițiile de mai mică amploare, organizate cu forțe mai puțin numeroase, uneori la inițiativa unor conducători locali. Raidurile reciproce de acest fel, în căutare de robi și de pradă, erau de altfel mai potrivite specificului spațiului românesc extracarpatic, spațiu relativ slab populat, deschis, dotat cu puține cetăți importante (mai ales Țara Românească). Caracteristici similare prezentau și teritoriile de la sud de Dunăre din imediata vecinătate a Țărilor Române. În aceste condiții raidurile soldate cu distrugeri și mai ales cu robirea unei părți din populația supusă adversarului erau deosebit de eficiente în subminarea capacității de rezistență a acestuia. Ca atare, conflictele dintre Imperiul otoman și Țările Române au fost cel mai

adesea un război de uzură, agrementat doar din când în când de mari expediții otomane în spațiul românesc și uneori – mai rar – de replici de anvergură ale domnilor români și mai ales ale regilor Ungariei (sau ale voievozilor Transilvaniei). Dar dacă în cadrul expedițiilor acestora relativ minore disproporția numerică nu era la fel de marcată ca în timpul marilor campanii, diferența de potențial dintre Țările Române și Imperiul otoman era decisivă în ceea ce privește capacitatea de a rezista în timp unui asemenea război de uzură. Resursele umane și economice ale Țărilor Române fiind mai mici decât cele ale Imperiului otoman, era firesc ca ele să se epuizeze mai rapid și ca acest fapt să încline uneori decisiv balanța conflictului.

Acest tip de război, antrenând distrugeri considerabile și mari costuri umane și materiale, nu putea fi susținut pe termen mai lung fără asigurarea unei coeziuni social-politice interne. Din acest punct de vedere solicitările unei confruntări de uzură, deseori lipsită de rezultate spectaculoase și decisive, generau inevitabil tensiuni interne, tensiuni care uneori priveau modul optim de purtare a războiului, dar care alteori puteau privi chiar oportunitatea războiului cu turcii. Una dintre căile prin care asemenea tensiuni puteau fi diminuate sau măcar împiedicate să se manifeste cu toată puterea a fost **ideologizarea creștină a războiului antiotoman**. Există astfel clare indicii de exaltare a sensului creștin al luptei antiotomane, aspect în cadrul căruia se îmbină tradiția locală mai veche a luptelor cu tătarii (tradiție puternică mai ales în Moldova) cu inspirația bizantină și livrescă promovată mai ales de clerici. Nu este deloc lipsit de semnificație faptul că tocmai atunci când Ștefan cel Mare se ridica la luptă împotriva Imperiului otoman la Putna era copiat *Panegiricul Sf. Constantin*, lucrare ce exalta acțiunea primului împărat care a purtat război sub semnul Crucii. S-a observat apoi faptul că letopisețele moldovenești insistă pe comportamentele lui Ștefan care amintesc de cele aparținând lui Constantin cel Mare. În aceeași direcție se înscrie folosirea denumirilor de «păgâni» și «agareni» pentru a-i desemna pe otomani, ca și insistența cronicarilor pe faptul că victoriile împotriva acestora (uneori și înfrângerile) s-au datorat voinței divine. Ideea înscrierii luptei antiotomane a Țărilor Române într-un context mai larg al unei confruntări cvasi-permanente între creștini și dușmanii Crucii transpare clar și din preluarea în pictura frescelor moldovenești a motivului bizantin al asediului Constantinopolului. Faptul că motivul

inițial nu avea nimic de-a face cu turcii otomani, ci se referea la asediul nereușit al Constantinopolului de către perși în anul 626, nu avea nici o importanță în Moldova secolului al XVI-lea; de altfel, perșii erau pictați în costume turcești, iar cronicile îi numeau și ele pe turci «perși». Aici nu mai este vorba de aluzii savante adresate unui cerc restrâns de inițiați. De altfel, cel puțin în anumite momente este limpede că biserica și domnia s-au străduit să inoculeze ideologia cruciadei antiotomane ansamblului populației și mai ales celor chemați să lupte efectiv. Aceasta credem că este semnificația principală a ospețelor și a distribuirii ritualizate de dregătorii, beneficii și alte danii de către Ștefan după victoriile mai importante, comportament inspirat evident din cel al lui Constantin cel Mare, precum și cea a pomelnicelor și parastaselor de la mănăstirilor de la Argeș și Govora, unde erau pomeniți în mod deosebit boierii căzuți «în lupta cu agarenii».

Dată fiind puținătatea informațiilor de care dispunem, ca si faptul că ele se referă cu precădere la o parte limitată a ansamblului societății românești din acea vreme, aceste indicii ale luptei ideologice nu sunt însă suficiente pentru a ne arăta în ce măsură oamenii secolelor XIV-XVI erau pătrunși cu adevărat de primatul misiunii antiotomane. Aceasta este cu atât mai greu de aflat cu cât mărturiile de epocă ne spun prea puțin din ceea ce gândeau cu adevărat oamenii din acea vreme, iar faptele cunoscute sunt deseori contradictorii. Pare totuși evident faptul că, sub impactul conjugat al îndoctrinării ideologice și al experiențelor deseori conflictuale ale relațiilor directe cu turcii otomani, s-a impus în toate straturile sociale concepția că turcii (păgânii) sunt expresie a Răului, deci lupta împotriva lor este conformă voinței divine. Aceasta nu însemna neapărat că războiul cu turcii trebuia declanșat imediat și purtat permanent, ci doar că dacă el putea fi purtat în condiții favorabile el era plăcut lui Dumnezeu și contribuia la mântuirea celor ce se angajau de partea Binelui. Această ideologie ne explică cel puțin în parte de ce conflictele nu au fost declanșate numai de otomani, ci uneori și de români. Un singur exemplu în acest sens: în 1481, deși încheiase un tratat de pace cu sultanul cu numai un an mai devreme, aflând de moartea lui Mehmed al II-lea și poate și de luptele intestine din imperiu, Ștefan nu a ezitat să reia din proprie inițiativă luptele și să intre cu armata în Țara Românească, deși era conștient că astfel declanșa un nou război cu

Poarta. Aici trebuie însă adăugat faptul că nici turcii otomani nu se simțeau neapărat mai legați de acordurile de pace cu «ghiaurii».

Exaltarea luptei antiotomane însemna faptul că principala falie dintre Bine și Rău era considerată a fi cea care îi separa pe creștini în totalitatea lor de păgâni. Aceasta însemna ca creștinii ortodocși să se plaseze în lupta împotriva turcilor «păgâni» de aceeași parte cu «francii» catolici, cu «papistașii», ceea ce – în contextul puternicelor animozități confesionale din secolul al XIV-lea care au bântuit întreg sud-estul Europei, inclusiv spațiul românesc – reprezenta o opțiune mult mai puțin simplă și evidentă decât ni se pare nouă astăzi că ar fi fost. Dat fiind faptul că între Imperiul otoman și marile puteri catolice (Ungaria, Polonia, mai târziu Imperiul habsburgic) nu era cu putință o rezistență complet pe cont propriu, aplecarea spre una sau alta dintre aceste forțe a fost întotdeauna o opțiune dureroasă, după principiul alegerii răului celui mai mic, și deci relativ lesne contestabilă din punct de vedere ideologic. Dar, deși au existat oscilații între a considera pe turci sau pe catolici ca răul cel mai mare, se poate totuși aprecia că în general la nivelul stărilor de spirit mai larg răspândite în societate a prevalat solidaritatea creștină împotriva «păgânilor».

Cu aceasta atingem **problema alianțelor externe** necesare pentru a putea face față cu succes expansiunii otomane. Am arătat mai sus că aceste alianțe nu erau perfect legitime din punct de vedere ideologic. La aceasta se adăugau reținerile firești stârnite de expansionismul trecut și prezent al unora dintre potențialii aliați, care amenințau să se impună ei ca stăpâni sub pretextul luptei antiotomane. Pe de altă parte însă, experiența primelor confruntări cu Imperiul otoman a demonstrat de timpuriu că o victorie decisivă nu putea fi obținută decât printr-o largă concentrare de forțe și mijloace, care depășea cu mult resursele precare ale Țărilor Române, și chiar și pe cele ale vecinilor lor mai apropiați. Dar, dacă alianțele externe erau percepute ca un rău necesar și acceptate ca atare în principiu, mai dificilă se dovedea realizarea lor concretă și mai ales convertirea lor în acțiune politico-militară eficientă. Pentru a înțelege mai bine complexitatea problemelor care se puneau în această privință trebuie să ținem cont de limitele cunoștințelor geopolitice ale vremii. Într-o epocă în care absența unor hărți moderne și realiste exprima precaritatea cunoștințelor geografice, viziunea despre lume era puternic

conotată simbolic și aproximativă (am discutat mai pe larg această situație în capitolul I.9). În lipsa unor ambasade permanente (sistem care începe să fie folosit mai întâi de statele italiene în a doua jumătate a secolului al XV-lea și este preluat de marile puteri occidentale în secolul al XVI-lea), relațiile dintre state erau reglementate prin intermediul unor solii ocazionale, iar fluxurile de informații despre evenimentele din celelalte state erau neregulate și supuse în mare măsură hazardului. Pe de altă parte, transporturile erau destul de lente și nesigure, astfel încât veștile circulau greu iar știrile adevărate se amestecau cu zvonurile false, îngreunând considerabil elaborarea unor politici externe judicioase și eficiente. Aceste dificultăți obiective constituie una dintre explicațiile posibile ale unor decizii politice altfel stupefiante. Astfel, în toamna anului 1473 Ștefan cel Mare declanșează conflictul fățiș cu Poarta imediat după ce Mehmed al II-lea dobândise în august 1473 o victorie decisivă în estul Anatoliei asupra lui Uzun Hasan, sultanul statului Ak-Koyunlu (Oile Albe). Hotărârea lui Ștefan de a intra în luptă tocmai când otomanii erau eliberați de pericolul reprezentat de principalul lor dușman asiatic și se puteau concentra nestingheriți asupra afacerilor europene este inexplicabilă dacă nu avem în vedere faptul că în primele confruntări dinaintea bătăliei decisive trupele lui Uzun Hasan au fost victorioase, ceea ce a făcut ca veștile sosite în Europa despre confruntările din Anatolia răsăriteană să fie mult timp contradictorii. Dacă în acest caz graba lui Ștefan de a profita de o ipotetică înfrângere asiatică a sultanului s-a dovedit probabil neinspirată, în alte situații dorința de a avea certitudini ducea la considerabile pierderi de timp și eventual la ratarea unor situații favorabile. Totodată, concentrarea unor oștiri disparate se făcea adesea cu mari întârzieri și erau frecvente situațiile când unii dintre aliați așteptau săptămâni și chiar luni de zile sosirea trupelor aliate, în final sezonul fiind uneori prea înaintat pentru a mai permite acțiuni de anvergură.

Cele de mai sus nu înseamnă că în secolele XIV-XV nu erau elaborate mari planuri strategice de alungare a turcilor din Europa și că uneori nu s-a reușit chiar în realizarea unor acțiuni coordonate la care au participat forțe militare provenite din regiuni extrem de diverse și uneori chiar destul de îndepărtate. Un exemplu de coordonare strategică reușită, chiar dacă rezultatul tactic final a fost nefericit, a fost cruciada din 1396, la care alături de trupele regelui

Ungariei și ale lui Mircea cel Bătrân au participat cavaleri francezi, burgunzi și germani. Un exemplu mai puțin reușit a fost campania din 1444, când flota venețiano-burgundo-papală care trebuia să împiedice trecerea Strâmtorilor de către trupele otomane din Anatolia nu și-a putut îndeplini misiunea, iar armata regelui Ungariei s a găsit la Varna în fața unei armate otomane superioare, de care a fost zdrobită. Coordonarea eforturilor antiotomane a fost ceva mai izbutită în timpul expediției din anul 1445 împotriva cetăților otomane de la Dunărea de Jos, la care alături de forțele ungare și muntene au participat și galerele burgunde ale lui Walerand de Wavrin, în schimb a eșuat din nou în 1448, când trupele lui Iancu trecute la sud de Dunăre au fost zdrobite de Murad al II-lea la Kossovo înainte de a reuși să facă joncțiunea cu forțele albaneze ale lui Skanderbeg.

Pe de altă parte în realizarea acestor coordonări strategice mai mult sau mai puțin reușite inițiativa a pornit mai rar din spațiul românesc, și mai des din partea unor parteneri mai avansați din punct de vedere al organizării politice. Astfel, în timpul războiului antiotoman al lui Ștefan cel Mare inițiativa coordonării pe spații mai largi a provenit fie din partea lui Uzun Hasan, al cărui trimis Isac bey a vizitat și Moldova, fie din partea Veneției, care a acreditat și ea un ambasador pe lângă domnul român înainte ca acesta să răspundă apoi prin celebra solie din 1477 a lui Ioan Țamblac. Uneori însă, planuri concepute în alte spații geografice căpătau prin intervenția creatoare a domnilor români valențe noi. De exemplu, în 1406 în contextul luptelor interne dintre fii lui Bayezid, amenințați de succesele pe care le dobândea fiul mai mare Süleyman Çelebi, fratele acestuia Mehmed Çelebi împreună cu emirii de Karamania și Kastamonu-Sinop au plănuit să-l trimită pe un alt frate, Musa Çelebi, în Rumelia pentru a întreprinde acolo o diversiune care să-l împiedice pe Süleyman să-și mai continue cuceririle din Asia Mică. Trei ani mai târziu planul a fost reluat prin coordonarea dintre Mircea cel Bătrân și emirul Isfendiyar de Kastamonu-Sinop, care a facilitat trecerea lui Musa în Țara Românească; totodată însă, Mircea a conferit o dimensiune sporită acestei acțiuni, antrenând și pe Ștefan Lazarevic al Serbiei și reușind chiar să asigure lui Musa un succes decisiv asupra lui Suleyman, succes care a marcat înscăunarea la Edirne (Adrianopol) ca stăpân al părții europene a Imperiului otoman a protejatului (si – după unele izvoare – ginerelui) său. Dincolo însă de acest

mare succes al lui Mircea, care marchează apogeul puterii Țării Românești în raport cu turcii otomani, în general coordonările unor forțe disparate nu au fost prea eficiente. Lipsa de eficacitate a coordonărilor nu înseamnă însă că uneori acțiuni antiotomane simultane nu s-au potențat reciproc chiar și fără a fi cu adevărat coordonate între ele. Ea nu înseamnă nici că în deznodământul conflictelor dintre Țările Române și Imperiul otoman contextul geopolitic nu juca un rol important, ci doar faptul că posibilitățile combatanților de a influența în mod premeditat acest context geopolitic erau în mod inevitabil limitate.

Dată fiind însemnătatea contextului general în care s-au desfășurat confruntările dintre români și otomani, considerăm că nu este lipsită de interes **evidențierea principalelor etape** de evoluție a acestuia.

Prima confruntare militară dintre români și turcii otomani pare să fi avut loc în anul 1369, când Vladislav Vlaicu a dat ajutor țarului Sracimir al Vidinului, atacat de fratele său Șișman de la Târnovo spijinit de turci. Totuși, în cele două decenii care au urmat, contactele au fost mai degrabă sporadice și indirecte, statele balcanice reprezentând încă un factor tampon, iar Țara Românească fiind absorbită în primul rând de antagonismul cu Ungaria.

Această primă etapă ia sfârșit în 1388, când otomanii zdrobesc pe despotul Ivanco al Dobrogei, atacă pe Șișman și asediază Silistra, fapte care atrag replica militară victorioasă a lui Mircea la sud de Dunăre, și mai ales în 1389, când principalul adversar balcanic al Porții, cneazul Lazăr al Serbiei, este înfrânt și apoi ucis la Kossovo. Din acest moment confruntarea dintre otomani și Țara Românească evoluează spre un **conflict de mare anvergură**, raidurile reciproce fiind urmate de o campanie sultanală ce se voia decisivă și apoi de replica întregii lumi creștine prin cruciada de la Nicopole din 1396. Două elemente majore ar fi de remarcat în legătură cu această a doua fază a raporturilor româno-otomane. Mai întâi, spațiul românesc este implicat într-un mod foarte diferențiat în conflict. Astfel, Țara Românească este cel mai serios afectată de șocul otoman, ceea ce o obligă să se apropie de Ungaria, singura putere care putea să-i acorde un sprijin antiotoman efectiv. Această reorientare de politică externă generează disensiuni în rândurile păturilor conducătoare, o parte din boierimii preferând o atitudine filootomană și antiungară, exprimată

politic de acțiunea lui Vlad Uzurpatorul. Transilvania participă și ea la efortul antiotoman ca o parte a regatului Ungariei, fiind însă scutită în această fază de distrugerile războiului. În schimb, Moldova rămâne fidelă opțiunii sale antiungare din 1387, ceea ce și explică bunele raporturi dintre Ștefan I (1394-1399) și Vlad Uzurpatorul. Un al doilea aspect care se cuvine a fi semnalat este acela că deși în acest ultim deceniu al secolului al XIV-lea au avut loc mai multe confruntări majore, în această perioadă nu s-a pus încă niciodată cu adevărat problema transformării Țării Românești în provincie otomană. De altfel, politica de expansiune a turcilor otomani era destul de pragmatică, și teritoriile atacate pentru prima dată erau cel mai adesea mai întâi transformate în state vasale, abia după epuizarea posibilităților conferite de o asemenea vasalizare și după consolidarea dominației otomane trecându-se eventual la transformarea în teritoriu administrat direct de către statul otoman. Din acest punct de vedere situația a fost diferită în Bulgaria, unde etapa vasalizării fusese parcursă în deceniile 8 și 9 ale secolului al XIV-lea și unde Bayezid I a adoptat soluția «pașalâcului» în 1393 cu privire la țaratul de Târnovo și în 1396 cu privire la țaratul de Vidin. În acel moment Bayezid considera însă probabil că Dunărea de Jos reprezenta o limită convenabilă pentru stăpânirile sale europene și ca erau mai importante problemele anatoliene și asedierea Constantinopolului. Astfel credem că se explică faptul că după importanta victorie de la Nicopole sultanul, convins că de la nord de Dunăre nu mai este posibil în viitorul apropiat nici un atac masiv, nu a mai încercat în mod serios să salveze situația protejatului său Vlad Uzurpatorul și s-a îndreptat spre sud.

A treia etapă mai importantă a raporturilor româno-otomane s-a desfășurat sub semnul înfrângerii otomane de la Ankara și al interregnului cauzat de luptele dintre fiii lui Bayezid. La fel ca și alte state vecine Imperiului otoman, Țara Românească a încercat și ea să profite de slăbiciunile otomanilor. Mircea a recuperat astfel Dobrogea și Silistra, și apoi a intervenit decisiv în disputele pentru tron, impunându-l ca stăpân al părții europene a imperiului pe Musa (1411). În ciuda faptului că otomanii au suferit reculuri și în alte părți ale stăpânirilor lor europene și asiatice, se poate totuși observa că dușmanii imperiului nu au reușit să profite în mod decisiv de temporara slăbiciune a acestuia. Astfel, în ciuda eforturilor uneori notabile de a se realiza acțiuni coordonate, acestea au reușit numai arareori și

mai dese au fost situațiile în care statele creștine și-au contracarat reciproc acțiunile antiotomane. Aici s-ar cuveni semnalat faptul că, deși slăbită în urma înfrângerii de la Ankara, puterea statului otoman nu era atât de mică încât să poată fi pusă în cumpănă în mod decisiv de vreunul dintre micile state balcanice de tipul Serbiei lui Ștefan Lazarevic, al Bizanțului sau al Țării Românești. Singurul stat care eventual ar fi putut da o lovitură decisivă Imperiului otoman era Ungaria lui Sigismund de Luxemburg, dar acesta era prea preocupat de problemele interne ale regatului său, de rivalitatea deschisă cu Vladislav Jagiello al Poloniei, rivalitate aplanată temporar abia în anul 1412 prin tratatul de la Lublau, și după 1410 de problemele izvorâte din obținerea coroanei imperiale germane și apoi a regatului Cehiei. Departe de a întări capacitatea de acțiune antiotomană a lui Sigismund, aceste extinderi ale stăpânirilor lui l-au distras permanent de la frontul antiotoman, determinându-l să acorde prioritate restabilirii unității bisericii catolice prin conciliile de la Konstanz și Basel și apoi combaterii militare a husitismului. În condițiile lipsei de coordonare și uneori chiar a adversității dintre statele balcanice, precum și a dezinteresului practic al Ungariei, Mehmed Çelebi a reușit să elimine pe Musa și să restabilească unitatea statului otoman în anul 1413.

Următoarea etapă, care se întinde pe aproape trei decenii (1413-1442) este în general caracterizată de acțiuni ofensive otomane. În ciuda faptului că disputele interne, dinastice și/sau social-religioase au mai continuat și după 1413, Mehmed I a reușit destul de repede să-și consolideze suficient puterea pentru a putea prelua inițiativa și pe plan extern. Cel mai târziu în 1420 el recuperase Dobrogea și preluase controlul asupra cetăților muntene de la Dunărea de Jos. Tot în 1420 s-a produs și primul atac otoman împotriva Moldovei, fără însă ca otomanii să insiste în această direcție în această etapă. Deceniul trei a fost marcat de disputa dintre Ungaria și Imperiul otoman pentru hegemonie în Țara Românească, fiecare dintre aceste puteri sprijinind candidați proprii la domnie. Deși în aceste lupte Dan al II-lea, domnul sprijinit de Ungaria, a reușit până la urmă să se impună, treptat echilibrul general de forțe s-a modificat în favoarea Imperiului otoman, în deceniul patru Țara Românească depinzând din ce în ce mai mult de Poartă. Totodată, otomanii au organizat două expediții mai importante chiar în Transilvania în anii 1432 și 1438 și au asediat fără succes Belgradul în anul 1440.

Deceniul cinci al secolului al XV-lea este dominat de contraofensiva creștină la Dunărea de Jos, al cărei principal animator militar a fost Iancu de Hunedoara. Acțiunile lui Iancu nu pot fi însă înțelese în afara contextului general mai larg în care s-au desfășurat. Conciliul de la Ferrara Florența din 1438-1439 fusese încununat prin acceptarea Unirii religioase sub supremație papală de către împăratul bizantin Ioan al VIII-lea în schimbul angajării ferme a papalității în pregătirea unei cruciade decisive care să alunge pe turci din Europa. Politica papală a reușit să antreneze în acțiuni antiotomane forțe extrem de diverse, a căror coordonare și susținere la mare distanță s-a dovedit însă mai dificilă decât se presupusese inițial. Totuși, îndemnurile insistente ale papei și sprijinul său financiar au jucat câtva timp un cert rol catalizator. Pe de altă parte, uniunea dinastică realizată temporar prin alegerea pe tronul Ungariei a regelui polon Vladislav în anul 1440 a pus capăt pentru un timp rivalității ungaro-polone și a asigurat un potențial superior acțiunilor antiotomane. După unele prime victorii obținute de Iancu în anii 1441-1442, victorii care marchează concret preluarea inițiativei strategice de către forțele regatului Ungariei, în anii ce au urmat au fost organizate 3 expediții majore menite să alunge definitiv pe turci din Europa. În ciuda unor succese locale, aceste încercări au eșuat, expedițiile din 1444 și 1448 soldându-se chiar cu dezastre de proporții. Pe de altă parte însă, activitatea militară sporită a forțelor creștine la Dunărea de Jos a obligat totuși pe otomani la o limitare a sferei lor de influență, armistițiul din 1451 consemnând echilibrul dintre Ungaria și Imperiul otoman în ceea ce privește supremația în Țara Românească și Serbia.

Esecul încercărilor papalității și ale lui Iancu de a-i izgoni pe turci din Balcani, datorat în parte și incapacității regatului Ungariei de a-și concentra totalitatea forțelor pe frontul antiotoman (în această vreme Ungaria a fost frământată de dispute pentru tron și de conflicte între partidele nobiliare), a marcat condamnarea definitivă a Constantinopolului bizantin, subminat de altfel de divergențele acute generate de capitularea religioasă a împăratului în fața papei, văzută de mulți bizantini ca o trădare a adevăratei credințe ortodoxe. În acest context s-a produs ocuparea de către Mehmed al II-lea a capitalei de pe Bosfor în anul 1453, fapt care consolidează decisiv stăpânirea otomană în sud-estul Europei.

A doua jumătate a secolului al XV-lea, dominată de personalitatea lui Mehmed al II lea, a fost caracterizată de **reluarea ofensivei otomane**. După eșecul încercării de a cuceri Belgradul în 1456, când Iancu a obținut o ultimă victorie majoră, otomanii renunțat la planul unei expansiuni rapide spre Europa centrală și au trecut la o consolidare pas cu pas a pozițiilor lor. Direcției deja tradiționale de acțiune la Dunărea de Jos și în Țara Românească, încununată prin succesul campaniei din 1462, care a marcat trecerea fermă a principatului muntean în sfera de influență a Porții, i s-a adăugat în această etapă o politică închegată de expansiune în zona Mării Negre, politică ce a adus în raza de acțiune a turcilor și Moldova. După ce acceptase în 1455-1456 să plătească un tribut modic, odată ce Ștefan cel Mare și-a consolidat domnia prin ocuparea Chiliei și prin victoria asupra regelui Ungariei la Baia, Moldova s-a implicat într-un serios conflict cu Imperiul otoman, conflict care a durat într-o primă etapă din 1473 până în 1480. Am arătat mai sus faptul că acest război antiotoman al Moldovei lui Ștefan cel Mare s-a desfășurat în conexiune nu numai cu acțiunile Ungariei, ci și cu cele ale Veneției și ale lui Uzun Hasan. Dincolo de avatarurile confruntărilor militare propriu-zise, dincolo de victoriile importante obținute în mai multe rânduri de Ștefan, conflictul s-a desfășurat per total în avantajul Imperiului otoman. Astfel, în ciuda intervențiilor repetate ale lui Ștefan și ale comandanților unguri din Transilvania, Țara Românească a rămas până la urmă în sfera de influență a Porții. Totodată, plin de consecințe a fost faptul că în 1475 otomanii au ocupat Caffa și au transformat hanatul tătar al Crimeii într-un stat vasal și totodată într-un auxiliar militar prețios împotriva Moldovei și ulterior și împotriva altor state. Ca atare, tratatul de pace din 1480 consemna un echilibru în general favorabil Imperiului otoman, în cadrul căruia Ștefan își păstra încă toate posesiunile, dar plătea un tribut dublu. După o scurtă fază de reluare a luptelor de către Ștefan în anul 1481, soldată cu o nouă înțelegere și cu o reducere a tributului, în 1484 Bayezid al II lea a declanșat un atac decisiv în urma căruia a cucerit Chilia și Cetatea Albă, desăvârșind statornicirea controlului otoman în regiunea Mării Negre și frângând în mare măsură capacitatea de rezistență a Moldovei. Dat fiind faptul că regele Matia Corvin al Ungariei (1458-1490) acorda prioritate expansiunii în regiunile mai bogate ale Europei centrale, preferând perfectarea unor armistiții cu turcii sau dacă aceasta nu era

cu putință purtarea unui război de anvergură limitată, de uzură, că Polonia s-a dovedit și ea puțin dispusă la o angajare masivă împotriva Porții, și că resursele umane și materiale ale Moldovei erau tot mai neîndestulătoare pentru purtarea cu succes a războiului, Ștefan a acceptat în anul 1486 să încheie o pace durabilă cu Imperiul otoman, reluând plata tributului, recunoscând stăpânirea otomană asupra celor două porturi ocupate în 1484 și acceptând să-și alinieze chiar într-o oarecare măsură politica externă celei a Porții. Ca atare, la capătul acestei noi etape de expansiune otomană pozițiile turcești la Dunărea de Jos erau consolidate, iar principatele românești extracarpatice intraseră amândouă în sfera de influență a Porții, dominația otomană fiind însă mai accentuată asupra Țării Românești decât asupra Moldovei.

Sfârșitul secolului al XV-lea și primele două decenii ale secolului al XVI-lea au reprezentat o perioadă de relativă acalmie militară la fruntariile dunărene ale Imperiului otoman, care era absorbit de politica mediteraneană și mai ales de pericolul safavid și de subversiunea șiită din Orient. Calmul politico-militar, desigur relativ deoarece între otomani și unguri a mai avut loc un război în 1499 1503, a permis realizarea unei anumite creșteri demografice și prosperități economice în această zonă, inclusiv în spațiul românesc

Odată tranșate rivalitățile din Orient prin victoriile și cuceririle lui Selim I, Imperiul otoman a reluat sub Süleyman expansiunea spre centrul Europei. Rezultatul cel mai marcant al acestei direcții de expansiune a fost **zdrobirea regatului Ungariei**, prefatată de cucerirea Belgradului în 1521, realizată militar prin victoria de la Mohács din 1526 și desăvârșită politic în două etape, mai întâi prin impunerea ca rege vasal al celei mai mari părți a Ungariei a lui Ioan Zápolya iar după moartea acestuia (1540) prin transformarea părții centrale a Ungariei în beylerbeylikul de Buda și a Transilvaniei într-un principat distinct, vasal Porții. Victoria categorică a Imperiului otoman în conflictul cu Ungaria a avut consecințe importante asupra Țărilor Române. Chiar dacă încercarea lui Mehmed, sangeacbeyul de Nicopol, de a trece Țara Românească sub directa sa administrație a eșuat, **dominația otomană asupra Țărilor Române s-a întărit**, încercarea lui Petru Rareș de a opri această evoluție fiind zdrobită de sultan prin campania din 1538. Totodată, Imperiul otoman a anexat acum o serie de noi teritorii românești (Bugeacul, Brăila, Banatul), care, adăugate

mai vechilor cetăți stăpânite la nord de Dunăre (Giurgiu, Turnu, Chilia, Cetatea Albă) s-au constituit într-o puternică rețea de control politico-militar asupra statelor românești. În aceste condiții rezistența militară a Țărilor Române împotriva Imperiului otoman a devenit extrem de riscantă din punct de vedere practic, recursul la ea fiind tot mai rar. Totodată amestecul crescând al Porții în politica internă a statelor românești și creșterea rapidă a obligațiilor economice față de aceasta au marcat o certă deteriorare a statutului Țărilor Române și au provocat ample transformări în societatea românească.

Odată cu aceasta relațiile româno-otomane intrau într-o nouă fază, când rezistența militară a devenit mai degrabă excepțională și locul ei a fost luat de integrarea în sistemul politic și economic otoman. Înainte însă de a trece la analiza acestei faze noi, se cuvine să fie clarificate câteva aspecte privind **bilanțul celor aproape două secole de tenace rezistență militară antiotomană a Țărilor Române.**

Luptele cu turcii au jucat un rol important în definirea conștiinței de sine a românilor. **Memoria colectivă** a păstrat la loc de cinste o serie de voievozi militari și de victorii obținute împotriva turcilor pentru apărarea Europei creștine, iar atunci când peste unii dintre domnitori și peste unele dintre fapte s-a așternut uitarea, aceștia au fost «redescoperți creator» de istoriografia națională a ultimelor două secole. Această istoriografie a cultivat însă și unele ambiguități în legătură cu unele aspecte importante.

Mai întâi, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, în pofida unor victorii românești și a unor fapte de arme deseori remarcabile, **per total în confruntarea dintre români și otomani învingători au ieșit otomanii,** iar românii au fost totuși până la urmă învinși.

În ceea ce privește **funcția europeană** a rezistenței românești, s-a afirmat uneori în mod abuziv faptul că astfel românii ar fi salvat Europa (apuseană), care a profitat de aceasta pentru a se dezvolta nestingherită și în schimb i-a lăsat pe români singuri în fața turcilor. Este adevărat, rezistența românilor i-a ținut un timp în loc pe otomani, și se poate aprecia că această întârziere a fost mai mare decât cea pricinuită de alte neamuri, de exemplu de bulgari, dar nu a fost totuși vorba decât de o întârziere și nu de o oprire absolută. Pe de altă parte, după cum am arătat și mai sus, rezistența antiotomană nu a avut loc fără nici un ajutor din partea unor forțe venind din alte

colțuri ale Europei. De altfel, atitudinea față de acest ajutor este extrem de ambiguă. Din punctul de vedere românesc s-ar fi dorit ca toate statele europene (creștine) să acorde prioritate absolută luptei antiotomane și să participe complet dezinteresat la aceasta, fără nici un gând de expansiune în folos propriu. Aceasta explică preferința pentru aliații veniți de departe și reticența față de hegemonismul puterilor creștine vecine. Este evident că un asemenea altruism politic nu putea deveni regulă nici atunci și nici în alte epoci istorice. De altfel, nici pentru români lupta antiotomană nu a fost de regulă rezultanta unui imperativ moral, ci mai ales o necesitate pragmatică de supraviețuire. Desigur, s-au păstrat o serie de scrisori ale domnilor români sau mențiuni ale cronicilor care mărturisesc faptul că ei luptă pentru creștinătate și nu pentru promovarea propriilor interese. Aceste declarații trebuie însă de cele mai multe ori tratate cu circumspecție. Cele mai multe scrisori domnești de acest fel erau redactate cu un scop precis, fiind menite să convingă pe destinatari să sprijine politic, militar și/sau financiar pe expeditori, astfel încât întreg conținutul lor era subordonat acestui scop principal. De aceea, este îndoielnic că aceste declarații reprezentau întotdeauna fidel și în întregime convingerea intimă a domnilor și că aceștia nu aveau și propriile lor rezerve mentale. Dar dacă la nivelul politic de vârf pare destul de sigur că motivațiile erau mai degrabă pragmatice, este mai dificil de știut ce se gândea despre rosturile luptei antiotomane în straturile adânci ale societății. Fără a intra deci într-o discuție mai amplă asupra unei probleme pentru care baza documentară este extrem de săracă, trebuie totuși precizat faptul că în spațiul românesc în secolele XIV-XVI termenii «Europa» și «european» nu spuneau încă nimic, cei care contau fiind cei de «creștin» și «creștinătate», a căror arie de cuprindere nu era însă definită prea precis. Am arătat de altfel mai sus oscilațiile între ostilitatea față de turcul «păgân» și cea față de «papistaș».

Se poate aprecia că principala urmare pozitivă a rezistenței antiotomane a fost salvgardarea existenței statale a Țărilor Române într-o perioadă când majoritatea statelor din jur erau lichidate și transformate în provincii otomane. Mai dificil este de apreciat în ce măsură conservarea ființei statale a Țărilor Române s-a datorat rezistenței armate sau altor factori. Această problemă a frământat mult pe istorici, exemplar fiind în acest sens un studiu celebru al lui

P. P. Panaitescu din 1947 intitulat *De ce nu au cucerit Turcii Țările Române?*; recent problema a fost reluată într-un studiu cu un titlu asemănător de Mihai Maxim. Care este concluzia ce se poate desprinde în această privință? Mai întâi, răspunsul că otomanii n-au cucerit Țările Române din cauza rezistenței românești este corect, dar numai parțial, deoarece, după cum am văzut deja mai sus, din confruntarea româno-otomană până la urmă au ieșit învingători otomanii. Ca atare, nu rezistența românească singură *i-a determinat* pe otomani să prefere soluția vasalizării celei a administrării directe. Încercând să discearnă ce alți factori au influențat opțiunea otomană P. P. Panaitescu s-a oprit în primul rând asupra factorului geografic: potrivit acestei opinii Țările Române se aflau oarecum lateral față de principala direcție otomană de expansiune spre Europa centrală, care în general a urmat axa Istanbul-Adrianopol-Sofia-Belgrad-Buda-Viena. Ținând cont de nivelul cunoștințelor geografice ale oamenilor secolelor XV-XVI și de mecanismele concrete de funcționare a expansiunii otomane această teză se cuvine a fi nuanțată: fără ca Țările Române să se fi aflat în afara orizontului de expansiune al Imperiului otoman, transformarea lor în provincii otomane nu era indispensabilă pentru continuarea expansiunii otomane spre regiunile mai bogate și mai importante strategic din Europa centrală sau de pe litoralul nordic al Mării Negre. Alți factori care au fost invocați în încercările de a explica persistența statelor românești au fost teama Porții de complicații diplomatice, îndeosebi dorința de a menaja Polonia, care era un aliat necesar împotriva Habsburgilor și care se opunea transformării Moldovei în «pașalâc», și rentabilitatea economică superioară pentru otomani a regimului dominației indirecte față de cel al administrării directe. Multitudinea factorilor care s-au împletit în asigurarea continuității statale românești necesită totuși unele decantări în ceea ce privește însemnătatea lor relativă în diverse momente ale relațiilor româno-otomane, deoarece pare evident că nu toți factorii au avut aceeași însemnătate în toate momentele și în cazul tuturor celor trei state românești. Totodată, nu trebuie pierdut din vedere faptul că, mai ales în secolele XIV-XV, Imperiul otoman a practicat pe scară largă sistemul vasalizării statelor care intrau în zona sa de dominație. Acest sistem al statelor vasale era, după caz, fie o primă etapă căreia îi urma apoi transformarea în provincie otomană propriu zisă, fie o soluție comodă și durabilă pentru teritorii greu de

controlat din punct de vedere politic și militar. Aici s-ar cuveni semnalat faptul că zonele-cheie ale Țării Românești (și Moldovei) erau cele mai dens locuite din Subcarpați, în timp ce sudul era mai slab populat, împădurit și deci impropriu asigurării logistice a unei prezențe militare otomane masive în zonele din nord; în plus, zonele din Subcarpați, care, repetăm, erau cele care contau cu adevărat atât în Țara Românească cât și în Moldova, erau deosebit de expuse intervențiilor din Transilvania, intervenții în mod firesc ostile unei instalări otomane nemijlocite la trecătorile Carpaților. Trebuie însă avut în vedere faptul că opțiunea pentru vasalizare, prevalentă în tot cursul secolelor XIV-XV, nu excludea o ulterioară schimbare de atitudine, mai ales atunci când în secolul al XVI-lea raportul de forțe s-a modificat decisiv în avantajul Imperiului otoman. De altfel, în secolul al XVI-lea au și existat **două încercări reale de transformare a Țărilor Române în provincii otomane propriu-zise**. Prima dintre ele a fost o inițiativă locală a sangeacbeyului de Nicopol, Mehmed, care a încercat să profite de incertitudinile interne ale Țării Românești după moartea lui Neagoe Basarab (1521) pentru a-și extinde administrația la nord de Dunăre. Această tentativă a întâmpinat împotrivirea energică a celei mai mari părți din societatea munteană în frunte cu Radu de la Afumați (1522-1529), care a fost sprijinit eficient de forțele ungare din Transilvania. După trei ani de lupte cu succes schimbător, sultanul Süleyman a considerat că această încercare costă prea mult și că mai importantă este confruntarea directă cu Ungaria. De aceea, el a pus capăt tentativelor lui Mehmed bey și l-a recunoscut domn pe Radu de la Afumați în schimbul prestării personale a omagiului de credință, a reluării plății tributului (ușor majorat) și mai ales a desprinderii din alianța cu regatul Ungariei, element important în pregătirea campaniei otomane din 1526, soldată, după cum se știe, cu marea victorie de la Mohács. Cea de-a doua încercare de transformare în «pașalâc» a avut loc în 1595 și a fost o urmare directă a ridicării la luptă a Țărilor Române din 1594. Decizia otomană în acest sens, adoptată acum la nivelul puterii centrale, concretizată deja prin numirea unor beylerbey pentru Moldova și Țara Românească și printr-un efort militar substanțial pentru aplicarea ei practică, a fost abandonată datorită împotrivirii Poloniei în cazul Moldovei (armata cancelarului Jan Zamoyski a impus în toamna anului 1595 ca domn al Moldovei pe Ieremia Movilă și a determinat Poarta să se împace

cu această soluție) și datorită reacției militare conjugate a celor trei state românești în cazul Țării Românești, unde armata marelui vizir Sinan-pașa a suferit o severă înfrângere. Se poate totuși aprecia că aceste încercări otomane de a promova o soluție radicală în relațiile cu Țările Române au fost mai degrabă excepționale. Soluția vasalizării s-a dovedit mai comodă din punct de vedere militar cât timp principalul adversar la hotarele nordice ale imperiului a fost regatul Ungariei. După dispariția regatului Ungariei, când considerentele militare nu mai erau atât de importante, interesele economice (mai ales în ceea ce privește Țara Românească), diplomatice (menajarea Poloniei prin păstrarea autonomiei Moldovei și Transilvaniei) și politice (rivalitatea cu Habsburgii în Ungaria și Transilvania) au trecut în prim plan.

4. Dominația otomană și impactul ei asupra Țărilor Române

Instaurarea dominației otomane asupra Țărilor Române a fost un proces treptat. Analiștii acestui proces au distins mai multe etape, cele mai importante fiind considerate plata haraciului ca răscumpărare a păcii, «suzeranitatea protectoare» însoțită de alinierea politicii externe, și în final «suzeranitatea efectivă și restrictivă» (Tahsin Gemil). Distincția dintre diferitele etape nu este absolută, multe dintre treceri realizându-se prin acumulări progresive și nu prin rupturi brutale. Mai importantă este sesizarea diferențelor de intensitate a dominației otomane asupra celor trei state românești: această dominație a fost mai timpurie și mai accentuată asupra Țării Românești, mai târzie și mai puțin completă asupra Moldovei, și în fine mai ușoară asupra Transilvaniei, în cazul căreia se poate aprecia că nici nu s-a trecut cu adevărat de la stadiul suzeranității protectoare la cel al suzeranității efective și restrictive.

O problemă care a frământat mult pe istoricii relațiilor româno-otomane a fost aceea dacă au existat acte scrise (tratate sau acorduri explicite) care să fixeze limitele dominației otomane asupra Țarilor Române. Este așa-numita problemă a **Capitulațiilor**. Încă din anul 1908 istoricul Constantin Giurescu a demonstrat faptul că

tratatele invocate de boierii români începând cu anul 1772 în tratativele purtate de marile puteri pentru reglementarea problemei orientale, tratate publicate și comentate copios de istoriografia secolului al XIX-lea, reprezintă falsuri târzii realizate de acești boieri cu scopul de a obține o îmbunătățire a statutului Țărilor Române. Faptul că unii istorici au continuat și după anul 1908 să publice aceste variante ale tratatelor româno-otomane considerându-le autentice constituie doar un caz flagrant de neprofesionalism. Demonstrația lui Constantin Giurescu elimină însă din discuție numai aceste texte publicate în secolul al XIX-lea, nu și posibilitatea reală ca acordurile româno-otomane să fi fost consemnate prin alte texte. De altfel, o serie de istorici au reliefat faptul că boierii români de la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu au procedat la o invenție pur și simplu, ci au sintetizat o tradiție istorică mai veche cu privire la condițiile în care Țările Române s-au «închinat» turcilor, tradiție pe care apoi au «ajustat-o» conform imperativelor momentului în care realizau falsul. Din acest motiv aceste texte corespund mai mult deziderateloi românești din secolul al XVIII-lea decât practicii otomane din secolele XIV XVI.

Specialiștii istoriei otomane au propus o altă cale de analiză a problemei «Capitulațiilor». Ei au pornit de la constatarea că statutul Țărilor Române, deși deosebit de al majorității țărilor din jur, nu este totuși singular în lumea dominată de Poartă. Astfel, regimuri de vasalitate asemănătoare au mai cunoscut pentru un timp majoritatea statelor balcanice, și în mod la fel de durabil ca și Țările Române Raguza, micile state creștine din Georgia și hanatul tătar musulman din Crimeea. Totodată, dat fiind faptul că în relațiile dintre Imperiul otoman și Țările Române otomanii au fost partenerul cel mai puternic, s-a considerat că trebuie analizată în primul rând **concepția otomană** despre relațiile de acest fel. Această concepție, derivând din cea general islamică, pornește de la ideea că lumea se împarte în mod esențial în *dar al-Islam* («casa Islamului») și *dar al-harb* («casa războiului»). Acestor două categorii fundamentale experiența concretă a relațiilor cu comunitățile nemusulmane le-a adăugat o a treia, *dar al-'ahd* (literal «casa legământului», cu sensul de «casa păcii»). În ciuda faptului că acordarea unui regim de *'ahd* unor comunități nemusulmane fusese legitimată prin exemplul profetului Muhammad în relațiile cu comunitatea creștină de la Nadjiran din Arabia, școlile musulmane de interpretare teologico juridică a *șeriat*-ului (legea

musulmană) au adoptat poziții oscilante și uneori echivoce în această privință. Astfel, școala hanefită, dominantă în lumea otomană, a refuzat să considere *dar al-'ahd* ul ca o categorie de rang egal cu *dar al Islam* și cu *dar al-harb* și a oscilat între a considera teritoriile *'ahd* fie ca o parte componentă a «casei Islamului» (*'ahd ad-dhimmma*), fie ca bucurându-se de un regim excepțional, provizoriu, a cărui respectare nu era obligatorie dacă înceta să mai fie folositoare comunității islamice. Totodată, caracterul echivoc și excepțional al regimului de *'ahd* s-a repercutat și asupra naturii actelor care consfințeau acest regim, numite *'ahd-nâme* («carte de legământ» sau «carte de pace»), și care, chiar dacă pe fond făceau obiectul unor negocieri prealabile, din punct de vedere formal erau acte unilaterale, acordate ca un mare favor de partenerul musulman beneficiarului nemusulman. Această prezentare foarte succintă a concepției musulmane, care trebuie desigur completată cu pragmatismul factorilor de conducere ai imperiului, este suficientă pentru a evidenția distanța uriașă dintre concepțiile celor doi parteneri în relațiile dintre Imperiul otoman și Țările române. De-a lungul întregii perioade studiate de noi românii și otomanii au înțeles în mod diferit relațiile dintre ei, echivocurile contribuind la a conferi un caracter de persistent provizorat acestor relații. De altfel, nici textele de *'ahd-nâme* cunoscute până acum nu excelează prin precizie. Astfel, au fost publicate deja mai multe *'ahd-nâme*-le pentru Transilvania datând din perioada principatului (regretatul profesor Mihail Guboglu afirma chiar că el ar fi depistat în arhivele turcești 39 de astfel de documente, dintre care numai o mică parte au fost publicate) și o copie după un asemenea act acordat de Mehmed al II-lea lui Ștefan cel Mare probabil în anul 1480, la care se adaugă un mare număr de mențiuni indirecte despre existența unor alte acte de acest fel. Studiul acestora evidențiază, dincolo de excesele retorice specifice cancelariei otomane, câteva elemente comune, care pot fi considerate tipice pentru asemenea *'ahd-nâme*-le: recunoașterea superiorității partenerului musulman, formula *dosta dost ve dușmana dușman olub* («să fie prietenul prietenilor și dușmanul dușmanilor») semnificând alinierea politicii externe la cea a Imperiului otoman, cuantumul haraciului și declarația sultanului de a acorda pacea partenerului nemusulman, ceea ce de obicei semnifica și neamestecul său în treburile interne ale acestuia, aspect care însă de obicei nu era menționat special.

Echivocul statutului de *'ahd* și precizia scăzută a *'ahd-nâme*-lelor au generat o anumită fluiditate a relațiilor româno-otomane, al căror conținut concret a variat considerabil în funcție de diversele modificări ale raporturilor de forțe. Un moment decisiv în modificarea acestui raport de forțe a fost al doilea sfert al secolului al XVI-lea, când eliminarea regatului Ungariei, stabilirea fermă a unor relații de cooperare cu Polonia, întărirea rețelei de cetăți de supraveghere în imediata vecinătate a Țărilor Române și succesul categoric al expediției de pedepsire a lui Petru Rareș din 1538 au conferit Imperiului otoman o capacitate sporită de control și intervenție în afacerile românești. Aceasta s-a tradus printr-un amestec otoman crescând în numirea domnilor, voința sultanului și jocurile de interese de la Istanbul prevalând categoric asupra factorilor locali din Țările Române. Semnificativ este și faptul că înlocuirea domnilor români direct printr-un firman de la Istanbul, chiar dacă mai presupunea unele precauții diplomatice și militare, luate însă mai mult pentru a preveni fuga domnilor destituiți cu vistieria, nu mai necesita în mod obișnuit o intervenție militară în forță, ci doar trimiterea unui mic detașament împreună cu noul domnitor. Cazul de împotrivire energică la înlocuire al lui Ion vodă cel Cumplit (1572-1574) a fost mai degrabă excepțional și pedepsit exemplar, atât în ceea ce privește domnul rupt în bucăți de cămile, cât și în ceea ce privește țara jefuită crunt de tătari. Numirea domnilor direct de la Istanbul se impune diferențiat în cele trei state românești. În Țara Românească ea devine regula după 1545, din 13 instalări efective în domnie în intervalul 1545-1594 în 11 cazuri domnul fiind numit direct de către sultan (inclusiv Mihai Viteazul în 1593) iar în celelalte 2 cazuri sultanul recunoscând ca domn pe fiul domnului decedat pe tron ca fidel al Porții. În Moldova numirea directă alternează mai întâi cu alegerea internă între 1538 și 1572 (la fel ca în Țara Românească înainte de 1545) și devine regula abia după 1572. În schimb, în Transilvania Poarta s-a mulțumit să-și rezerve dreptul de a confirma pe principii aleși de către dietă, fapt care reflectă interesul otomanilor de a menaja categoriile privilegiate din principatul intracarpatic a căror alianță o considera utilă în rivalitatea cu Habsburgii.

Aducerea domniei din Țara Românească și Moldova la discreția factorilor de decizie otomani a facilitat sporirea presiunii economice otomane asupra Țărilor Române. Această presiune a îmbrăcat

forme multiple, cererile de produse și de forța de muncă împletindu-se cu cele de bani și cu restricțiile comerciale. Totuși, în a doua jumătate a secolului al XVI lea elementul cel mai caracteristic a fost **creșterea obligațiilor bănești** ale Țărilor Române către Poartă. Aceste obligații cuprindeau atât tributul propriu-zis (haraciul), cât si darurile protocolare oficiale pentru sultan și marii dregători otomani (peșcheșuri) și mai ales sumele secrete acordate ca mită pentru obținerea sau păstrarea tronului și pentru eliminarea diverșilor contracandidați. Dintre aceste diverse categorii de plăți cel mai bine este cunoscută **evoluția haraciului.** Acesta a crescut cel mai puternic în cazul Țării Românești, unde, de la câteva mii de galbeni în prima jumătate a secolului al XV-lea, a atins 10 000 de galbeni sub Vlad Țepeș, a cunoscut apoi unele oscilații în cadrul unei tendințe generale ușor crescătoare atingând 14 000 de galbeni sub Radu de la Afumați, 20 000 de galbeni în 1540, apoi brusc 50 000 de galbeni la prima urcare pe tron a lui Mircea Ciobanul (1545), pentru a ajunge după majorări succesive la un maxim de 104 000 de galbeni în intervalul 1574-1583; după devalorizarea asprului (moneda de cont otomană) din anii 1584-1586, deși haraciul a crescut nominal, valoarea lui în galbeni nu a mai depășit până la ridicarea la luptă a lui Mihai Viteazul cifra de 84 000 de galbeni. O tendință similară, dar cu un cert decalaj valoric, a cunoscut și haraciul Moldovei: 2000 de galbeni în 1456, 3000 de galbeni înainte de 1473, 6000 de galbeni în 1480, 5000 de galbeni în 1481, apoi poate 10 000 de galbeni sub Petru Rareș (cifră care mai suscită încă discuții printre specialiști), sigur 15 000 de galbeni în 1541, apoi foarte curând 30 000 de galbeni (în schimbul retrocedării câtorva sate din Bugeac), 40 000 de galbeni în anul financiar 1568/1569, 53 000 de galbeni imediat după 1574, apoi un maxim de 66 000 de galbeni în 1583, pentru ca apoi să scadă și el în termeni reali din cauza devalorizării asprului. Pentru comparație, haraciul Transilvaniei, care era mult mai bogată și decât Țara Românească și decât Moldova, era mult mai mic, de numai 10 000 de galbeni până în 1575 și 15 000 de galbeni anual dupa această dată. Haraciul nu reprezenta însă decât vârful aisberg-ului obligațiilor bănești ale Țărilor Române. **Peșcheșurile** s-au oficializat de la mijlocul secolului al XVI-lea, iar totalul lor a ajuns rapid să egaleze valoarea haraciului. Cea mai gravă a fost însă sporirea vertiginoasă

a sumelor date ca **mită** (*rușvet*) sultanului și marilor dregători în lupta pentru tron, sume care au crescut într-un ritm susținut și după devalorizarea asprului, depășind cu mult cuantumul haraciului și peșcheșurilor luate la un loc. De exemplu, pentru a obține tronul în anul 1583 Petru Cercel a dat mai mult de 1 milion de galbeni, și acest caz nu a fost deloc singular. În consecință, s-a calculat că în deceniul 1581-1590 Țara Românească a pierdut în raporturile cu Poarta cam 600 000 de galbeni în medie anual, din care haraciul reprezenta mult sub o cincime, iar Moldova peste 300 000 de galbeni anual, ponderea haraciului fiind și aici de circa o cincime.

Această formidabilă **presiune financiară** – căreia i s-au adăugat, după cum am amintit mai sus, obligații de participare cu forță de muncă și materiale la ridicarea și întreținerea unor cetăți otomane, contribuții în produse pentru aprovizionarea Istanbulului și a marilor armate otomane – a constituit o solicitare foarte severă pentru societatea românească, obligând-o la o serie de **transformări interne** pentru a putea face față cerințelor Porții.

Prima și cea mai evidentă transformare a fost **fiscalizarea** întregii societăți românești extracarpatice. Dările interne au sporit într-un ritm rapid, corelat strâns cu curba obligațiilor bănești față de otomani. Și în acest caz Țara Românească s-a situat «în frunte», cuantumul total al dărilor atingând în anii 1592-1594 un maxim de 15 galbeni/gospodărie țărănească, enorm în acea vreme. Desigur, acest cuantum era mai degrabă nominal, deoarece avem indicii clare că el nu a putut fi plătit în întregime, mulți contribuabili vânzându-se ca rumâni, alegând riscurile evaziunii fiscale sau chiar calea bejeniei. Chiar dacă sumele cu adevărat strânse nu au reușit să totalizeze 15 galbeni de gospodărie, ci mai probabil numai o jumătate sau ceva peste o jumătate din această sumă (însă cu foarte mari inegalități de percepere), fiscalitatea din Țara Românească se situa pe un loc fruntaș în Europa acelei vremi, justificând pe deplin fuga contribuabililor, uneori chiar și în teritoriile administrate direct de Poartă. În Moldova evoluția fiscalității a fost similară, fără a atinge însă maximele din Țara Românească. Comparațiile internaționale dezvăluie fără echivoc caracterul excepțional al presiunii fiscale din Țara Românească și Moldova, care reprezenta o povară cu totul disproporționată față de nivelul economiei din aceste state.

Tabelul 4: *Cuantumul prelevărilor statale pe cap de locuitor la sfârșitul secolului al XVI-lea*

Statul	galbeni	kg grâu
Anglia (1600)	0,25	21,5
Provinciile Unite (1650)	4,5	148
Veneția (1600)	2	50
Polonia (1580)	0,14	10
Țara Românească (1590)	2	134
Moldova (1590)	1	67
Transilvania (1590)	0,4	40
Imperiul otoman (1581-1583)	0,5	60
Banatul otoman (1591)	>0,50	>50
Brăila (1598)	0,91	55
India Mogulă (1600)	0,34	86

Sursa:
B. Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea* București, 1996, p. 288.

Creșterea explozivă a fiscalității a avut ca prim efect **comercializarea forțată a** unei părți crescânde din roadele muncii țăranilor. Datorită fiscalității ridicate și a gradului redus de urbanizare, puține dintre aceste produse își găseau debușeul pe piața internă. Aceasta a creat un câmp foarte larg de manevră pentru negustorii străini, ca și pentru o gamă foarte variată de intermediari, și a influențat considerabil structura producției pentru piață. Cum din cauza costurilor foarte mari transportul la mare distanță al cerealelor era de obicei economic nerentabil, au precumpănit vânzările de animale vii și de produse animaliere. Se adaugă conjunctura comercială a secolului al XVI-lea, când atât Europa apuseană și centrală, cât și lumea otomană, au cunoscut o creștere economică și demografică reflectată de o tendință ascendentă a prețurilor care le făcea să atragă mărfurile românești. Această combinație de factori, presiunea fiscală și atracția piețelor central-europeană și otomană au stat la baza unui veritabil **boom al exporturilor** Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Astfel, Moldova exporta probabil 10 000-20 000 de boi anual spre Europa centrală, și alte câteva mii spre Imperiul otoman; la rândul ei, Țara Românească exporta și ea probabil spre

20 000 de boi anual pe piața otomană. Se adăugau exporturile de oi spre Imperiul otoman, de ordinul mai multor sute de mii de capete pentru fiecare dintre principatele românești extracarpatice, exporturi de sare, de pește, de miere și ceară, de piei, de cai, în ani excepționali de orz și grâu, de lemn etc.

Deși indicele exporturilor pe cap de locuitor s-a plasat în Țara Românească printre cele mai ridicate din Europa acelei vremi, iar cel din Moldova nu era nici el mult inferior, aceasta nu însemna că și **condițiile în care se efectuau aceste exporturi** erau favorabile. Aflați sub o teribilă presiune pentru a face rost repede de bani pentru a plăti dări care creșteau mereu, producătorii direcți erau la latitudinea cumpărătorilor, trebuind de multe ori să vândă la prețuri scăzute contra unor avansuri bănești acordate de boieri sau de diverși cămătari. Totodată, aflată la rândul ei în permanentă goană după bani, domnia a început și ea să intervină în desfășurarea comerțului, unii domni încercând să organizeze centralizat exporturile (Alexandru Lăpușneanu), iar alții concedând unor creditori levantini comercializarea oilor din diferite județe (Petru Șchiopul). Pe de altă parte, începând de pe la mijlocul secolului al XVI-lea autoritățile otomane s-au orientat spre o politică de limitare a prețurilor și de garantare prioritară a aprovizionării Istanbulului. Această opțiune de politică economică a Porții, explicabilă prin nevoia de a menaja exigențele unei capitale de o jumătate de milion de locuitori și cu un potențial politic exploziv pe măsură, era menită să contracareze tentația resimțită de furnizorii tradiționali ai Istanbulului de a profita de prețurile mai ridicate oferite uneori de negustorii veniți din Europa creștină. În acest context economic general se încadrează și restricțiile pe care Poarta a încercat să le impună exporturilor românești, măsuri care, așa după cum am arătat cu un alt prilej, au fost abuziv și înșelător numite «monopolul comercial otoman», deși nu au avut un caracter sistematic și atotcuprinzător și deși au fost puțin eficiente din punct de vedere economic. De fapt, **nu a existat niciodată un monopol comercial otoman asupra Țărilor Române**, și nici ceva care să poată măcar aproximativ să fie numit astfel. **Au existat însă multiple intervenții ale factorilor politici în desfășurarea comerțului**, ș., datorită raportului de putere politică dintre cele două părți, presiunile otomane au fost mai numeroase și mai puternice. Intervenționismul comercial otoman s-a manifestat mai întâi prin comenzi de stat vizând furnizarea de cai și orz pentru armată, de oi, vite mari,

sare și cereale pentru Istanbul, produse care urmau să fie vândute la prețuri oficiale fixe, și uneori nu plătite cu bani gheață, ci socotite în contul haraciului. S-au adăugat apoi și restricții de export referitoare la cai moldovenești (1566) și apoi la vitele mari și la oi (1568). În fine, la începutul ultimului deceniu al secolului al XVI-lea s-a ajuns la rezervarea unor cantități fixe și chiar a unor unități administrative din interiorul Țărilor Române ca zone exclusive de aprovizionare a unor instituții otomane. Este de remarcat totuși caracterul discontinuu al acestor măsuri, ca și eficacitatea lor redusă chiar din punctul otoman de vedere. Astfel, nici otomanii și nici domnia nu aveau mijloacele necesare pentru a controla cu adevărat întregul comerț, iar prețurile oferite de otomani, cu cât erau mai scăzute cu atât sporeau stimulii economici pentru negoțul de contrabandă. Ca atare, politica comercială otomană nu a reușit să mărească oferta de produse românești pentru piața otomană, ci doar să mențină prețurile scăzute la produsele care, dintr-un motiv sau altul, nu puteau fi exportate și pe alte piețe decât cele aflate sub controlul autorităților centrale otomane. În consecință măsurile luate de Poartă nu și-au atins decât în mică măsură scopul propus de inițiatorii lor, dar au reușit să diminueze veniturile obținute din exporturi de Țările Române. Pe de altă parte, creșterea exporturilor Țării Românești și Moldovei era blocată de rigiditățile producției agricole, de sincopele generate de lipsa stimulilor economici pozitivi și de dezorganizarea unei mari părți a gospodăriilor țărănești din cauza exceselor fiscalității, care obliga la înstrăinarea unor elemente ținând de aparatul productiv al acestor gospodării. În aceste condiții, în ciuda exporturilor ridicate și a scăderii drastice a importurilor, balanța comercială puternic activă nu a fost suficientă pentru a acoperi totalitatea sumelor necesare pentru plățile către Poartă.

Dezechilibrul generat de creșterea obligațiilor bănești către Poartă s-a propagat în întreaga structură socială a principatelor românești extracarpatice. Deosebit de grav au fost loviți țăranii liberi, incapabili să facă față dărilor crescânde și obligați mai întâi să se împrumute în condiții cămătărești și apoi în destule cazuri să-și vândă pământul și/sau să se vândă pe sine. Unul dintre paradoxurile acestei perioade a fost aceea că în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, într-un context general de creștere a prețurilor, prețul satelor din Țara Românească a scăzut datorită numărului prea mare de sate scoase la vânzare. Rumarea unei mari părți a țărănimii libere a fost un proces

care a favorizat în primul rând boierimea, în timp ce domnii, deși participă și ei la achizițiile de sate și de rumâni, nu au reușit să păstreze în mod durabil aceste achiziții. În plus, domnia era defavorizată de declinul păturilor intermediare și de polarizarea socială crescândă a societății, care o lăsa fără elemente pe care să le poată opune influenței marii boierimi. Rumânirea era însă numai una dintre soluțiile pe care le puteau adopta țăranii aflați în imposibilitate de a-și plăti dările. Încă mai periculoasă pentru interesele domniei era fuga contribuabililor, fie în interiorul Țării Românești sau Moldovei, de obicei în înțelegere cu boierii care le acordau adăpost cu scopul de a opri pentru ei o parte cât mai mare din plusprodusul acestor țărani, fie în afara hotarelor, uneori chiar în teritoriile otomane, unde fiscalitatea era mult mai ușoară.

Astfel, domnia se găsea prinsă într un **cerc vicios**. Creșterea dărilor stimula evaziunea fiscală și conducea la îngustarea bazei contribuabile, astfel încât veniturile fiscale totale stagnau sau chiar se diminuau. Totodată, veniturile din exporturi, deși crescuseră foarte mult, nu reușeau să țină pasul cu plățile către otomani. În disperare de cauză tot mai mulți domni au încercat să impună la diverse dări și pe privilegiați, ceea ce s-a dovedit dificil din punct de vedere politic și puțin eficace economic, să stoarcă de la unii boieri și de la mănăstiri diverse sume excepționale, și – cale comodă pe termen scurt, dar dezastruoasă pe termen mai lung – să împrumute sumele necesare de la diverși cămătari din Istanbul și din alte centre ale lumii otomane. Acumularea în timp a acestor datorii grevate de dobânzi considerabile (50% anual nu era un caz excepțional) și transmiterea lor silită de la un domn la altul au făcut ca Aron Tiranul al Moldovei să aibă **datorii** de 1,5 milioane de taleri (1 milion de galbeni) iar Mihai Viteazul de 700 milioane de aspri (5,8 milioane de galbeni la cursul oficial, ceva mai puțin la cursul liber al pieții). Asemenea datorii externe uriașe, care, calculate pe cap de locuitor, plasează Țara Românească pe primul loc în Europa acelei vremi, iar Moldova și ea pe un loc «fruntaș», nu puteau fi plătite într-o perspectivă realistă, ceea ce evidențiaza o dată mai mult faptul că exploatarea excesivă din partea Porții în anii premergători ridicării la luptă din 1594 eroda însăși baza acestei exploatări.

În aceste condiții a avut loc **ridicarea la luptă antiotomană din** 1594. Această ridicare la luptă a fost numită numai cu parțială

îndreptățire «momentul Mihai Viteazul», întrucât ea a angajat toate cele trei state românești, iar Transilvania lui Sigismund Báthory și Moldova lui Aron Tiranul s-au angajat chiar anterior Țării Românești în lupta antiotomană. Pe de altă parte explicarea acestei ridicări la luptă prin excesele exploatării otomane este și ea incompletă. Această motivație a fost deosebit de pregnantă în cazul Țării Românești, ceea ce și explică larga susținere socială a acțiunii antiotomane a lui Mihai. Explicația economică este valabilă și în cazul Moldovei, fără însă ca aici să fie la fel de constrângătoare ca în Țara Românească. În fine, o explicație de acest fel nu este deloc relevantă în cazul Transilvaniei. Aceasta invită la luarea în calcul a altor motivații ale acestei ridicări la luptă, în primul rând a contextului politic internațional dominat de reluarea războiului dintre otomani și Habsburgi în Ungaria și de eforturile imperiale și papale pentru alcătuirea unei largi coaliții antiotomane numită Liga Sfântă. Declanșarea acestui război otomano-imperial pe de o parte obliga Țările Române la o opțiune clară, neutralitatea fiind cu neputință deoarece Poarta cerea un sprijin financiar, logistic și uman concret, și pe de altă parte oferea șansa imobilizării unei părți importante din forțele otomane în lupta cu trupele habsburgice. Aderarea lui Sigismund Báthory la Liga Sfântă a avut și motivații ținând de politica internă a principatului Transilvaniei. Astfel, Sigismund Báthory încerca să întărească puterea princiară în dauna marilor nobili și a stărilor și favoriza în acest scop catolicismul și Contrareforma, ceea ce îndemna la apropierea de papalitate și imperiu, cu atât mai mult cu cât din aceleași motive adversarii calvini ai Báthoreștilor se situau pe poziții filootomane. Totodată, Sigismund Báthory nutrea planuri grandioase de instaurare a hegemoniei sale asupra statelor românești extracarpatice și de restaurare sub stăpânirea sa a regatului antic al Daciei, ceea ce în mod evident nu se putea realiza cu aprobarea Porții. Aceste considerații speciale explică de ce pe de o parte Sigismund Báthory a trebuit să reprime sângeros împotrivirea stărilor privilegiate și a unei părți a marii nobilimi față de noul curs de politică externă a Transilvaniei și pe de altă parte de ce relațiile sale cu voievozii Moldovei și Țării Românești nu au fost scutite de tensiuni și echivocuri.

Evenimentele militare sunt relativ bine cunoscute. Transilvania a intrat în războiul antiotoman în cursul anului 1594 cu destule frământări interne și oscilații determinate de refuzul inițial al dietei

de a susține inițiativa princiară, iar participarea ei la lupte a fost modestă în acel an, limitându-se la hărțuieli de frontieră în Banat și în Partium, fără ca armata otomană principală în frunte cu marele vizir să considere necesar să părăsească teatrul de luptă împotriva austriecilor pentru a face față noului adversar. În toamna anului 1594 s-au angajat în luptă și Moldova și Țara Românească, după un scenariu care prezintă numeroase similitudini, cu măcelărirea cămătarilor otomani urmată de atacuri asupra cetăților otomane de graniță. Acțiunea principatelor extracarpatice, îndeosebi cea a Țării Românești, constituia un pericol considerabil pentru Imperiul otoman, cu atât mai mult cu cât linia Dunării de Jos era relativ lipsită de trupe și cu cât populația creștină din Balcani era și ea într-o stare de agitație care putea avea consecințe ce erau greu de anticipat. Chiar dacă zvonurile care au circulat despre pericolul ca Mihai să atace direct Istanbulul nu țineau cont de limitele potențialului militar al Țării Românești, acțiunea lui Mihai periclita comunicațiile armatei principale din Ungaria cu restul imperiului și amenința cu crearea unui focar de război deosebit de virulent la Dunărea de Jos. În consecință, după eșecul unei încercări de a reprima rebeliunea munteană cu ajutorul tătarilor în iarna 1594-1595, otomanii s-au văzut siliți să mute centrul de greutate al efortului lor militar pentru anul 1595 la Dunărea de Jos. Încercarea de a anexa nemijlocit Moldova și Țara Românească și campania lui Sinan-pașa în Țara Românească, desfășurată cu o armată strânsă în grabă, de valoare mediocră (trupele cele mai bune erau imobilizate pe frontul din Ungaria) au eșuat în fața forțelor creștine superioare rezultate din cooperarea militară a celor trei state românești. Experiența acestui eșec, ca și dificultatea reală de a purta un război de anvergură pe teritoriul slab locuit și secătuit al Țării Românești, a convins pe otomani că soarta conflictului putea fi decisă mai lesne și mai sigur în Ungaria. Ca atare, principalul efort militar otoman din anul 1596, la care a participat personal sultanul Mehmed al III-lea, s-a desfășurat în Ungaria și s-a soldat cu o importantă victorie obținută la Mezőkeresztes asupra armatelor austriaco-transilvănene.

Din **perspectiva războiului de ansamblu** intrarea în luptă a Țărilor Române a reprezentat pe de o parte o diversiune majoră, care le-a oferit Habsburgilor un anume răgaz în luptele din Ungaria, și pe de altă parte un element care a echilibrat într-o oarecare măsură

forțele aflate în luptă. Totuși, cu excepția anului 1595 spațiul românesc a fost numai un teatru de război secundar comparativ cu frontul principal din Ungaria. La acest fapt au contribuit atât convingerea factorilor de conducere otomani că o victorie decisivă împotriva austriecilor va conduce automat și la stingerea focarului de război de la Dunărea de Jos, cât și destrămarea unității de acțiune a celor trei state românești prin desprinderea Moldovei din frontul antiotoman în toamna anului 1595, când armata polonă a instalat ca domn pe Ieremia Movilă. Pe de altă parte, experiența distrugerilor din 1595 și dificultățile pe care le întâmpina în alcătuirea și susținerea financiară a unei armate de mercenari suficient de numeroase l-au îndemnat și pe Mihai să evite după 1596 o confruntare majoră cu turcii, preferând chiar să le trimită uneori unele sume simbolice ca haraci.

După 1595 situația politică a fost complicată de faptul că hegemonia în spațiul românesc nu și-o mai disputau numai otomanii și austriecii, ci și polonii. Fiecare dintre aceste puteri a încercat să se sprijine pe diverși factori politici locali: Polonia pe Movilești și pe Andrei Báthory, Habsburgii pe Sigismund Báthory (într o primă fază) și pe Mihai Viteazul. Acești interpuși nu erau însă lesne de controlat, ei având uneori inițiative proprii în contradicție cu interesele puterii care-i sprijinea (de exemplu, în toamna anului 1598 Sigismund Báthory, care cedase Transilvania împăratului Rudolf al II-lea, s-a întors brusc și a preluat din nou conducerea principatului, cedându-l apoi după câteva luni vărului său filopolon Andrei Báthory). Pe de altă parte, nici acești factori de putere locali nu se puteau menține pe o durată mai lungă fără sprijinul uneia sau alteia dintre marile puteri.

În acest context general trebuie integrat momentul unirii din 1599-1600. Nu vom zăbovi acum asupra evenimentelor politico-militare (campania lui Mihai din Transilvania din toamna anului 1599, cea din Moldova din primăvara anului 1600, rebeliunea nobiliară din august-septembrie 1600, înfrângerea lui Mihai de către trupele imperiale ale lui Basta aliate cu nobilii transilvăneni la Mirăslău, alungarea lui Mihai din Moldova și Țara Românească de către expediția polonă condusă de cancelarul Zamoyski în toamna anului 1600, împăcarea cu împăratul Rudolf al II-lea, revenirea lui Mihai și Basta în Transilvania, victoria de la Guruslău, asasinarea lui Mihai la Turda), care sunt în general bine cunoscute. Ne vom opri însă asupra a două aspecte care mai suscită încă dispute printre specialiști.

Primul privește **motivațiile acțiunilor lui Mihai**. Disputa nu privește faptul dacă Mihai avea sau nu intenția să mențină unirea celor trei state românești; în această privință este clar că Mihai avea de gând să păstreze sub autoritatea sa toate teritoriile pe care reușise să le cuprindă cu sabia. Controversate sunt însă mobilurile acțiunii sale de preluare a controlului asupra Transilvaniei și apoi a Moldovei, ca și modul în care el concepea viitorul înjghebării sale politice. În legătură cu acestea se confruntă două opinii: potrivit primeia unirea din 1599-1600 a fost rezultatul unui plan premeditat îndelung, expresie a misiunii asumate de Mihai de a unifica politic pe români, în timp ce cea de-a doua consideră că motivațiile lui Mihai au fost în primul rând conjuncturale, acțiunile lui fiind răspunsuri la niște amenințări acute la adresa lui și a Țării Românești. Unul dintre argumentele principale ale partizanilor primei teze este persistența ideii Daciei antice în cultura secolului al XVI-lea. S-a observat însă cu îndreptățire faptul că această idee de factură umanistă a fost prezentă aproape numai în cercurile umaniste din Transilvania și nu s-a bucurat decât de un ecou foarte limitat în spațiul extracarpatic înainte de generația intelectualilor umaniști educați în Polonia și Italia din secolul al XVII-lea. Pe de altă parte, în secolul al XVI-lea ideea regatului Daciei era conotată strict geografic și nu etnic, ceea ce și explică ușurința cu care a fost îmbrățișată de un Sigismund Báthory. Mai importantă decât ideea regatului Daciei era conștiința interdependenței geopolitice a celor trei state românești, idee de bun-simț exprimată pe larg de un mare număr de oameni politici și comandanți militari din secolele XV-XVI, inclusiv de Mihai Viteazul. Această idee nu conducea însă în mod necesar la ideea unirii politice, unirea sub o singură domnie fiind doar soluția extremă de asigurare a cooperării politico-militare a celor trei state românești. De altfel, conștiința interdependenței geopolitice a Țărilor Române este perfect compatibilă și cu opinia potrivit căreia Mihai ar fi fost ghidat în primul rând de cerințele asigurării supraviețuirii sale politice. Adepții tezei motivației etnice în acțiunile lui Mihai au invocat celebra sa adnotare pe marginea condițiilor negocierilor cu imperialii («Și hotarul Ardealului, pohta ce am pohtit: Moldova, Țara Românească»), dar încă de acum 2 decenii și jumătate Constantin Rezachevici a demonstrat fără putință de tăgadă că în realitate celebra adnotare a rezultat din contopirea nepermisă a 2 însemnări distincte, situate în părți diferite

ale aceluiași document. În fine, se mai evocă și documentele emise în vara anului 1600 în care Mihai poartă titlul de domn al celor trei țări; acestea probează însă numai dorința sa de a păstra stăpânirea tuturor celor trei provincii românești, nu și sensul etnic al acțiunii sale. Un aspect care suscită divergențe în cadrul acestei problematici controversate este semnificația faptului că după ocuparea Transilvaniei Mihai a lăsat ca domn în Țara Românească pe fiul său Nicolae Pătrașcu, iar după cucerirea Moldovei l-a instalat aici pe nepotul său Marcu. Pentru adepții tezei motivației etnice accentul cade pe faptul că atât Nicolae Pătrașcu, cât și Marcu, erau numai niște domni de rang secund, subordonați lui Mihai după modelul mai vechi al domniilor asociate. Adepții tezei opuse scot în evidență faptul că lăsarea lui Nicolae Pătrașcu s-a datorat faptului că boierii rămași în Țara Românească «nu se împăcau să trăiască fără voievod», iar boierii moldoveni i-au cerut lui Mihai să le dea un domn ai lor, ceea ce arată că elita politică a Țărilor Române nu înțelegea imperativul unirii politice a celor trei state românești și trăia sub dominația particularismelor provinciale. Este de semnalat și faptul că Mihai nu a trecut la unificarea instituțională a celor trei state românești; argumentul că el nu a avut timp suficient pentru măsuri în acest sens este slăbit de faptul că nu există nici un fel de indicii că asemenea măsuri erau măcar în proiect. Desigur, acțiunea unificatoare a lui Mihai a beneficiat de sprijinul unor categorii sociale și grupuri etnice. Astfel, la intrarea lui Mihai în Transilvania în toamna anului 1599 au avut loc o serie de agitații ale țăranilor români, dar acestea au fost animate mai ales de preoții ortodocși și au avut la bază în primul rând solidaritatea confesională. Este de observat faptul că în Transilvania secolului al XVI-lea la români solidaritatea ortodoxă se suprapunea cu cea etnică, în timp ce la maghiari, datorită Reformei, solidaritatea etnică era mai cuprinzătoare decât diferitele solidarități confesionale (calvină, catolică sau unitariană) și se impusese deja în prim plan față de acestea. Din acest motiv, atât reacțiile nobilimii la stăpânirea lui Mihai, cât și represiunea care a urmat după Mirăslău, au îmbrăcat deseori conotații etnice, fiind îndreptate împotriva românilor în general. În schimb, Mihai, deși numit de nobilii maghiari «Valahul», se simțea solidar în primul rând cu ortodocșii, iar singurele măsuri favorabile românilor pe care le-a impus în dietă s-au referit la clerul ortodox, vizând în perspectivă integrarea confesiunii ortodoxe în

sistemul religiilor recepte ale principatului. Că o asemenea politică ar fi condus la o îmbunătățire a statutului românilor în general este neîndoielnic, dar aceasta nu este suficient pentru a ne permite să conchidem că motivația etnică prevala asupra celei confesionale. Lipsa de exclusivism etnic a acțiunii lui Mihai în Transilvania este atestată și de faptul că sprijinul său cel mai trainic în principatul intracarpatic au fost nu țăranii sau nobilii români, ci secuii, cărora el le-a restabilit libertățile răpite de Báthorești. Ținând cont de toate aceste elemente, considerăm că opinia potrivit căreia **acțiunea unificatoare a lui Mihai a avut motivații precumpănitor conjunctural politice și nu etnice** rezistă mai bine la confruntarea critică cu faptele istorice cunoscute. Potrivit acestei teze, atacul lui Mihai în Transilvania în toamna anului 1599 era o soluție in extremis pentru a ieși din încercuirea unor puteri ostile – Imperiul otoman, Moldova lui Ieremia Movilă, Transilvania lui Andrei Báthory – care plănuiau eliminarea politică a lui Mihai și înlocuirea lui de pe tronul muntean cu un candidat agreat de Polonia și de Poartă, Simeon Movilă. Totodată Mihai spera ca ocuparea Transilvaniei să-i permită să rezolve și lipsa sa cronică de bani pentru a-și plăti armata de mercenari. Dificultățile financiare explică, împreună cu temperamentul și cu încrederea în sine a lui Mihai, goana sa înainte în anul 1600, faptul că el nu și-a permis să aștepte în defensivă atacul pe care-l pregăteau din Moldova Ieremia Movilă și Sigismund Báthory, ci s-a hotărât să preia el ofensiva și a ocupat fulgerător principatul de la răsărit de Carpați. Cât despre planurile de viitor ale lui Mihai, faptul că majoritatea scrierilor care ni s-au păstrat în legătură cu acestea sunt scrisori diplomatice ne împiedică să afirmăm mai mult decât faptul că el avea intenția să asigure transmiterea ereditară în familia sa a tuturor stăpânirilor sale.

Discuția referitoare la motivațiile acțiunilor lui Mihai ne-a pus în situația să evocăm și unii dintre factorii care s-au constituit în cauze ale eșecului unirii realizate de Mihai Viteazul. Desigur, cauza principală a fost opoziția tuturor celor trei mari puteri vecine față de ideea consolidării unui factor de putere nou format din cele trei state românești. Este totuși de observat faptul că cele trei mari puteri au contribuit într o măsură diferită la prăbușirea stăpânirii lui Mihai, cele mai active fiind Polonia și Austria, în timp ce Imperiul otoman a avut o participare mai modestă. Pe de altă parte, cu excepția unei

concertări de altfel târzii între poloni și otomani în ultima fază a campaniei polone din Țara Românească din toamna anului 1600, acțiunile celor trei mari puteri nu au fost coordonate între ele, ci doar într-un raport de simultaneitate parțial convergentă. Lipsa coordonării dintre adversarii lui Mihai și antagonismele reale dintre ei în ceea ce privește scopurile lor politice în spațiul românesc ne îndeamnă să credem că ostilitatea lor nu ar fi fost suficientă dacă în cele trei state românești ar fi existat un consens intern de sprijinire a acțiunii politice a lui Mihai. Cu aceasta atingem o a doua cauză a eșecului final al lui Mihai: **lipsa unui suport intern suficient.** În această privință sunt două aspecte de semnalat. Mai întâi, Mihai nu a beneficiat de sprijinul grupurilor social-politice dominante din Transilvania și Moldova. Astfel, atât nobilimea transilvăneană cât și orașele săsești l-au considerat un stăpân abuziv și periculos pentru privilegiile lor, fapt pentru care au și organizat insurecția nobiliară de la începutul toamnei anului 1600. De asemenea, cea mai mare parte a boierilor moldoveni au rămas atașați lui Ieremia Movilă și politicii filopolone a acestuia, fapt care a făcut ca stăpânirea lui Mihai la răsărit de Carpați să fie extrem de precară. Un al doilea aspect care trebuie menționat este faptul că baza economică internă a Țărilor Române nu era suficientă pentru susținerea pe termen lung a unui efort militar de talia celui cerut de acțiunea ambițioasă a lui Mihai. Cu alte cuvinte Țările Române nu erau destul de bogate pentru a putea asigura plata unei armate de mercenari atât de mari cum a fost cea pe care Mihai a considerat necesar s-o mobilizeze pentru a-și putea păstra totalitatea stăpânirilor. Imperativul plății soldelor l-a obligat pe Mihai să intensifice prelevările fiscale, mai ales în Transilvania care fusese ceva mai ferită de ravagiile războiului. Fiscalitatea neobișnuit de apăsătoare pentru tradiția principatului intracarpatic a înstrăinat de Mihai atât marea masă a contribuabililor, cât și nobilimea care se vedea concurată în prelevarea plusprodusului realizat de țăran. În plus, ineficacitatea strângerii marilor dări impuse în dietă de Mihai a mărit dependența lui financiară de subsidiile trimise de Habsburgi. Or aceste subsidii au venit de obicei parțial și cu întârziere, iar din momentul când a devenit clar că Mihai nu intenționa să predea guvernarea Transilvaniei comisarilor imperiali ele au încetat cu totul.

În concluzie soarta unirii realizate vremelnic de Mihai Viteazul în anul 1600 era pecetluită în august-septembrie ale aceluiași an:

confruntat cu intervenția militară a Austriei și Poloniei și cu ostilitatea activă a privilegiaților din Moldova și Transilvania, aflat în fruntea unei armate neplătite și care devenise deci un focar de indisciplină și defecțiuni, Mihai nu mai avea nici o șansă să-și poată menține stăpânirea în cele trei state românești. Revenirea din vara anului 1601 după împăcarea cu împăratul a fost prea fulgurantă și prea condiționată de susținerea financiară habsburgică pentru a ne putea imagina că ea s-ar fi putut solda cu o refacere durabilă a stăpânirii lui Mihai în limitele atinse în vara anului 1600.

Dar dacă eșecul unirii din 1600 era inevitabil în condițiile acelei vremi, ce a rămas totuși durabil de pe urma acțiunii politico-militare a lui Mihai?

O tendință persistentă în istoriografia română este aceea de a considera că principala moștenire a acțiunii lui Mihai Viteazul a fost **gândul unirii Țărilor Române într-un singur stat**. Argumentul principal adus în sprijinul acestei idei este faptul că timp de cam două generații după moartea lui Mihai au existat o serie de proiecte de alianță, de confederare și mai ales de unificare dinastică a statelor românești. Se cuvine totuși observat faptul că aceste încercări nu s-au revendicat decât arareori de la exemplul lui Mihai Viteazul, deși figura acestuia era încă prezentă în memoria celor care se încumetau la aceste tentative. Desigur, moștenirea politică a lui Mihai Viteazul a fost revendicată explicit de fiul și mai ales de nepotul său Mihai Pătrașcu, care la mijlocul secolului al XVII-lea a încercat să devină și el domn, dar tocmai aderența redusă de care s-au bucurat acești membri ai familiei lui Mihai în Țările Române este de natură să ne facă prudenți în legătură cu atractivitatea pe care o mai prezenta în societatea românească din secolul al XVII-lea modelul reprezentat de Mihai Viteazul. De fapt, încercările serioase de a strânge legăturile dintre Țările Române s-au inspirat din două «modele» politice distincte. Primul descindea direct din idealul regatului Daciei promovat de Sigismund Báthory și viza instaurarea hegemoniei principilor Transilvaniei asupra statelor românești extracarpatice. Cel de-al doilea viza unirea dinastică a Moldovei și Țării Românești, având ca reper domnia simultană a lui Alexandru al II lea Mircea în Țara Românească și a fratelui său Petru Șchiopul în Moldova, și a fost promovat în primul rând de nepotul lui Alexandru al II-lea Mircea, Radu Mihnea, și de alți domnitori de formație levantină care s-au

inspirat din pilda acestuia, de exemplu Vasile Lupu. Aici se cuvine remarcat faptul că cei doi domnitori munteni care au fost cel mai legați prin formația lor de persoana lui Mihai, Radu Șerban (1602-1611) și Matei Basarab (1632-1654), s-au împotrivit acestor două variante unificatoare și nici nu au oferit o alternativă proprie care să meargă în sensul refacerii unirii din 1600, preferând amândoi calea minimă a cooperării politice a Țărilor Române cu păstrarea riguroasă a particularismului fiecăruia dintre statele românești. Pe de altă parte, un alt domnitor care s-a revendicat ca un continuator al lui Mihai Viteazul, Mihnea al III-lea (1658-1659), a preluat nu aspirația unirii, ci idealul luptei de eliberare antiotomană, ideal care se bucurase de o puternică rezonanță în rândurile ortodoxiei balcanice. De altfel, s-a observat că exaltarea memoriei lui Mihai Viteazul a fost mai puternică în folclorul sud-dunărean, în timp ce în mediul românesc atitudinile au fost mult mai puțin entuziaste. Cronicile muntene din secolul al XVII-lea prezintă desigur cu satisfacție vitejiile și biruințele lui Mihai și sunt extrem de virulente cu asasinul Basta, dar totodată se arată mai reținute față de politica lui Mihai de a-și întinde stăpânirea în Transilvania și Moldova, *Letopisețul cantacuzinesc* neezitând chiar să afirme în legătură cu acestea: «Iar Mihai-vodă nu-și mai aduse aminte de cea de apoi, cum că nu-și va lăsa împăratul nemțesc cuvîntul să stea în deșărt, ci-și înălță Mihai-vodă sfatul și mintea de om neînțelept...». Pe de altă parte cronicarii moldoveni își mai amintesc de Mihai Viteazul doar în măsura în care a tulburat domnia lui Ieremia Movilă, iar cronicile transilvănene îl prezintă cu o ostilitate firească dacă ținem cont de relațiile lui încordate cu nobilimea maghiară. De fapt, memoria pozitivă a lui Mihai mai persistă în secolele XVII-XVIII numai în unele medii clericale ortodoxe din Transilvania, unde era prețuit ca protector al bisericii ortodoxe, și în spațiul balcanic, unde se valoriza mai ales lupta lui împotriva turcilor. Rolul de simbol al luptei pentru independența și unitatea românilor l-a dobândit figura lui Mihai Viteazul abia în secolul al XIX-lea, după ce l au «redescoperit» intelectualii Școlii Ardelene iar generațiile următoare l-au impus ca un element central al ideologiei naționale românești care tocmai se închega.

În consecință considerăm că principala urmare de durată a acțiunii lui Mihai Viteazul pentru societatea românească din secolul al XVII lea a fost **reducerea presiunii economice otomane asupra Țărilor**

Române. Ridicarea la luptă concertată din 1594 a constituit un avertisment serios transmis Porții că existau unele limite în relațiile cu Țările Române, limite a căror depășire putea genera reacții deosebit de periculoase, iar factorii de decizie otomani au ținut cont de această experiență atunci când la începutul secolului al XVII-lea și-au restabilit dominația în spațiul românesc.

Restabilirea dominației otomane asupra Țărilor Române s-a realizat în mai multe etape succesive. Astfel, Ieremia Movilă și fratele său Simeon, deși legați în primul rând de Polonia, au plătit cu regularitate tribut Imperiului otoman și au căutat să nu contravină politicii otomane în această zonă. La rândul său, Radu Șerban, deși continua politica filoaustriacă a lui Mihai, a preluat de la acesta și preocuparea de a evita o confruntare de proporții cu otomanii și a plătit și el un tribut modic încă din primii ani de domnie. Mai complicată a fost situația politică în Transilvania, care a fost ocupată în mai multe rânduri de armatele imperiale conduse de Basta în primii ani ai secolului al XVII-lea. Excesele trupelor habsburgice au generat însă ample reacții de împotrivire din partea nobilimii, reacții care au culminat cu mișcarea antiimperială condusă de Ștefan Bocskay (1604-1606), mișcare care a dus la restabilirea principatului Transilvaniei sub suzeranitate otomană. Succesul lui Bocskay și epuizarea ambelor părți au dus la încheierea păcii otomano-austriece de la Zsitvatorok (1606). Deși această pace nu a pus capăt încercărilor imperiale de a-și extinde influența în Țările Române, aceste încercări nu au mai fost susținute cu aceleași mijloace ca înainte de 1606, Habsburgii nedorind să reaprindă focarul conflictului cu Imperiul otoman. Pe de altă parte, acaparată de războiul cu Persia safavidă (1603-1612), Poarta a lăsat să mai treacă câțiva ani înainte de a trece la restaurarea efectivă a controlului său asupra Țărilor Române. Aceasta s-a realizat abia în anii 1611-1613, când forțele otomane au înlocuit mai întâi pe Radu Șerban cu mai sigurul Radu Mihnea, apoi au alungat pe Movilești din Moldova unde a fost impus tot un domn atașat politicii filootomane, Ștefan Tomșa, și în fine au instalat în Transilvania pe Gabriel Bethlen Această întărire a dominației otomane a fost posibilă datorită opțiunii habsburgice de a nu declanșa un nou război de amploare cu Poarta și datorită faptului că reacția Poloniei a fost relativ slabă, Polonia fiind angajată în acea vreme într-o încercare temerară de a și instaura dominația asupra Rusiei printr-o

uniune dinastică și într-un război îndelungat cu Suedia pentru dominație în țările baltice. Ca atare Movileștii au fost sprijiniți mult timp numai de marii nobili înrudiți cu ei din regiunile de graniță ale Poloniei, iar angajarea forțelor regale a survenit târziu și s-a încheiat prin dezastrul de la Țutora (1620).

Pe de altă parte, așa după cum am arătat mai sus, restabilirea dominației otomane s-a făcut în forme îmblânzite, mai ales în ceea ce privește exploatarea economică. Se remarcă în primul rând **scăderea haraciului** la aproximativ 40 000 de galbeni pentru Țara Românească și 35 000 de galbeni pentru Moldova. Chiar mai important a fost faptul că pe parcursul secolului al XVII-lea cuantumul haraciului a rămas relativ stabil, micile creșteri nominale fiind anulate de devalorizarea argintului în raport cu aurul. O singură creștere mai importantă a avut loc în ceea ce privește haraciul Țării Românești în 1632, dar ea s-a datorat în mare măsură includerii în haraci a arendei vămilor pe sare de la Dunăre, arendă preluată de la această dată de domnii Țării Românești. De asemenea, haraciul Transilvaniei s-a menținut până în 1658 la nivelul din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, variind între 10 000 și 15 000 de galbeni, fiind apoi mărit ca urmare a rebeliunii antiotomane a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea la 40 000 de galbeni, cuantum care s-a păstrat până la ocuparea principatului de către austrieci. Totodată, comparativ cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea au cunoscut scăderi semnificative și peșcheșurile și sumele plătite ca mită pentru tron, unii domni fiind chiar înscăunați fără să li se ceară nici un ban, iar în unele cazuri cu totul deosebite Poarta a trimis chiar unele subsidii domnilor români pentru realizarea unor acțiuni politice favorabile intereselor otomane. Această politică otomană mai concesivă pe plan economic față de Țările Române a fost îmbinată cu o selecție mai atentă a domnitorilor munteni și moldoveni, fiind preferați cei cu legături mai strânse la Istanbul și care deci prezentau măcar aparent mai multe garanții de fidelitate. Acești domnitori din deceniile 2-3 ale secolului al XVII-lea, dintre care cel mai reprezentativ a fost Radu Mihnea (domn al Țării Românești în 1611 1616 și 1620-1623 și al Moldovei în 1616-1619 și 1623-1626), au dus o politică internă îndreptată spre întărirea autorității domnești, înconjurându-se cu dregători de origine levantină și favorizând din motive fiscale răscumpărarea din rumânie a țăranilor, fapt care a făcut pe unii istorici să-i numească «prefa-

narioți». Evident, această politică a atras ostilitatea unei mari părți a boierimii muntene și moldovene și a generat primele reacții «antigrecești» din societatea românească, dar aceste reacții nu au mers până la punerea în discuție a dependenței de Poartă, ci au vizat numai eliminarea acestor concurenților «străini» la conducerea statelor românești.

Dincolo de tensiunile generate de penetrația levantină, mai important a fost faptul că reducerea presiunii economice otomane a creat condițiile pentru o refacere economică rapidă a Țărilor Române. **Contextul politic și economic internațional** a fost și el favorabil acestei refaceri. Astfel, Imperiul habsburgic împreună cu majoritatea statelor din Europa centrală și apuseană erau angajate în războiul de 30 de ani (1618-1648), iar conjunctura comercială specifică de război, caracterizată de prețuri ridicate în Europa centrală, a permis exportatorilor est-europeni de vite să obțină venituri excepțional de ridicate. Avantajele acestei situații pentru Moldova sunt plastic exprimate de Miron Costin, care, referindu-se la prima parte a domniei lui Vasile Lupu, consemna: «Plină Țara Leșască, oi dzice, de aur, la care pre acele vremi curea Moldova cu boi de negoț, cu cai, cu miiare și aducea dintr-aceia țară auru și argintu». Se adaugă faptul că disputele polono-otomane care au urmat îndepărtării Movileștilor de pe tronul Moldovei nu au degenerat decât pentru scurtă vreme într-un conflict de anvergură, și că după aproape două decenii de tensiune politico-militară între cele două mari puteri, în 1634 Polonia s-a resemnat cu noul echilibru de forțe și a încheiat o pace de durată cu Poarta. Pe de altă parte, și Imperiul otoman avea probleme politice presante în alte spații geografice, fiind absorbit de războaiele cu Persia safavidă (1616-1618 și 1623-1639) și apoi de conflictul cu Veneția generat de încercarea de a ocupa Creta (1645-1669). Aceste conflicte îndepărtate adăugându-se momentelor repetate de slăbire temporară a puterii centrale din imperiu, controlul otoman asupra Țărilor Române a devenit mai puțin efectiv în deceniile 4 și 5 ale secolului al XVII-lea.

În acest context general de oportunități economice și de diminuare a constrângerilor politice externe Țările Române s au bucurat spre mijlocul secolului al XVII-lea de **o perioadă de relativă stabilitate politică și prosperitate economică**. Este epoca unor domnii relativ îndelungate în toate cele trei state românești: Gabriel Bethlen

(1613-1629) și Gheorghe Rákóczi I (1630-1648) în Transilvania, Matei Basarab (1632-1654) în Țara Românească și Vasile Lupu (1634-1653) în Moldova. Este de asemenea o perioadă de înflorire economică, de creștere demografică (mai ales Țara Românească), de dezvoltare a producției agricole și chiar de apariție a unor manufacturi. Este o perioadă de importante realizări culturale, atât în ceea ce privește impunerea culturii scrise și a tiparului, cât și în ceea ce privește construcțiile laice și mai ales bisericești.

Pe de altă parte, trebuie observat faptul că Țările Române nu au profitat în suficientă măsură de conjunctura deosebit de favorabilă a acestor decenii. Astfel, este de semnalat faptul că dezvoltarea economică, datorită și nivelului scăzut de pornire, nu a atins pragul unor transformări calitative. Totodată, o mare parte dintre resursele procurate de prosperitatea economică s-au irosit în urmărirea unor planuri politice nerealiste. Astfel, atât Gabriel Bethlen cât și Gheorghe Rákóczi I au perseverat în a se amesteca în războiul de 30 de ani, încercând fără prea mult succes să dobândească stăpânirea Ungariei Superioare de la Habsburgi. De asemenea, ambițiile politice ale lui Vasile Lupu au întreținut o permanentă stare de neliniște în relațiile dintre Țările Române, determinând menținerea sub arme a unor efective care reprezentau o grea povară pentru toate cele trei state românești. În consecință, stabilitatea și prosperitatea din deceniile 4-5 nu au putut fi consolidate, și atunci când în deceniul 6 al secolului al XVII-lea conjunctura internațională avea să devină nefavorabilă, Țările Române aveau să cunoască o rapidă înrăutățire a situației lor.

Deteriorarea situației Țărilor Române imediat după mijlocul secolului al XVII-lea a fost determinată de mai mulți factori. Printre **cauzele acestei evoluții** trebuie menționate mai întâi **tensiunile interne** din societatea românească. Efectivele pe care s-au văzut siliți să le țină sub arme domnii români au depășit cu mult capacitatea economică a acestora, mai ales în cazul lui Matei Basarab. Încercările domnului de a-i recompensa pe acești soldați prin atribuirea de pământ în locul soldelor au fost percepute de aceștia ca tentative vizând degradarea lor socială. Ca atare, ultima fază a domniei lui Matei Basarab a fost dominată de nemulțumirile soldățimii neplătite suficient și la timp, nemulțumiri care au răbufnit în timpul urmașului lui Matei Basarab, Constantin Șerban, în **răscoala seimenilor** (seimenii erau principalul corp de mercenari din acea vreme), care nu a

putut fi înăbușită decât prin intervenția principelui Transilvaniei. Concomitent au avut loc mișcări de același tip și în Moldova, dar aici ele au avut o amploare mai redusă. Principala consecință a acestor mișcări a fost reducerea din motive financiare a potențialului militar al Țării Românești și Moldovei exact în momentul când acumularea presiunilor externe ar fi necesitat o capacitate de apărare cât mai mare.

Un al doilea factor care a influențat nefavorabil Țările Române a fost **deteriorarea conjuncturii comerciale**. Astfel, sfârșitul războiului de 30 de ani a pus capăt conjuncturii excepționale din Europa centrală și aceasta a intrat și ea în «recesiunea secolului al XVII-lea», recesiune care se declanșase în cea mai mare parte a economiei-univers europene (occidentale) încă din jurul anului 1620. Pentru Țările Române aspectul cel mai grav a fost scăderea catastrofală a prețului vitelor mari pe piețele din nordul și centrul Germaniei, ceea ce a dus la scăderea veniturilor obținute din export, deosebit de grav resimțită de Moldova, și apoi chiar la reducerea cantitativă a acestui export. De fapt, reducerea comerțului cu vite mari spre Europa centrală era numai o fațetă a unui proces mai amplu de reducere a legăturilor economice cu economia-univers europeană, proces confirmat de reducerea importurilor românești de postavuri occidentale prin Europa centrală și de declinul tranzitului produselor orientale prin teritoriile românești spre Europa centrală și apuseană. Acest proces a condus la o sporire din motive primordial economice a ponderii Imperiului otoman în comerțul românesc și deci a dependenței Țărilor Române de economia-univers otomană. Totodată, restrângerea legăturilor comerciale cu Europa centrală a afectat diferențiat cele trei state românești, cea mai lovită fiind Moldova, urmată apoi de Transilvania care avea însă avantajul unei structuri economice mai puternice și mai diversificate, în timp ce Țara Românească, care și așa era orientată precumpănitor spre lumea otomană, nu a avut aproape deloc de suferit. Aceste mutații comerciale au fost apoi accentuate în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII lea de sporirea activității militare otomane în vecinătatea spațiului românesc, de războaiele care au îngreunat suplimentar legăturile cu Europa creștină și de atracția reprezentată de nevoile de aprovizionare ale armatelor otomane

Cauza principală a dificultăților pe care le-au cunoscut Țările Române începând cu deceniul șase al secolului al XVII lea a fost însă

modificarea contextului geopolitic din această parte a Europei. Două evoluții subsumate acestei modificări au avut efecte deosebit de nefaste pentru Țările Române.

Este vorba mai întâi de **colapsul temporar al Poloniei**, declanșat în 1648 de răscoala cazacilor conduși de Bogdan Hmelnițki, sprijinită la început masiv de tătarii crimeeni, și amplificat în 1654-1655 prin intervenția Rusiei și a Suediei, cărora apoi li s-au adăugat principele-elector de Brandenburg (care stăpânea și Prusia) și Danemarca într-un război cu alianțe schimbătoare cunoscut sub numele de «primul război nordic» (1655-1660). Aceste evoluții critice pentru Polonia, care a fost la un pas de a dispărea ca factor politic de-sine-stătător, au afectat în primul rând Moldova, care nu a putut evita raidurile cazaco-tătare menite să o atragă la o colaborare politico-militară mai strânsă decât era dispus inițial Vasile Lupu, raiduri dintre care cel tătăresc din 1650 a fost deosebit de distrugător. De altfel, alinierea silită a lui Vasile Lupu la constelația de putere creată de cazacii lui Hmelnițki a contribuit la reaprinderea conflictului cu Țara Românească și cu Transilvania și la îndepărtarea de pe tron a domnului moldovean în urma războiului din 1653. Înlocuirea lui Vasile Lupu cu Gheorghe Ștefan (1653-1658) și apoi aportul decisiv la reprimarea răscoalei seimenilor (1655) au mărit autoritatea principelui Transilvaniei Gheorghe Rákóczi al II-lea asupra principatelor extracarpatice și l-au încurajat în punerea în aplicare a unui plan mai vechi de a profita de pe urma slăbiciunii Poloniei pentru a acapara coroana de rege al acestei țări. Expediția lui Gheorghe Rákóczi al II-lea din 1656-1657 pentru atingerea acestui scop a dovedit pe deplin lipsa de realism a tânărului principe, care își supraestimase forțele și subestimase în mod grav împotrivirile pe care avea să le întâmpine, și s-a încheiat cu un dezastru. Mai grav încă a fost faptul că tentativa principelui Transilvaniei a stârnit reacția ostilă a Porții, care a cerut tătarilor să intervină în ajutorul regelui Jan Kazimir al Poloniei. Urmarea imediată a fost interceptarea de către tătari a armatei transilvănene care se retrăgea din Polonia și luarea celei mai mari părți a acesteia în prizonierat în Crimeea, iar cea pe termen mai lung decizia Porții de a elimina factorul de putere reprezentat de Gheorghe Rákóczi al II-lea.

Cu aceasta atingem al doilea aspect defavorabil al evoluției contextului politic internațional, și anume **refacerea puterii otomane**

sub marii viziri din familia Köprülü. În 1656 funcția de mare vizir a fost preluată de Köprülü Mehmed pașa în condiții cu totul deosebite, respectiv cu garanția expresă a susținerii necondiționate din partea sultanului.

Hotărârea energicului mare vizir de a reface autoritatea Porții era inevitabil să l aducă mai devreme sau mai târziu în conflict cu tendințele autonomiste ale domnilor români. Totuși, începutul marelui său vizirat părea să se afle sub imperativul altor priorități, în primul rând a războiului cu Veneția, a cărei flotă blocase chiar Dardanelele. Atentia marelui vizir a fost atrasă însă asupra Țărilor Române de încercarea lui Gheorghe Rákóczi al II-lea de a ocupa tronul Poloniei. Istoricii au constatat faptul că marele vizir si ceilalți factori de con ducere otomani au perceput în mod exagerat pericolul reprezentat de centrul de putere constituit de Țările Române sub hegemonia principelui Transilvaniei și s-au hotărât să acționeze decisiv pentru **restabilirea controlului otoman asupra Țărilor Române**. Gheorghe Rákóczi al II lea a fost destituit iar domnilor Țării Românești și Moldovei li s-a cerut să se delimiteze de principele considerat rebel și să se prezinte personal pentru a-și dovedi fidelitatea față de Poartă. Încercarea celor doi domnitori de a se eschiva de la o invitație ce părea deosebit de periculoasă dată fiind maniera sumară prin care bătrânul Köprülu își executa oponenții politici interni a primit din partea acestuia un răspuns cu totul neobișnuit: «... domnilor așea au răspunsu vizirul, că de ari împlé unul cîte o casă de galbeni de aur, nu poate acest lucru să nu vie aicea. Și de vor veni, iara domni vor fi...» (Miron Costin). Tenacitatea cu care marele vizir a pus în aplicare decizia de readucere sub control a Țărilor Române și disproporția mare de forțe în favoarea Imperiului otoman au fost hotărâtoare. În ciuda rezistenței concertate și prelungite a Țărilor Române, forțele otomane ajutate de tătari au eliminat succesiv pe toți cei care au luat armele împotriva Porții, ultimele împotriviri din Transilvania fiind lichidate în ianuarie 1662. Războiul din 1657-1662 a marcat, pe lângă ocuparea Oradiei, care a devenit centrul unui nou beylerbeylik (1660), și distrugerile provocate de armatele otomano-tătare, o serioasă deteriorare a statutului politic al Țărilor Române față de Imperiul otoman, resimțită cu acuitate mai ales în cazul Transilvaniei, care până atunci reușise să și mențină un regim mult mai favorabil decât principatele extracarpatice.

Restabilirea controlului otoman în Țările Române a prefațat reactivizarea politicii otomane spre Europa centrală și răsăriteană. În 1663-1664 a avut loc cu rezultate nedecisive un nou război otomano-austriac în Ungaria, la care au fost chemați să participe și domnii români. După încheierea războiului cu Veneția prin ocuparea Cretei (1669) otomanii și-au concentrat atenția spre nord, purtând mai întâi un război cu Polonia (1672-1676), în cursul căruia au cucerit Podolia cu cetatea Camenița, completându-și astfel rețeaua prin care puteau controla Țările Române, urmat apoi de un război cu Rusia pentru controlul asupra Ucrainei (1677-1681). În fine, în 1683 otomanii au atacat pe Habsburgi, încercând fără succes să cucerească Viena, fapt care a atras declanșarea unui război de proporții, la care au mai participat și Polonia, Veneția și Rusia, și care a marcat începutul reculului teritorial al Imperiului otoman în Europa.

Urmările restabilirii controlului otoman și ale antrenării Țărilor Române în conflictele declanșate de Poartă au fost multiple. Mai întâi, revenirea Țării Românești și Moldovei la domnii relativ scurte, strict dependente de bunăvoința factorilor de conducere otomani. Totodată, conflictele dintre partidele boierești, deosebit de acute în aceste decenii, au fost și ele legate într-o măsură crescândă de grupările de interese și facțiunile existente la Istanbul. Pe de altă parte, prioritatea acordată de Poartă valorii politice a Țărilor Române în raport cu cea economică a făcut să nu crească în mod deosebit cererile de bani, în schimb să sporească cererile de susținere materială directă a eforturilor de război ale Imperiului otoman. Țările Române au fost deci chemate să contribuie la campaniile otomane cu trupe, cu salahori, cu materiale și cu provizii. Aceste solicitări, care presupuneau deplasări pe distanțe mari, până în Ungaria și Austria sau până în stepele nord-pontice împotriva Rusiei, au pus la grea încercare organizarea militară tradițională a Țărilor Române. Siliți să lipsească multe luni pe an de acasă, curtenii și slujitorii erau amenințați cu ruina gospodăriilor lor. Pentru a face față absenteismului în creștere domnia s-a văzut silită fie să contribuie bănește la echiparea acestor trupe tradiționale, fie să le scutească în schimbul unor dări de răscumpărare a obligației de a participa la campaniile la mare distanță și să angajeze mercenari. Cum însă mercenarii costau mult iar veniturile bănești ale domniei erau limitate suplimentar de conjunctura comercială defavorabilă, solicitările otomane au accelerat destrămarea

sistemului militar tradițional al Țărilor Române, fără să fie însă posibilă înlocuirea sa cu o armată modernă de mercenari. De aceea, în ciuda unor realizări militare notabile, cum ar fi rezistența antipolonă a lui Constantin Cantemir sau victoria lui Constantin Brâncoveanu asupra austriecilor la Zărnești (1690), per total capacitatea militară a Țărilor Române a scăzut considerabil în ultima parte a secolului al XVII lea. De altfel, chiar și realizările menționate de noi mai sus au putut fi obținute numai în colaborare cu forțele otomane și tătare, Țările Române fiind incapabile să se mai apere singure.

Războaiele din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea au afectat în mod diferit cele trei state românești. Desigur, distrugeri au avut loc în toate provinciile românești, după cum toate au fost chemate să susțină material și uman efortul de război. Consecința cea mai durabilă a acestor razboaie a fost însă **ocuparea Transilvaniei de către Imperiul habsburgic**. Înfrângerea oștirii otomane de către armatele austriaco polone sub zidurile Vienei (1683) și (re)constuirea Ligii Sfinte (1684) au dat semnalul unei viguroase contraofensive creștine, căreia otomanii i-au făcut cu greu față la început. În timp ce polonii se împotmoleau însă în încercările de a ocupa Moldova, austriecii au dobândit repede supremația în Ungaria și au pătruns apoi în toamna anului 1687 în Transilvania, pe care au ocupat-o de facto. Tratate succesive au reglementat prezența militară austriacă în Transilvania și condițiile dependenței principatului față de împărat. Totodată, Habsburgii au reușit să și păstreze și să și consolideze controlul militar chiar și atunci când o parte a trupelor lor au trebuit să fie trimise în Occident pentru a lupta împotriva Franței în războiul din 1689 1697. Contraofensivele otomane din anii 1690-1691 și 1695-1697 nu au avut succes, astfel încât prin tratatul de pace de la Karlowitz din ianuarie 1699 Poarta s-a văzut silită să recunoască stăpânirea habsburgică asupra Ungariei și Transilvaniei.

Războaiele de la sfârșitul secolului al XVII-lea au afectat deosebit de serios și principatul de la răsărit de Carpați. **Criza cvasi-generală a Moldovei în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea** a avut cauze multiple. Am arătat mai sus faptul că diminuarea legăturilor comerciale cu Europa răsăriteană a redus drastic veniturile care ajutau Moldova să-și echilibreze balanța de plăți, afectând direct nu numai pe pe orășeni ca intermediari ai comerțului în general, ci și pe toți cei care vindeau vite pentru export. Totodată, după 1672 Mol-

dova a devenit un teatru de război cvasi-permanent pentru polonezi și otomani, cele două puteri apelând și la auxiliarii cazaci respectiv tătari. S-a adăugat criza politică provocată de trecerea domnitorului Ștefan Petriceicu de partea polonilor în ajunul bătăliei de la Hotin (1673), fapt care a determinat Poarta să adopte o linie politică mai dură, linie în care unii istorici au văzut chiar o primă tentativă conștientă de instaurare a unui regim de tip fanariot. A fost instalat un domn «grec», Dumitrașco Cantacuzino, legat mai mult de cercurile din Istanbul decât de boierimea moldoveană (pentru care nu era totuși un necunoscut). Noului domn nu i s-au cerut bani pentru înscăunare, ci numai garanții de fidelitate politică. Ca măsuri de precauție, alături de el au fost lăsate trupe de ocupație tătare, și au fost demantelate cetățile care ar fi putut fi folosite în cazul unei noi ridicări antiotomane. Totodată, Dumitrașco Cantacuzino și urmașii săi au adoptat o politică fiscală antiboierească, încercând să realizeze un recensământ al contribuabililor cu ajutorul mult hulitelor «hârtii», «obiceiu ráu și spurcat în țară», de clară inspirație otomană. Acest **regim protofanariot**, care în Moldova ar fi durat până în 1685, a eșuat pe de o parte datorită climatului de criză generală în care se zbătea Moldova, și pe de altă parte deoarece după înfrângerea de sub zidurile Vienei Imperiul otoman, trecut în defensivă, avea nevoie de colaborarea boierimii moldovene împotriva atacurilor polone și a consimțit să numească un domnitor mai potrivit realizării acestei concilieri cu boierimea și organizării rezistenței militare antipolone. Acest domnitor pământean, tradiționalist și bun militar avea să fie Constantin Cantemir (1685-1693). Proporțiile crizei în care se zbătea Moldova s-au văzut prin faptul că îndepartarea domnilor «protofanarioți» nu a dus la normalizarea situației. Moldova se găsea prinsă într un ciclu deosebit de grav al distrugerilor cauzate de război, al fugii țăranilor de teama armatelor sau de cea a strângătorilor de dări, al colapsului financiar (Dimitrie Cantemir afirmă, poate exagerat, că veniturile domniei au scăzut de la 600 000 de taleri la numai 100 000) și al conflictelor sângeroase dintre domn și boieri și dintre partidele boierești pentru controlul unui stat tot mai sărac.

Climatul de nesiguranță generală, amplificat de disputele politice nemiloase din interiorul clasei dominante, conștiința faptului că se trăia – după expresia lui Miron Costin «cu dzilele a mână», precum și semnele evidente de recul al puterii otomane, au generat în întreg

spațiul românesc o serie de **căutări de soluții pentru ieșirea din criză**. Pe plan cultural aceste căutări au dus la refugiul într un univers artificial al lecturilor «de desfătare», pline de pilde morale menite să ofere repere într-o lume a tensiunilor și imoralității, al peisajelor dătătoare de liniște și al reculegerii. Exemplul devenit clasic al lui Constantin Brâncoveanu ne arată însă că aceste «evaziuni culturale», componente ale unei sensibilități baroce, nu excludeau cu totul căutarea unor soluții practice, politice.

De regulă, aceste soluții vizau emanciparea de sub dominația otomană cu ajutorul uneia sau alteia dintre marile puteri creștine. Pe un fond de labilitate emoțională generat de nestatornicia vremurilor, înfrângerile suferite de otomani au generat valuri de speranțe într-o iminentă eliberare. Aceste speranțe au fost legate succesiv și uneori sincron de acțiunea antiotomană a diverselor mari puteri creștine vecine.

Din punct de vedere cronologic, primele speranțe au fost legate de **Polonia**. Victoriile hatmanului și apoi regelui Ioan Sobieski la Hotin (1673) și Viena (1683) păreau să îndreptățească speranțele în capacitatea militară a Republicii nobiliare. În plus, Polonia reprezenta și un model politic atrăgător pentru boierimea română preocupată de limitarea puterii domnești în planul politicii interne. Totuși, cea mai mare parte a clasei dominante din Țările Române a dat dovadă de o îndreptățită prudență, intuind faptul că Polonia nu avea totuși mijloacele necesare pentru a asigura o protecție eficientă împotriva represaliilor otomano-tătare. Din acest punct de vedere este relevantă atitudinea similară din 1673 a doi oameni politici atât de deosebiți precum domnul muntean de origine levantină Grigore I Ghica și marele boier moldovean Miron Costin, școlit în Polonia și admirator al culturii și sistemului politic polon: amândoi au contribuit la victoria creștină de la Hotin, dar după luptă au refuzat să treacă cu totul în tabăra polonă și s-au înapoiat pentru a-și normaliza raporturile cu otomanii.

O alternativă antiotomană mult mai consistentă oferea **Imperiul habsburgic**. Încă în timpul războiului din 1663-1664 domnii români au păstrat contacte cu tabăra habsburgică, iar domnul muntean Grigore I Ghica a trecut chiar fățiș de partea imperialilor. Chiar dacă rapiditatea cu care Habsburgii au încheiat pacea în 1664 a dezamăgit, contactele au continuat, mai intense fiind cele ale principelui Mihail

Apafy și ale nobililor transilvăneni. După 1683, perspectiva eliberării cu ajutorul armatelor habsburgice a devenit din ce în ce mai actuală, dar totodată au ieșit la iveală și inconvenientele unei asemenea soluții, mai ales în ceea ce privește comportamentul abuziv al trupelor habsburgice și exclusivismul politic al autorităților imperiale. Atitudinile împărțite ale societății și factorilor politici transilvăneni nu au fost lăsate să se decanteze în mod liber deoarece în toamna anului 1687 trupele austriace au ocupat Transilvania și, cu excepția unui scurt moment după bătălia de la Zărnești din 1690, au reușit să mențină această ocupație. Jocul politic brutal al Habsburgilor în Transilvania, ca și vădita lipsă de scrupule a emisarilor acestora, au constituit avertismente serioase cu privire la tendințele expansioniste și autoritariste ale Vienei, iar factorii politici munteni au optat totuși, după multele ezitări și tergiversări ale lui Șerban Cantacuzino, pentru păstrarea legăturilor cu Poarta și respingerea armată a trupelor habsburgice care pătrunseseră în 1689 în Țara Românească. Ulterior, deși Brâncoveanu a căutat să cultive relații bune cu autoritățile habsburgice, el nu a mai mizat pe Habsburgi ca putere eliberatoare de sub dominația otomană. De altfel, în ultimii ani relațiile principatelor românești extracarpatice cu Habsburgii au fost tensionate suplimentar de prozelitismul catolic al Vienei, care a reușit să determine o mare parte a clerului ortodox din Transilvania să adere la Unirea cu Roma, opțiune condamnată vehement în numele ortodoxiei de Țara Românească. Acuitatea tensiunilor confesionale este surprinsă de observația din anul 1702 a ambasadorului francez la Istanbul, Ferriol, care arăta că *nimic* nu a contribuit mai mult la a-i ține pe români atașați de Poartă decât ura pentru biserica catolică.

Dar dacă Polonia se dovedea incapabilă să joace rolul eliberatorului, iar Austria era indezirabilă pentru români din cauza expansionismului politic și a exclusivismului religios, ultimii ani ai secolului al XVII-lea și primii ani ai secolului al XVIII-lea au adus în prim plan o altă mare putere de care s-au legat speranțele de eliberare ale românilor: **Rusia**. Imperiul țarilor avea avantajul de a fi o putere ortodoxă, cunoscută românilor mai ales prin milosteniile acordate unor lăcașuri ortodoxe și prin icoanele și cărțile sale de cult. Mult timp distanța care separa Rusia de spațiul românesc a limitat speranțele generate de existența unei mari puteri ortodoxe potențial eliberatoare. Totuși, în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea au existat

mai multe încercări ale boierilor și domnilor români de a capta bunăvoința și sprijinul țarilor, iar ocuparea Azovului (1696) și apariția primei flote ruse în Marea Neagră au amplificat convingerea că Rusia avea să fie puterea care avea să pună capăt dominației otomane. De altfel, în întreg sud-estul Europei circulau profeții care susțineau că Imperiul otoman avea să fie nimicit de «oamenii blonzi de la Miază-noapte». Aceste speranțe oarecum atemporale au devenit brusc actuale după victoria țarului Petru I la Poltava asupra suedezilor (1709) și după declanșarea războiului otomano-rus ca urmare a refugiului regelui Carol al XII-lea al Suediei la Tighina sub protecție otomană. Propaganda rusă a amplificat pe diverse canale imaginea țarului pravoslavnic biruitor, stimulând astfel declanșarea unui val de speranțe de eliberare și de agitații antiotomane în întreaga lume ortodoxă supusă Porții. Exaltarea antiotomană a fost deosebit de virulentă în Țările Române, complicând jocul diplomatic al factorilor politici. În Țara Românească Brâncoveanu a reușit să-și păstreze autoritatea și sângele rece, nelăsându-se influențat de cererile mitropolitului Antim Ivireanul și ale majorității boierilor de a se alătura țarului, dar aceasta nu l-a ferit de actul de flagrantă insubordonare al spătarului Toma Cantacuzino, care în fruntea unei părți a oștirii a trecut de partea rușilor. Aflat numai de puțină vreme pe tronul Moldovei, Dimitrie Cantemir nu avea aceeași libertate de opțiune. Deși instalat ca un domn fidel Porții, deși aparținând unei familii care se identificase cu politica de păstrare a legăturilor cu Imperiul otoman ca pavăză împotriva anexionismului marilor puteri creștine vecine, deși el însuși trăise ani mulți la Istanbul, Dimitrie Cantemir s-a văzut confruntat cu promisiunile țarului, care purta însă simultan tratative separate cu o parte a marilor boieri moldoveni, și cu defecțiunea supușilor care la apropierea armatelor țariste l-au părăsit pentru a se alătura rușilor peste capul lui. Rămas cu numai câțiva boieri și cu câteva detașamente de mercenari, aflat în fața șantajului de a fi supralicitat în fața țarului de o parte a boierimii, caz în care ar fi pierdut avantajele pe care și le asigurase prevăzător prin tratatul de la Luck, Dimitrie Cantemir a considerat că nu avea de ales și că pentru a-și menține și consolida tronul trebuia să se pună în fruntea valului antiotoman și să treacă fățiș de partea rușilor. Chemarea ulterioară la oaste, făcută pe banii țarului, a dovedit atât amploarea entuziasmului popular, mai ales în rândurile categoriilor intermediare (mici

boieri, slujitori, orășeni), cât și eficacitatea scăzută a acestor trupe de strânsură. Fapt mai important, starea economică a Moldovei s-a dovedit mult prea precară pentru a putea susține efortul militar al Rusiei, iar lipsurile de aprovizionare, combinate cu erorile militare ale țarului, au condus la înfrângerea armatei ruse și a corpului moldovean la Stănilești. Capitularea țarului și încheierea ulterioară a păcii au demonstrat în mod dureros faptul că ceasul eliberării de sub dominația otomană nu sosise încă.

Acest eșec, urmat de falimentul speranțelor pe care unii dintre boierii munteni și moldoveni și le-au legat de acțiunea Austriei în timpul noului război otomano-habsburgic din 1716-1718, a dovedit că o eliberare nu era încă posibilă. Cel mult, așa după cum arăta exemplul Transilvaniei și al Olteniei, locul otomanilor avea să fie luat de stăpânirea habsburgică, fapt care nu era de natură să provoace o adeziune prea largă în rândurile boierimii muntene si moldovene. Se încheia astfel un ciclu al speranțelor de eliberare, iar dominația Porții în spațiul românesc, deși redusă din punct de vedere al cuprinderi teritoriale, era consolidată.

Cu aceasta atingem **problema fanariotismului**, extrem de controversată în istoriografie și care necesită din acest motiv câteva comentarii speciale.

S-a afirmat adesea că stabilizarea dominației otomane a îmbrăcat la începutul secolului al XVIII-lea forma unei modificări a regimului politic al Țării Românești și Moldovei prin instaurarea domniilor fanariote. Această schimbare a regimului politic ar fi avut loc în 1711 în Moldova și în 1716 în Țara Românească, și ar fi reprezentat o soluție avută în vedere de Poartă datorită nesiguranței cu privire la fidelitatea domnilor pământeni. **Trăsăturile caracteristice ale regimului fanariot** (denumit în unele lucrări și turco-fanariot) au fost considerate a fi: numirea unor domnitori straini de țară, de obicei greci din cartierul Fanar de la Constantinopol, pentru care domnia Țărilor Române era dregătoria cea mai înaltă pe care o puteau obține în lumea dominată de Poartă, după ce îndepliniseră de cele mai multe ori funcția de mare dragoman (traducător) al Porții; dependența accentuată față de arbitrarul autorităților otomane, care tindeau să asimileze Țările Române cu niște provincii otomane obișnuite; competiția dezlănțuită pentru tron, care a scurtat durata medie a domniilor și a mărit considerabil exploatarea economică a Țărilor Române;

destrămarea armatelor românești și accentuarea fără precedent a fiscalității. Potrivit acestor opinii regimul fanariot a durat până în 1821-1822, când revoluția grecească și antifanariotismul manifest al românilor au determinat pe otomani să prefere revenirea la domniile pământene.

Odată acceptat caracterul distinct al «secolului fanariot», aprecierile valorice cu privire această perioadă și cu privire la diverșii domnitori au variat foarte mult. În general a precumpănit opinia că domniile fanariote reprezintă una dintre perioadele cele mai negre din istoria românească, caracterizată prin înapoiere economică, marasm moral și decădere instituțională. Au existat însă și tentative de «reabilitare» a fanarioților ca grup sau măcar a unora dintre aceștia luați individual, care au insistat pe meritele lor culturale, pe faptul că ei au reprezentat variante românești ale «despotismului luminat» sau ale «absolutismului monarhic», promotori (mai ales Constantin Mavrocordat) ai unor reforme sociale îndrăznețe. În fine, alte lucrări recente au demontat mecanismul ideologic prin care în secolul al XIX-lea s-a ajuns la afirmarea existenței unui «veac fanariot» distinct ca perioadă neagră a istoriei românești, menit să separe perioada glorioasă a marilor domnitori din secolele XIV-XVII de cea aspirând să fie la fel de glorioasă a renașterii naționale românești.

Aceste dispute istoriografice au condus treptat la punerea sub semnul întrebării a chiar premisei de la care se pornise: faptul că anii 1711/1716-1821 au reprezentat o perioadă distinctă din punct de vedere al regimului politic al Țărilor Române. Cu alte cuvinte, s-a schimbat oare cu adevărat regimul politic al Țărilor Române în anii 1711/1716?

Au fost astfel relevate o serie de **elemente de continuitate** între secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Astfel, și înainte de 1711/1716 au existat domnitori greci, după cum și după această dată au existat și domnitori de origine românească. Ba chiar mai mult, unii domnitori au domnit atât înainte, cât și după datele considerate ca marcând trecerea la domniile fanariote. Este cazul lui Nicolae Mavrocordat, considerat în manuale ca fiind primul domnitor fanariot, dar a cărui primă domnie în Moldova a avut loc în 1709-1710; este de asemenea cazul lui Mihai Racoviță, care domnește de trei ori în Moldova (1703-1705, 1707-1709, 1715-1726) și o dată în Țara Românească (1741-1744). Erau aceștia domni pământeni înainte de 1711/1716

și au devenit apoi subit domni fanarioți? Exemplele de acest fel, ca și multele similitudini dintre unele domnii din secolul al XVII-lea și cele considerate tipic fanariote, au condus la apariția unor puncte de vedere care fie au afirmat existența unui «prefanariotism» (Eugen Stănescu, Florin Constantiniu) și a unui «protofanariotism» (Florin Constantiniu), fie au încercat să fixeze începutul domniilor fanariote la o dată mai timpurie, de exemplu în 1659 (Andrei Pippidi).

De fapt, o regulă fermă de desemnare a domnilor dintre greci (fanarioți) sau români nu a existat niciodată în secolele XVI-XVIII. De altfel, în toată această perioadă concepția otomană – decisivă deoarece autoritățile otomane stabileau cine avea să devină domn – nu făcea distincții în funcție de etnie, ci în primul rând în funcție de confesiune. Ca atare, pentru otomani atât românii cât și grecii erau «greci», adică ortodocși. Totodată, după cum am arătat mai sus, otomanii aveau tendința să considere că ținuturile *'ahd* făceau totuși în esență parte din *dar al-Islam*, chiar dacă aveau un statut oarecum special; în consecință, din punctul otoman de vedere, locuitorii Țărilor Române erau în aceeași măsură supuși «ghiauri» (*dhimmi*) ai sultanului ca și locuitorii ortodocși din teritoriile administrate direct de Poartă. Ca atare, atunci când, după întărirea dominației otomane asupra Țărilor Române la mijlocul secolului al XVI-lea, Poartă a început să se amestece tot mai mult în desemnarea domnilor români și chiar să-i numească direct de la Istanbul, ea nu a avut nici un interes să limiteze cercul celor care puteau aspira la domnia unuia sau altuia dintre statele românești. În consecință, grupului deja numeros al pretendenților români, care au intuit repede că locul de unde se putea dobândi domnia se mutase la Istanbul, i s-au adăugat treptat și alți supuși ortodocși ai Porții. La început aceștia mai căutau uneori să arate că pretențiile lor erau îndreptățite de o presupusă origine domnească, dar treptat, odată cu înmulțirea familiilor care ajunseseră măcar o dată la tronul Țărilor Române, acest criteriu s-a depreciat și a contat tot mai puțin. De altfel, aceeași lărgire nemăsurată a cercului aspiranților la dregătorii se constată în a doua jumătate a secolului al XVI lea și în ceea ce privește funcțiile rezervate musulmanilor în Imperiul otoman, fiind o parte integrantă a unui proces mai larg de venalizare a oficiilor. Interesată de sporirea concurenței pentru funcții ca de un mijloc sigur de sporire a prețului ce putea fi obținut pentru acordarea acestor funcții, grijulie numai să mențină distincte filierele

rezervate musulmanilor de cele permise altor confesiuni, Poarta nu avea nici un interes să reglementeze prea strict accesul la domniile Țărilor Române. Și de fapt, din câte știm, Poarta a consimțit abia în 1819 la o reglementare intervenită între familiile «fanariote», care stabilea ca la tronurile românești să nu mai poată candida decât reprezentanții a 4 familii; izbucnirea după numai 2 ani a revoluției grecești și a celei române conduse de Tudor Vladimirescu a împiedicat verificarea funcționării în timp a acestui acord, Poarta preferând după această dată desemnarea unor domnitori pământeni.

Desigur, sistemul desemnării domnilor Țării Românești și Moldovei dintre supușii ortodocși ai Porții indiferent de etnie, sistem care a fost predominant de la mijlocul secolului al XVI-lea până în 1822, nu a funcționat exact la fel de-a lungul acestei întregi perioade. Uneori, factorii locali au avut o importanță mai mare și Poarta s-a văzut nevoită să țină cont de aceasta, ajungând chiar să confirme domni pe care nu îi desemnase ea în prealabil, dar despre care era convinsă că nu aveau să contrarieze în mod grav interesele otomane. Alteori jocurile s-au făcut aproape exclusiv la Constantinopol, caz în care decisive erau legăturile cu dregătorii otomani și cu cei care puteau influența deciziile acestora, îndeosebi cu posesorii de capitaluri care puteau să împrumute candidaților sumele de bani necesare cumpărării tronurilor.

Pe de altă parte, în joc nu erau numai domniile celor două state românești extracarpatice, ci și celelalte dregătorii depinzând de domnie și în general pozițiile de conducere a societății. Fluctuațiile procesului de selecție a elitelor sociale din Țările Române (în studiile de istorie socială termenul «elite» nu are conotație valorică, ci desemnează numai o poziție în cadrul societății) sunt încă și mai greu de urmărit decât în cazul domnitorilor. Există încă puține studii care să ofere date complete despre ocupanții diverselor dregătorii, mai ales la nivel local, și informații încă și mai puține despre elitele bisericești și economice. În plus, orice analiză care să evidențeze raportul dintre «greci» și «pământeni» este îngreunată de absența unor bariere stricte între cele două categorii. Mulți ortodocși balcanici sau mai larg spus levantini, cunoscuți în mediul românesc ca «greci» sau «țarigrădeni», s-au căsătorit cu românce și s-au împământenit în Țările Române, astfel încât sunt greu de clasificat. Să luăm ca exemplu familia Cantacuzinilor, de origine grecească, cu o situație

foarte bună în Constantinopolul otoman, cu legături puternice în Țările Române încă din secolul al XVI-lea. Constantin Cantacuzino a venit în Țara Românească cu valul levantin din jurul lui Radu Mihnea la începutul secolului al XVII lea, a urcat în dregătorii până la rangul de mare postelnic al lui Matei Basarab (domn considerat în mod tradițional ostil «grecilor»), a dobândit un domeniu funciar de invidiat, s-a căsătorit cu fiica fostului domn Radu Șerban și s a înrudit și încuscrit apoi cu majoritatea marilor familii boierești din Țara Românească. Fiii săi s-au ilustrat prin retorica cu care au apărat drepturile «pământenilor» împotriva «grecilor», unul dintre ei a ajuns chiar domn (Șerban Cantacuzino, 1678-1688) iar altul a fost marele umanist român Constantin Cantacuzino stolnicul. Din ce moment pot fi catalogați Cantacuzinii ca «pământeni» și nu ca «greci»? Probleme similare se pot ridica în legătură cu Vasile Lupu și cu Ghiculeștii, toți de origine albaneză, cu reprezentanții multor altor familii elitare. Au existat însă și cazuri de români care s-au desțărat temporar, s-au levantinizat și au revenit apoi în Țările Române beneficiind de experiența și relațiile dobândite la Istanbul. Un exemplu în acest sens este cazul lui Radu Mihnea. Fiu al lui Mihnea Turcitul, domn al Țării Românești în două rânduri (1577-1583 și 1585-1591), care însă a trecut la Islam, el a crescut în mediul levantin și, atunci când a revenit ca domn în Țările Române, s-a înconjurat de levantini și a dus o politică ce a fost catalogată drept «prefanariotă». Similare sunt și cazurile familiilor Racoviță și Callimachi (inițial Călmașul) în secolul al XVIII-lea, iar exemplele de acest fel ar putea continua.

De fapt, pentru societatea românească problema fanariotismului era coextensivă cu ceea ce Valentin Al. Georgescu a numit «acaparrarea grecească» (levantină), cu integrarea efectivă a Țărilor Române în sistemul otoman centrat pe Istanbul. De-a lungul celor câteva secole de dominație otomană au existat perioade de integrare crescândă, când și penetrația levantină a fost mai puternică. Au existat astfel mai multe «valuri» levantine, dintre care enumerăm mai întâi pe cel din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apoi cel din deceniile 2-3 ale secolului al XVII lea, apoi un nou val după 1660, și în fine noi valuri în secolul al XVIII-lea, care, contrar aparențelor, nu a fost nici el lipsit de fluctuații în ceea ce privește amploarea acestei pătrunderi.

Au existat și diferențe în ceea ce privește compoziția socială a acestor «valuri» levantine. Astfel, după ce mai întâi au venit în Țările

Române nobili și clerici balcanici care fugeau din calea cuceritorilor otomani, după mijlocul secolului al XVI-lea paleta socială a nou-veniților s-a diversificat și aceștia acționau de cele mai multe ori ca exponenți ai intereselor sistemului otoman. Au venit negustori și cămătari atrași de posibilitățile de câștig deschise de racordarea Țărilor Române la economia univers otomană și de poziția dificilă în care se găseau românii pe piață din cauza nevoii cronice de bani pentru a face față plăților către Poartă. În Transilvania, dieta a încercat la solicitarea sașilor temători de concurență să îngrădească libertatea de acțiune a acestor negustori levantini, dar succesul repetatelor opreliști din secolele XVI-XVII a fost limitat. În Moldova și Țara Românească negustorii levantini n-au întâmpinat asemenea opreliști, fapt care le-a permis să-și valorifice practic nestingheriți avantajele economice față de negustorii locali și să domine în mare măsură viața economică a principatelor extracarpatice. Au venit apoi clerici, împinși de dificultățile financiare în care se zbătea biserica ortodoxă sub turci și atrași de oportunitățile pe care le găseau în Țările Române, care resimțeau o penurie cronică de cărturari capabili să susțină competiția doctrinară cu catolicismul și cu cultele reformate. Un exemplu ilustru în acest sens este Antim Ivireanul, gruzin de origine. Tot în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea patriarhii Ierusalimului Dosithei și Hrisant Notaras au rezidat mai mult în Țările Române decât în Orient și au desfășurat aici o intensă polemică anticatolică și (mai puțin, totuși) anticalvină. S-au adăugat și alți «intelectuali», mai puțin legați de activitățile bisericești, medici, profesori, artiști, meșteșugari etc.

Este însă evident faptul că societatea românească a resimțit cel mai greu pătrunderea «grecilor» intrați în slujba domniei, care acaparau dregătoriile și totodată «stricau obiceiurile țării» în ceea ce privește practicile administrative. În concurența cu boierii «pământeni», cei de origine levantină beneficiau nu numai de afinitățile și uneori de complicitățile stabilite cu unii domnitori, dar și de experiența superioară în funcționarea economiei monetare, experiență care îi făcea indispensabili pentru un stat în permanentă căutare de noi surse financiare. Această cunoaștere superioară este ilustrată de amenințarea adresată de Radu Leon boierilor, că dacă nu-l ajută ei în impunerea unor noi dări «va pune vel vistier pre Necula Sofiialiul, că el știe rândul țării și pre la ce boieri au bani». La fel de explicită

este oferta făcută de un alt grec, Ghinea Țucala, unui domnitor altfel cunoscut pentru tradiționalismul și «antigrecismul» său, Matei Basarab: «Dă ți-e voia să faci bani mulți, fă mă vistier mare...». În felul acesta «grecii» nu numai că ocupau o parte din dregătoriile la care se socoteau îndreptățiți boierii autohtoni (este totuși de observat că până și în veacul al XVIII-lea românii au rămas majoritari la nivelul sfatului domnesc, și cu atât mai mult la nivelul dregătoriilor locale), dar și contribuiau la dislocarea vechilor elite, mulți boieri «de modă veche» nereușind să se adapteze la mecanismele bănești noi, acumulând datorii și pierzându-și total sau parțial moșiile.

Sub impactul acestei duble amenințări, boierimea a reacționat insistând pe calitatea de pământean și acreditând ideea că «grecii» erau vinovați de toate relele din țară. Această ideologie antigreacă conservatoare, care încerca să canalizeze toate nemulțumirile sociale împotriva concurenței, a dat naștere la o serie de reacții violente, precum și la adoptarea unor restricții în ceea ce privește ocuparea dregătoriilor de către «străini», restricții care însă s-au dovedit puțin eficiente. Lipsa de perspectivă a încercărilor de a opri penetrația levantină transpare cu claritate din exasperarea lui Neculce: «cîndu o vrea Dumnezeu să facă să nu fie rugină pe fier și turci în Țarigrad să nu fie, și lupii să nu mănînce oile în lume, atuncea poate nu vor fi nici greci în Moldova și în Țara Munteniască, nici or fi boiari, nici or putea mînca aceste doao țări, cum le mănîncă».

În aceste condiții boierimii nu-i mai rămânea decât să încerce să impună noilor veniți respectarea unor norme minimale de comportare «boierească». Ca atare, cronicile și celelalte mărturii de epocă fac o distincție destul de netă între «grecii» «buni», proprietari de moșii, care se identificau cu «țara», și cei «răi», care «strică toate lucrurile bune și adaugă legi rele și asuprite». Levantinii ajunși pe meleaguri românești nu erau insensibili la acest discurs ideologic și la perspectiva integrării depline în rândurile unei boierimi încă prestigioase. Pe lângă constrângerea morală acționa cu putere și conștiința faptului că moșiile, deși nu ofereau perspectiva unui profit maximal, erau totuși mai ferite de vitregiile soartei. În consecință, majoritatea familiilor levantine ajunse în Țările Române străbat un veritabil ciclu al împământenirii. Cu averi clădite mai întâi în comerț și afaceri cămătărești, posesori ai unei educații care îmbina pragmatismul cu cultura livrescă, acești levantini încep să acapareze dregă-

torile laice de pe lângă patriarhia ortodoxă de la Constantinopol și apoi și pe cele din aparatul domnesc din Țara Românească și din Moldova; ajunși în Țările Române ei se căsătoresc deseori aici, acaparează moșii și case și și uită treptat originile «plebeie», dobândind o veritabilă conștiință de notabili români.

Totodată, circulația elitelor între Țările Române și Istanbul, și în general integrarea politică și economică periferică a spațiului românesc în lumea otomană, au determinat un accentuat **proces de orientalizare a civilizației românești**. Influențe otomane orientalizante se observă la nivelul arhitecturii, al ceramicii și al folosirii faianței ornamentale, la nivelul amenajării interioarelor cu ajutorul covoarelor și sofalelor, la nivelul modei și chiar al materialelor folosite pentru îmbrăcăminte, la nivelul unor obiceiuri cum ar fi consumul de cafea și de tutun (deși tutunul este de origine americană, în lumea românească el a fost cunoscut pe filieră otomană), etc. Firește, orientalizarea a fost mai puternică pe de o parte în centrele urbane, tradițional mai cosmopolite și unde se stabileau majoritatea levantinilor sosiți în Țările Române, și pe de altă parte în rândurile elitei. Cu toate că avea mai puține mijloace pentru a putea beneficia de inovațiile de factură orientală, satul a participat și el, fie și cu o anume întârziere, la acest dialog al civilizațiilor. Astfel, cuvintele de origine turcă și/sau balcanică au circulat cu intensitate atât în mediul urban cât și în cel rural. Tot din lumea otomană a fost importat în secolul al XVII-lea porumbul, cunoscut atunci cu denumirea de «grâu turcesc», care curând a devenit o componentă de bază în alimentația țăranilor români. O însemnătate ceva mai redusă a avut orezul, cultivat în spațiul românesc începând din secolul al XVIII-lea. Tot din lumea otomană a fost preluat și bivolul, dar acesta – la fel ca și orezul s a impus numai în unele zone limitate din spațiul românesc.

Toate aceste elemente, ținând de controlul otoman asupra domniilor românești, de circulația elitelor, de integrarea periferică în economia univers otomană și de procesul de orientalizare, nu pot fi circumscrise strict «veacului fanariot». De fapt, «veacul fanariot» este un construct istoriografic, realizat cu scopul de a delimita o perioadă de decădere indispensabilă în cadrul unei viziuni trimodale (vârstă de aur – epocă de decădere – renaștere) asupra istoriei românești. În realitate însă, **nu a existat niciodată un regim fanariot** distinct și omogen în cadrul perioadei dominației otomane asupra Țărilor

Române, iar secolul al XVIII-lea a fost doar o parte componentă a unei perioade mai lungi de integrare economică și politică a Țărilor Române la periferia lumii otomane, perioadă care în cazul principatelor extracarpatice a durat din secolul al XVI-lea până la începutul secolului al XIX-lea. Această perioadă de aproape trei secole a cunoscut desigur atât fluctuații de intensitate a integrării, cât și acumulări treptate ale influenței otomane, dar a rămas totuși unitară la nivelul trăsăturilor ei esențiale. Ca atare, decuparea secolului al XVIII-lea din ansamblul secolelor XVI-XVIII și utilizarea convențională a denumirii de «veac fanariot» mai mult încurcă înțelegerea proceselor istorice decât să ne ajute în acest sens.

O situație specială a avut din acest punct de vedere Transilvania. Integrarea ei în lumea otomană a fost mult mai superficială în secolele XVI-XVII, pentru descrierea situației ei în sistemul otoman fiind mai potrivit conceptul de semiperiferie, iar tendința de adâncire a acestei integrări a fost stopată la sfârșitul secolului al XVII-lea prin anexarea ei la Imperiul habsburgic. Ruptura politică nu s-a suprapus însă cu o ruptură economică. Economia Transilvaniei a rămas orientată precumpănitor spre teritoriile românești extracarpatice și spre Imperiul otoman. Astfel, evidențele vamale austriece din anii 1717-1724 reliefează faptul că aproximativ 80% din comerțul exterior al principatului intracarpatic trecea prin trecătorile Carpaților și numai circa 20% se realiza cu restul Imperiului habsburgic sau cu Occidentul. Această observație ne avertizează o dată mai mult că până în secolul al XIX-lea (și poate și mai târziu) relevanța economică a granițelor politice a fost limitată. Pe de altă parte nu trebuie să subestimăm nici importanța integrării politice a Transilvaniei în Imperiul habsburgic. Fluxurile comerciale reprezentau numai o parte a fluxurilor economico-financiare, fiind contrabalansate de circulația «banilor politici» (dări, solde etc.) între Viena și principatul intracarpatic. Apartenența la Austria a mai însemnat și o intensificare a circulației elitelor spre și dinspre Europa centrală, venirea unui număr considerabil de ofițeri, funcționari și clerici din părțile apusene ale imperiului și posibilitatea oferită unor tineri transilvăneni de a studia și de a face carieră la Viena și în alte centre ale imperiului sau ale lumii catolice. De altfel, tocmai oportunitățile culturale deschise de autoritățile habsburgice unor tineri clerici uniți au stat la originile fenomenului numit Școala Ardeleană și, prin intermediul acesteia, la originile mișcării naționale românești din secolul al XIX-lea.

5. Țările Române și începuturile chestiunii orientale

Orice discuție referitoare la **problema orientală** trebuie să pornească de la definiția termenului. Acesta desemnează disputa diplomatică și/sau militară dintre marile puteri pentru hegemonie (sub forma stăpânirii directe și/sau a unor zone de influență) în sud-estul Europei și în Orientul Apropiat, de fapt în zonele care aparțineau de Imperiul otoman. Definită astfel, problema orientală a devenit cu adevărat o problemă numai atunci când Imperiul otoman a slăbit, deoarece atâta timp cât Imperiul otoman era puternic nu era posibil ca teritoriile sale să devină obiectul disputei dintre alte state. Desigur, au existat și în perioadele de mărire otomană proiecte de împărțire a teritoriilor otomane, dar acestea nu erau realiste și nu au influențat prea mult politica internațională. Cu totul altfel s-a pus problema după 1683, când reculul otoman a devenit evident. În secolele XVIII-XIX problema orientală a preocupat într-o măsură crescândă cercurile politice europene, intrând chiar în jargonul acestor cercuri ca disputa pentru moștenirea «omului bolnav» al Europei. Eșecurile încercărilor de revitalizare a Imperiului otoman au făcut ca problema orientală să fie soluționată la sfârșitul primului război mondial prin destrămarea acestuia și prin apariția pe teritoriile foste otomane a unor alcătuiri politice noi, state naționale independente sau teritorii aflate sub dominație colonială occidentală.

Dar înainte de a trece la prezentarea succintă a principalelor faze de evoluție ale problemei orientale până la începutul secolului al XIX-lea, câteva cuvinte despre **protagoniști** și despre caracteristicile implicării lor în această dispută.

Primul și cel mai direct interesat era fără îndoială **Imperiul otoman**. Am arătat mai sus că actualizarea chestiunii orientale este coextensivă stării de relativă slăbiciune a statului otoman. Având în această perioadă structuri economice, sociale, politice și culturale deja învechite comparativ cu statele europene, Imperiul otoman s a dovedit mult timp putin capabil să se înnoiască. Desigur, încercările de reformă nu au lipsit nici în secolul al XVIII-lea. Cea mai importantă dintre acestea a fost inițiată de Nevșehirli Ibrahim pașa Damad, mare vizir în anii 1718-1730. Cunoscută în istoriografie sub denumirea ușor

derutantă de «epoca lalelei», această încercare de reformă nu s-a redus la încurajarea imitării modei și maniilor occidentale. Dimpotrivă, marele vizir a întreprins un efort consecvent de a aduce ordine în plan administrativ și financiar, stimulând stabilitatea marilor dregători și a guvernatorilor provinciali și încercând să modereze presiunea fiscală asupra provinciilor pentru a facilita refacerea economică a imperiului. Pentru a putea menține echilibrul financiar fragil marele vizir a făcut economii reducând chiar cheltuielile și efectivele militare, a dus o politică externă prudentă și a căutat să evite angajarea în războaie de amploare. Totodată, el a manifestat o certă deschidere intelectuală spre exterior, trimițând ambasade în principalele capitale europene, solicitând rapoarte cu privire la aceste țări, și protejând o primă încercare de introducere a tiparului în lumea otomană, încercare legată de activitatea unui transilvănean trecut la Islam, Ibrahim Mütefferika. Politica lui Ibrahim pașa a avut efecte benefice pentru Țările Române, care au cunoscut în timpul marelui său vizirat o perioadă de relativă prosperitate și stabilitate, care le-a permis să se refacă după încercările de la cumpăna secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea. Această stabilitate s-a reflectat în domnii relativ îndelungate, cu totul atipice pentru imaginea pe care ne-o facem despre felul cum ar fi trebuit să fie primele domnii «fanariote». Astfel, Nicolae Mavrocordat a domnit în Țara Românească 11 ani, murind ca domn la București, iar Mihai Racoviță în Moldova tot 11 ani, fiind înlocuit numai în extremis după gafe repetate. Încercarea lui Ibrahim pașa de a aduce un plus de ordine și eficacitate în funcționarea Imperiului otoman, nescutită de altfel de erori și de o anume lipsă de imaginativitate instituțională, a eșuat în 1730 în fața unei coaliții a ulemalelor, a ienicerilor și a sărăcimii din Istanbul care a dus la executarea marelui vizir și la înlocuirea sultanului Ahmed al III-lea cu Mahmud I. După această dată a devenit clar că nu mai erau posibile reforme generale, ci numai unele punctuale vizând în primul rând organizarea militară. Totodată, dependența politică excesivă a autorităților otomane de atitudinea Istanbulului s-a tradus în revigorarea tradiției măsurilor discriminatorii față de provincii, mai ales pe plan comercial și fiscal. Victoria Istanbulului a fost însă mai mult aparentă, deoarece instabilitatea în funcții la nivel central și local a compromis șansele exercitării unui control efectiv asupra provinciilor, astfel încât secolul al XVIII-lea a devenit perioada de aur a notabililor locali

(*ayani*), tot mai independenți față de capitală. În aceste condiții de blocaj politic și instituțional, deși a beneficiat de peste două decenii de pace externă aproape deplină (1746-1768), deși prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost în general o perioadă de înflorire economică pentru lumea otomană, Imperiul otoman nu a reușit să profite de acest răgaz pentru a se consolida în vederea șocurilor care aveau să vină, iar războiul cu Rusia din 1768-1774 avea să-l surprindă mai vulnerabil ca oricând.

La sfârșitul secolului al XVII-lea și în primele decenii ale secolului al XVIII-lea principala putere care amenința Imperiul otoman era **Imperiul habsburgic.** În această perioadă Habsburgii au obținut succese remarcabile atât în Occident, unde au preluat după un lung război cu Franța fostele posesiuni spaniole din Italia și din Țările de Jos (actuala Belgie), cât și împotriva Imperiului otoman, căruia i-au smuls după două războaie victorioase (1683-1699 și 1716-1718) Ungaria, Transilvania, Banatul, Oltenia și nordul Serbiei (ultimele două însă numai până în 1739). Capacitatea de expansiune a Imperiului habsburgic era însă subminată de prea marea dispersie a posesiunilor, care genera complicații multiple și împiedica concentrarea forțelor pe o direcție anume, precum și de o anume mediocritate a sistemului său militar, mai ales după momentul de excepție reprezentat de Eugeniu de Savoia. În consecință, treptat Austria s-a văzut nevoită să renunțe la a avea mari ambiții teritoriale în Imperiul otoman și a început să prefere expansiunea economică și politico-diplomatică.

Marele rival al Austriei în disputa pentru dominarea teritoriilor europene ale Imperiului otoman s-a dovedit a fi **Rusia.** Rusia avea mari avantaje în abordarea chestiunii orientale, dar și unele dezavantaje. Stat ortodox, cu un potențial demografic ridicat și beneficiind de importante resurse economice, Rusia se întărise considerabil din punct de vedere economic, politic și militar în timpul lui Petru I cel Mare. Totodată, Rusia beneficia de avantajul unei relative invulnerabilități, fiind greu de amenințat în însăși existența ei chiar dacă era învinsă pe câmpul de luptă (așa cum s-a întâmplat de pildă în anul 1711). Dar același spațiu supraabundent care-i conferea securitate era și un dezavantaj atunci când se punea problema susținerii unui efort expansionist la marginea imperiului. Totodată, în secolul al XVIII-lea Rusia a fost dezavantajată de inconsecvența politicii ei externe, care

de la moartea lui Petru I (1725) până la Ecaterina a II-a (1762-1796) și-a schimbat opțiunile în ritmul favoriților de la curte. Domnia Ecaterinei a II-a a marcat o cotitură din acest punct de vedere, după cum colonizarea Ucrainei în aceeași perioadă a redus problemele ridicate de distanțele prea mari și a creat baze de atac mai apropiate de hotarele Imperiului otoman. Comparativ cu celelalte state angajate în disputa pentru lumea otomană, un avantaj persistent al Rusiei a fost faptul că expansiunea sa politico-militară și teritorială nu a avut un suport economic pe măsură, comerțul rusesc în aceste regiuni fiind mai degrabă modest.

În evoluția problemei orientale s-au implicat nu numai marile puteri vecine nemijlocit cu Imperiul otoman, ci și state situate la o anume distanță de teritoriile în litigiu, în primul rând puterile occidentale. Motivațiile acțiunii acestora au cunoscut o vizibilă evoluție în timp. Astfel, inițial atitudinea lor față de chestiunea orientală a fost definită strict prin prisma conflictelor lor din apusul Europei, îndeosebi prin prisma relațiilor lor cu Austria. Începând însă cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, noua fază de expansiune economică a Occidentului le-a îndemnat să acorde o importanță crescândă intereselor lor economice în lumea otomană.

Dintre statele occidentale, Franța s-a implicat cel mai de timpuriu și cel mai statornic în hățișurile chestiunii orientale. La sfârșitul secolului al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea politica sa a fost dictată de relațiile ostile pe care le avea cu Austria. Ca atare, diplomația franceză s-a străduit să stimuleze animozitățile dintre Imperiul otoman și cel habsburgic sau, în cazul în care nu era posibilă declanșarea unui război otomano-austriac, măcar să sprijine mișcările antihabsburgice din Ungaria și Transilvania. Totodată, în anul 1739 diplomația franceză a intervenit în favoarea Imperiului otoman, obligând practic Austria și Rusia să încheie pacea de la Belgrad, relativ favorabilă intereselor otomane. O mutație importantă s-a produs la mijlocul secolului al XVIII-lea, odată cu răsturnarea alianțelor pe continent prin apropierea dintre Franța și Austria. După această dată Franța a fost interesată să aplaneze eventualele conflicte dintre otomani și austrieci, astfel încât Imperiul habsburgic să nu fie distras de la realizarea proiectelor comune în Europa centrală de complicații inutile la hotarele sale sud-estice. Pe de altă parte, Franța și-a continuat politica devenită tradițională de a proteja Imperiul

otoman și a încercat chiar să-și extindă influența în Europa răsăriteană prin intermediul unui cordon de state de mâna a doua (Polonia, Suedia), dar nu a putut să se opună eficient expansiunii ruse în această regiune din cauza distanței prea mari, a complicațiilor din Europa apuseană și din colonii și a slăbiciunii sale financiare. În consecință, diplomația franceză din a doua jumătate a secolului al XVIII lea mai mult a tulburat apele în Europa răsăriteană decât a ajutat cu adevărat la menținerea statelor polonez și otoman.

Spre deosebire de cele ce aveau să se întâmple în secolul al XIX-lea, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea Anglia a avut destul de puține interese directe în Imperiul otoman. De altfel, în tot secolul al XVIII-lea comerțul cu lumea otomană era cu totul marginal din punctul de vedere al economiei engleze. Ca atare, la sfârșitul secolului al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea diplomația engleză, acționând de cele mai multe ori în concertare cu cea olandeză, a fost interesată în primul rând de asigurarea libertății de acțiune a Imperiului habsburgic împotriva Franței, fapt pentru care a încercat să medieze de mai multe ori în conflictele dintre otomani și austrieci. După răsturnarea alianțelor de la mijlocul secolului al XVIII-lea Anglia s-a dezinteresat practic de evoluțiile politice ale problemei orientale. Politica engleză s-a activizat din nou în ceea ce privește chestiunea orientală abia după 1790, când ea s-a opus mai întâi pe plan diplomatic unei ruperi a echilibrului european printr-o expansiune excesivă a Rusiei în dauna Imperiului otoman. Totodată, la cumpăna secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea Anglia a intervenit chiar și militar pentru a preîntâmpina o consolidare a pozițiilor franceze în Mediterana orientală. Aceste direcții noi în politica orientală a Angliei aveau să capete o pondere tot mai mare în secolul al XIX-lea, când interesele economice engleze în lumea otomană au crescut și când Imperiul otoman avea să dobândească o valoare strategică pentru legăturile Angliei cu India, fapt pentru care diplomația britanică a ridicat la rang de principiu prezervarea integrității Imperiului otoman.

Dintre marile puteri ale secolului al XVIII-lea **Prusia** a avut neîndoielnic cele mai puține interese directe în lumea otomană. Ca atare, politica ei în problema orientală a fost dictată aproape exclusiv de relațiile cu celelalte mari puteri, în primul rând cu Austria și apoi cu Rusia. Aflată până în 1740 oarecum la remorca Austriei, Prusia a urmat fidel politica acesteia față de Imperiul otoman, trimițând chiar

mici corpuri expediționare pe frontul antiotoman în timpul războaielor din 1663-1664 și 1683-1699. După 1740, intrată într-un conflict de durată cu Austria pentru supremație în Europa centrală, Prusia a văzut Imperiul otoman fie ca o masă de manevră împotriva Habsburgilor, încercând să-l atragă la un atac de diversiune împotriva acestora, fie ca monedă de schimb pentru a-și atrage bunăvoința Rusiei și cooperarea acesteia în Polonia.

În desfășurarea problemei orientale au fost implicate și puteri de rangul doi în Europa secolului al XVIII-lea. Dintre acestea o mențiune aparte merită Polonia și Suedia.

Polonia reprezenta un stat în declin, cuprins de anarhie în planul politicii interne și în consecință tot mai puțin capabil să ducă în mod eficient o politică externă de anvergură. Chiar atunci când a avut în frunte un rege de valoarea militară a lui Ioan Sobieski (1674-1696), ea s-a dovedit incapabilă să concretizeze strălucitele victorii punctuale de la Hotin (1673) și Viena (1683) printr-o acțiune metodică de extindere a pozițiilor sale în Moldova și în teritoriile otomane de graniță. După 1700 eșecurile militare din timpul războiului nordic (1700-1721) au demonstrat cu claritate slăbiciunea Poloniei și au adus-o pe aceasta în sfera de influență a Rusiei și Austriei, pe care a încercat fără prea mult succes să le contracareze Franța. Când o parte a cercurilor politice poloneze au încercat să realizeze unele reforme prin care să consolideze puterea statului limitând atotputernicia nobiliară, marile puteri vecine, în primul rând Rusia, au văzut în aceasta un pericol potențial pentru hegemonia lor și au intervenit militar, impunând cele trei împărțiri ale Poloniei din anii 1772, 1793 și 1795. Evenimentele poloneze s-au întrepătruns în mai multe rânduri cu problema orientală, încercarea Porții sprijinită de Franța de a opri intervenția rusă în Polonia fiind unul dintre motivele declanșării războiului otomano-rus din 1768-1774. Pe de altă parte, împărțirile succesive ale Poloniei au servit de compensație pentru renunțarea de către Rusia la anexiuni în spațiul românesc, anexiuni pe care Imperiul habsburgic le considera inacceptabile.

Suedia, una dintre marile puteri militare ale Europei în secolul al XVII-lea, a intrat în declin odată cu înfrângerea suferită în fața unei coaliții animate de Rusia în războiul nordic din 1700-1721. Cu excepția momentului 1709-1711, când regele Carol al XII lea a avut o contribuție considerabilă la declanșarea războiului ruso-otoman încheiat

prin bătălia de la Stănilești, Suedia a avut un rol destul de modest în desfășurarea chestiunii orientale, realizând numai diversiuni nedecisive prin războaiele contra Rusiei din anii 1788-1790 și 1808-1809.

Odată clarificate problemele legate de protagoniștii problemei orientale, se cuvine să prezentăm succint **marile etape** în evoluția problemei orientale înainte de 1800.

O primă etapă poate fi considerată perioada **1683-1718**. Este o perioadă în care Imperiul otoman suferă mari eșecuri militare împotriva Imperiului habsburgic, reușind numai să învingă Rusia în 1711. Reculul otoman a fost consfințit prin tratatele de pace de la Karlowitz (1699) și Passarowitz (1718), prin care Austria a realizat mari anexiuni teritoriale (Ungaria și Transilvania, respectiv Banatul, Oltenia și nordul Serbiei). Victoriile habsburgice, cu atât mai remarcabile cu cât în aceeași perioadă imperiul a fost angajat cu succes și în două războaie de coaliție extrem de solicitante împotriva Franței, par totuși să fi epuizat potențialul expansionist al Austriei. În consecință, tratatului de la Passarowitz i-a urmat o perioadă relativ îndelungată de pace atât în Occident cât și în sud-estul Europei.

Acest echilibru relativ a fost rupt de Rusia, care, beneficiind din anul 1726 de un tratat de alianță cu Austria, a declanșat în anul 1735 un nou război cu Imperiul otoman, încercând să ia în stăpânire teritoriile din nordul Mării Negre. Acest război, care a durat în anii 1735-1739, și în desfășurarea căruia a intervenit și Imperiul habsburgic, a evidențiat scăderea potențialului ofensiv al Austriei și creșterea capacității de rezistență a Imperiului otoman. După lupte cu succese împărțite, Franța, aflată la apogeul influenței ei europene, a intervenind impunând pacea de la Belgrad, prin care Imperiul habsburgic retroceda nordul Serbiei și Oltenia, în timp ce otomanii cedau Rusiei Azovul.

Perioada **1739-1768** a fost una neobișnuit de calmă în desfășurarea chestiunii orientale. Acest calm se explică prin angajarea diverșilor protagoniști ai problemei orientale în alte conflicte care le absorbeau totalitatea forțelor. Astfel, marile puteri ale Europei creștine au fost angajate în războaiele pentru succesiunea la tronul Austriei (1740-1748) și de 7 ani (1756-1763), iar Imperiul otoman a trebuit să poarte până în 1746 un război dificil cu Persia.

Anii **1768-1792** reprezintă o etapă nouă în evoluția problemei orientale. Este o perioadă în care inițiativa aparține în primul rând

Rusiei, care profită pe de o parte de consolidarea ei internă în timpul țarinei Ecaterina a II-a, și pe de altă parte de poziția sa de arbitru în rivalitatea dintre Austria și Prusia, care le obliga pe acestea să caute să câștige bunăvoința rusă, fie și prin sacrificarea Imperiului otoman. Rusia a câștigat cele două războaie care au avut loc în anii 1768-1774 și 1787-1792, ultimul cu cooperarea Austriei, care a preferat să participe la lupta pentru împărțirea Imperiului otoman decât să trebuiască să asiste cum Rusia era singura putere care își extindea pozițiile. Cu toate că victoriile sale pe plan militar au fost destul de complete, până la urmă Rusia nu a putut să cucerească toate teritoriile pe care le viza. Aceasta s-a datorat pe de o parte complicațiilor care au apărut în alte părți ale imperiului său (de exemplu, rebeliunea lui Emilian Pugaciov în anii 1773-1774 sau războiul cu Suedia în anii 1788-1790), și pe de altă parte intervenției celorlalte mari puteri, care au preferat să încurajeze Rusia să ocupe teritorii poloneze decât teritorii românești sau otomane. Extensiunea teritorială a Rusiei în această perioadă nu este de altfel deloc neglijabilă. Prin pacea de la Kuciuk Kainargi (1774) ea a anexat teritoriile dintre Nipru și Bug, obținând astfel o ieșire consistentă la Marea Neagră, a dobândit dreptul de a interveni în favoarea ortodocșilor din teritoriile otomane (inclusiv a Țărilor Române) și a împărțit cu Imperiul otoman suzeranitatea asupra hanatului tătar din Crimeea. A urmat apoi anexarea propriu-zisă a Crimeii (1783) și, prin pacea de la Iași din 1792, alipirea la Rusia a teritoriilor dintre Bug și Nistru.

Relațiile internaționale din întreaga Europă au fost dominate în anii 1792-1815 de problematica revoluției franceze și a războaielor napoleoniene. Pentru toate marile puteri, cu excepția firește a Imperiului otoman, problema orientală a devenit una subsidiară față de problema mult mai importantă a relațiilor cu Franța. Acest fapt a dus la răsturnări spectaculoase ale alianțelor tradiționale – de pildă, campania franceză în Egipt din anii 1798-1799 a provocat o neașteptată apropiere otomano-rusă – și totodată a făcut ca Imperiul otoman să fie tratat tot mai mult ca o masă de manevră și/sau monedă de schimb. Un bun exemplu în acest sens este războiul ruso-otoman din anii 1806-1812: el a fost declanșat la insistența lui Napoleon, care se afla în război cu Rusia, dar care la Tilsit nu a ezitat să asigure pe țar de bunăvoința sa în rezolvarea favorabilă Rusiei a acestui conflict; războiul s-a încheiat în momentul în care Rusia, victorioasă dar

amenințată de campania lui Napoleon din 1812, a acceptat să renunțe la majoritatea pretențiilor sale, mulțumindu-se cu anexarea Basarabiei. Acest război a evidențiat accentuarea diferenței de putere dintre Rusia și Imperiul otoman, fapt care și-a pus amprenta asupra perioadei de după 1815, când, devenită prin victoria asupra lui Napoleon cea mai mare putere militară a Europei, Rusia și-a impus politica și în problema orientală, pentru contracararea ei fiind nevoie de intervenția concertată a puterilor occidentale în cadrul războiului Crimeii (1853-1856). Dar această etapă depășește limitele cronologice pe care ni le-am propus pentru lucrarea noastră.

După această prezentare a cadrului general în care s-a desfășurat problema orientală, se impune să analizăm care a fost locul românilor și al spațiului românesc în această dispută internațională.

O primă observație: spațiul românesc a fost una dintre mizele problemei orientale, dar nu singura și mult timp nu cea mai importantă. Acestea fiind spuse, trebuie precizat că teritoriile românești au generat destule dispute și tensiuni între marile puteri care aspirau să ia locul Imperiului otoman. Astfel, în timpul războiului din 1683-1699 Polonia a încercat să contracareze expansionismul Austriei în spațiul românesc, dar incapacitatea ei de a se impune militar a silit-o să se limiteze la puțin eficiente manevre diplomatice. Ulterior, teritoriile românești extracarpatice au provocat serioase disensiuni între Rusia și Austria, chiar și în momentele când aceste două state erau aliate împotriva Imperiului otoman. Dat fiind faptul că Austria se opunea unei anexiuni a Moldovei și Țării Românești la Imperiul țarist, care ar fi adus pe ruși la hotarele Transilvaniei și le-ar fi deschis perspectiva unei expansiuni facile spre Balcani, diplomația rusă a lansat tot felul de proiecte originale, novatoare, aparent dezinteresate, dar în realitate foarte pragmatice. Astfel, în timpul războiului din 1735-1739, cu ocazia tratativelor prilejuite de conferința internațională de la Niemirow din Polonia din anul 1737 delegații ruși au propus unirea Moldovei și Țării Românești într-un stat independent, care urma însă să se afle sub influența Rusiei. Apoi, dat fiind că delegații austrieci nu au fost de acord, Rusia a propus cedarea celor două principate Poloniei în schimbul participării acesteia la războiul antiotoman; renunțarea la intenția de a domina spațiul românesc nu era decât formală, întrucât în acea vreme influența rusă era preponderentă în Polonia, fiind susținută și de prezența unor armate ruse pe teritoriul

polonez. La fel, în timpul războiului din 1768-1774 intențiile anexioniste ale Rusiei, susținute de cereri exprese în acest sens ale boierilor și mitropoliților și de prezența armatelor ruse care ocupaseră în 1769 Moldova și Țara Românească, au cunoscut o mare varietate de forme de prezentare diplomatică: anexiune propriu-zisă, independența principatelor sub protectorat rus, sau cel puțin ocupație rusă pentru 25 de ani. Aceste proiecte ale Rusiei au fost zădărnicite de Austria, care s-a arătat dispusă chiar să intre în război dacă Rusia nu renunța la proiectele ei în Țările Române, neuitând însă să solicite Porții Oltenia și rectificări de frontieră în Carpați în cazul unei colaborări antiruse. Până la urmă, presiunile Austriei, căreia i s-au alăturat din motive foarte deosebite Franța și Prusia, au determinat Rusia să se mulțumească cu o serie de avantaje pe litoralul nordic al Mării Negre și cu anexiuni în dauna Poloniei. Pe de altă parte, sprijinul acordat Imperiului otoman în a evita pierderi teritoriale mai grave a permis Austriei să ceară și să obțină anexarea Bucovinei în 1775. Ulterior, după apropierea austro-rusă care a urmat întâlnirii dintre Ecaterina a II-a și Iosif al II-lea la Moghilev (1780), rivalitatea dintre cele două mari puteri a continuat, țarina propunând alcătuirea unui regat al Daciei și a unui imperiu grecesc la Constantinopol ca state tampon, propunere acceptată de împărat cu o serie de amendamente și cu planul secret de a putea anexa el total sau parțial Țările Române ca o compensație pentru alipirea Crimeii la Rusia. Fapt poate mai important, în deceniile 8-9 ale secolului al XVIII-lea problema românească a ajuns să preocupe într-o măsură crescândă și mari puteri mai îndepărtate de spațiul românesc, cum ar fi Franța și Prusia, care au înțeles să blocheze încercările de anexiune ale Rusiei și Austriei în numele echilibrului european. Se poate observa în atitudinea acestor mari puteri **însemnătatea dublă pe care o dobândiseră Moldova și Țara Românească** la sfârșitul secolului al XVIII-lea: pe de o parte ca valori în sine, a căror anexare tindea să tulbure în mod semnificativ echilibrul dintre marile puteri, pe de altă parte ca trambulină pentru ocuparea restului provinciilor balcanice ale Imperiului otoman.

Care a fost în acest context **atitudinea românilor**? În secolul al XVIII-lea aceasta a fost de regulă **prorusă**, și mai rar proaustriacă sau prootomană. Am arătat în capitolul precedent exaltarea ortodoxă care a cuprins Țările Române și o mare parte a sud-estului european în 1711. Manifestări similare, chiar dacă de o intensitate ceva mai

redusă, au avut loc în Moldova în anul 1739, când au pătruns aici armatele ruse conduse de mareșalul Münnich, alături de care se aflau și doi nepoți ai lui Dimitrie Cantemir. De asemenea, în timpul războiului din 1768-1774 detașamente de voluntari români au luptat alături de ruși, iar boierii și mitropoliții au adresat memorii țarinei solicitând alipirea la Rusia. În 1787-1792 atitudinea românilor a fost ceva mai reținută, poate și datorită faptului că rolul principal în ocuparea militară a Țărilor Române a revenit Austriei. În fine, în timpul războiului din 1806-1812 domnitorul Constantin Ipsilanti a trecut fățiș de partea rușilor, iar detașamente de panduri au luptat alături de aceștia împotriva turcilor. Treptat însă, elanurile filoruse s-au mai temperat, perioadele de ocupație militară evidențiind și dezavantajele soluției rusești, în primul rând brutalitatea comandanților și a trupelor ruse. Explicațiile filorusismului românesc din secolul al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea sunt de căutat pe de o parte în solidaritatea ortodoxă și speranța că pe această bază se va realiza eliberarea Țărilor Române de sub dominația otomană și îmbunătățirea situației lor, și pe de altă parte în erijarea Rusiei în postura de protector al Țărilor Române în relațiile cu Imperiul otoman, nu numai pe timp de război, dar și pe timp de pace. Dobândit oficial prin tratatul de la Kuciuk Kainargi, dreptul Rusiei de a interveni în relațiile dintre Țările Române și Imperiul otoman a căpătat o formă concretă prin întemeierea în 1781 a consulatului general rus în Țara Românească și Moldova. Deși pilda Rusiei a fost urmată curând și de celelalte mari puteri, Austria, Prusia, Franța și Anglia trimițând și ele consuli în Țările Române, totuși consulii ruși au fost cei mai activi în consemnarea nemulțumirilor boierești și în susținerea revendicărilor acestora îndreptate fie contra domnitorilor fanarioți, fie contra abuzurilor otomane. Or motive de plângeri existau din belșug, mai ales pe plan economic. Astfel, sumele de bani cerute de Poartă crescuseră foarte mult, iar pe de altă parte autoritățile otomane căutau să impună aprovizionarea cu prioritate a Istanbulului într-o perioadă când conjunctura europeană devenise din nou favorabilă exporturilor românești. Măsurile comerciale otomane din a doua jumătate a secolului al XVIII lea și din primele decenii ale secolului al XIX-lea se aseamănă cu cele din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, poate cu un plus de insistență pe cererile de furnituri de cereale la preț fix. Ele au avut și acum aceeași eficacitate

îndoielnică, contribuind în schimb la nemulțumirea boierilor, care erau principalii exportatori, și la apropierea lor de Rusia. Opțiunea Rusiei de a sprijini cererile boierești de liberalizare a comerțului Țărilor Române, justificată din punct de vedere politic, este totuși paradoxală deoarece sprijinea strângerea legăturilor economice ale acestora cu Imperiul habsburgic, singurul stat în măsură să absoarbă sau să tranziteze exporturile românești.

Dincolo de aceste motivații și aspecte ale filorusismului, se cuvine să observăm că opțiunile și acțiunile românilor nu au influențat prea mult desfășurarea evenimentelor politice din zonă. **Ponderea redusă a românilor în raportul general de forțe** se datora în primul rând lipsei unor structuri statale puternice, capabile să concentreze într-un efort coerent forțele, puține câte erau, ale societății românești. Lipsind aceste structuri, acțiunile românilor au fost inevitabil dispersate iar influența lor a fost minimă.

Consecințele acestui raport de forțe au fost dezastruase din punctul românesc de vedere. Faptul că Țările Române au fost la cheremul jocului marilor puteri, joc pe care ele nu au reușit decât în mod excepțional să-l influențeze, s-a reflectat în frecvența ocupațiilor militare austriace și ruse, în distrugerile și jafurile prilejuite de multele războaie și în dependența de raporturile dintre marile puteri pentru contracararea planurilor de anexiune nutrite de unele dintre acestea. După cum am văzut mai sus, de cele mai multe ori interesele divergente ale marilor puteri au împiedicat anexarea statelor românești extracarpatice. Uneori însă această contrabalansare nu a mai funcționat, și atunci au avut loc rășluirile teritoriale cunoscute: anexarea Transilvaniei de către Austria, apoi a Banatului și Olteniei în 1718, a Bucovinei în 1775 și cea a Basarabiei de către Rusia în 1812.

Încheiere

La capătul demersului nostru se impun câteva concluzii.

Mai întâi, **bilanțul** celor 12 secole de istorie românească studiate de noi nu este deloc strălucit. Aici se cuvine însă observat faptul că niciodată de-a lungul istoriei cunoscute (cu excepția poate a epocii neolitice, dar cunoaștem noi oare suficient de bine din acest punct de vedere epoca neolitică?) spațiul românesc nu s-a plasat în vârful ierarhiilor mondiale. Decalajele foarte vechi care l au despărțit de regiunile de mai veche civilizație din lumea mediteraneană și din Orientul Apropiat s-au amplificat în secolele VIII-XIII, când Occidentul a realizat un spectaculos salt înainte, recuperând el handicapul care îl despărțea de Orient și lăsând în urmă Europa răsăriteană, inclusiv spațiul românesc. Desigur, istoricul britanic Robert Brenner ne îndeamnă cu îndreptățire să nu dramatizăm rămânerea în urmă a Europei orientale: «Problema înapoierii Europei răsăritene este o problemă greșit pusă. Ea pornește de la premisa tacită originară la Adam Smith că dezvoltarea economica este mai mult sau mai puțin naturală în societate, și că eșecul dezvoltării se cere explicat prin intervenția unor factori exogeni. Acest studiu pornește de la opinia opusă că, istoricește vorbind, non-dezvoltarea este mai degrabă regula decât excepția. Din acest punct de vedere, dacă este ceva care să necesite o explicație specială, atunci aceasta este mai degrabă străpungerea fără precedent către dezvoltare economică susținută realizată în anumite părți ale Europei apusene la începutul epocii moderne decât un presupus eșec al dezvoltării în Europa răsăriteană». Chiar dacă acest mod de a privi istoria situează probabil mai corect la scara lumii performanța Europei răsăritene și a spațiului românesc, el nu ne absolvă de necesitatea studierii factorilor care au determinat conservarea sau chiar amplificarea decalajelor. Din analiza pe care am încercat s-o realizăm au rezultat pe de o parte multitudinea decalajelor sectoriale și pe de altă parte pregnanța elementelor ținând de echilibrele agro-demografice. Chiar dacă nu împărtășim opiniile care consideră că dinamica demografică determină întotdeauna întregul mers al societății și chiar dacă am încercat să evidențiem și condiționă

nările sociale, politice și culturale, totuși nu putem considera lipsit de interes faptul că la originea decalajelor generale au stat factori care țin de însăși baza existențială a celei mai mari părți a populației.

Pe de altă parte, bilanțul perioadei studiate de noi nu este neapărat negativ. Deși secolul al XVIII-lea a adus ocupația străină asupra celei mai mari părți a teritoriului românesc, iar evoluția problemei orientale amenința cu dispariția cele două state românești extracarpatice, deși acestea erau și ele în mare măsură dominate din exterior, totuși către anul 1800 se observă la o privire mai atentă și o serie de acumulări cantitative, mai ales pe plan demografic și cultural, care au permis apariția și dezvoltarea mișcării de renaștere națională din secolul al XIX-lea.

O ultimă observație vizează inevitabilitatea decalajelor la scara lumii și stabilitatea ierarhiilor mondiale în ceea ce privește nivelurile de dezvoltare ale diferitelor țări și regiuni. Aceste ierarhii nu se schimbă ușor și nu se schimbă repede: pentru o schimbare semnificativă a locului în ierarhie este nevoie de un efort susținut și coerent timp de decenii și poate de secole. De aici și imperativul de a orienta multitudinea energiilor socialmente disponibile spre acele puncte esențiale care accelerează și consolidează schimbarea.

Îndrumare bibliografică[1]

Sinteze

Dintre marile sinteze de istorie românească, cele ale lui A. D. Xenopol (*Istoria românilor din Dacia traiană*, Iași, 1888-1893) și Nicolae Iorga (*Istoria românilor*, București, 1936-1939) sunt în curs de reeditare în condiții științifice remarcabile prin grija Editurii Științifice și Enciclopedice (azi Editura Enciclopedică), această operă de restituire ajungând în cazul celei dintâi până la începutul secolului al XVIII-lea și în cazul celei de-a doua până la începutul secolului al XVII lea. De asemenea, din sinteza lui C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, I-III, București, 1935-1947, primele două volume au fost reeditate într-o formă revăzută de autor în colaborare cu fiul său, D. C. Giurescu (București, 1974-1976). Acestora li se adaugă tratatul colectiv *Istoria României*, I-III, București, 1960-1964, inegal, dar cu multe părți bine scrise pentru partea de ev mediu. De consultat de asemenea P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969, A. Oțetea (ed.), *Istoria poporului român*, București, 1970, V. Georgescu, *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, București, 1992, Fl. Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului*

[1] Dată fiind extensiunea considerabilă a tematicii tratate, o bibliografie exhaustivă ar fi fost greu de utilizat și disproporționată față de restul lucrării. În consecință, am renunțat la menționarea unei mari părți a studiilor speciale folosite și am preferat varianta unei bibliografii selective adnotate, care cuprinde numai două categorii de lucrări: lucrări care dezvoltă mai pe larg unele din punctele de vedere controversate enunțate de mine mai sus și lucrări care prin gradul lor ridicat de generalitate pot să se constituie în prezentări de ansamblu ale unor probleme tratate aici într-un mod mai succint. Aceste din urmă lucrări conțin de obicei și indicații bibliografice ample.

Abrevieri: AIII «Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol» din Iași» (fost «Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol» din Iași»); AUB «Analele Universității București. Istorie»; RA – «Revista arhivelor»; RdI – «Revista de istorie» (fost «Studii»); RESEE - «Revue des études sud est européennes», RI – «Revista istorică» (serie nouă); RRH – «Revue roumaine d'histoire»; SAI – «Studii și articole de istorie»; SCIVA – «Studii și cercetări de istorie veche și arheologie»; SMIM — «Studii și materiale de istorie medie»; StIstEc «Studii de istorie economică și istoria gândirii economice».

român, București, 1997, și M. Bărbulescu, D. Deletant, K. Hitchins, Ș. Papacostea, P. Teodor, *Istoria României*, București, 1998. Unele observații și sugestii interesante la D. C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, București, 1973, și C. Durandin, *Istoria românilor*, Iași, 1998. Dintre cursurile universitare, cel mai recent este cel al lui Șt. Ștefănescu, *Istoria medie a României*, din care au apărut până acum primele trei părți, mergând până la începutul secolului al XVIII lea (București, 1991-1997). Dintre monografiile regionale se remarcă B. Kopeczi (ed.), *Erdély története*, I-III, Budapesta, 1986, lucrare extrem de controversată, care îmbină analize pertinente cu puncte de vedere tendențioase; o variantă prescurtată într-un singur volum a fost tradusă în limbile germană, franceză și engleză.

I. Structuri comparate

Referitor la studiul structurilor comparate, sugestii importante în F. Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, I-II, București, 1984. De asemenea: Ph. Ariès, G. Duby (coord.), *Istoria vieții private*, I-VI, București, 1994-1995. Pentru comparații europene cea mai bună lucrare este *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol.2-4, Stuttgart, 1980, 1986, 1993. Se mai pot consulta cu folos și lucrările mai vechi, cum ar fi *The Cambridge Economic History of Europe*, I-V, 1952-1977 și C. M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, vol.1-3, London-Glasgow, 1972-1974. Pentru problema decalajelor dintre diversele părți ale Europei, a se vedea studiile reunite în D. Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Berkeley, 1989 (citatul din studiul lui R. Brenner folosit de noi în încheiere se găsește la p. 15).

I.1. Populație și hrană. Despre sursele istoriei demografice românești, vezi L. Roman, *Recensăminte și numărători ale populației în istoria României*, în SAI, LIX, 1991, p. 93-101. Factorii de corecție negativă sunt analizați în recent apăruta monografie a lui P. Cernovodeanu și P. Binder, *Cavalerii apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993. Referitor la populația teritoriilor extracarpatice m-am bazat îndeosebi pe studiile lui Șt. Ștefănescu reunite în *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974; de asemenea, L. Lehr, *Factorii determinanți în evoluția demo-*

grafică a Țării Românești în secolul al XVII-lea, SMIM, VII, 1974, p. 161-205 și Ș. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718-1739)*, București, 1971, p. 33-63. De consultat neapărat și studiile lui L. Roman, chiar dacă tendința sa de a ajunge la cifre ridicate nu este întotdeauna convingătoare: *Populația Țării Românești în sec. XIV-XV*, RdI, 39, 1986, nr.7, p. 669-684; *Epoca lui Constantin Brîncoveanu: cuantumul birnicilor și tendințele demografice*, RA, 1991, nr.3, p. 318-331; *Populația Țărilor Române în fața flagelelor*, SAI, LX-LXI, 1993, p. 37-47. Cu privire la teritoriile românești aflate sub administrație otomană a se vedea datele demografice publicate de A. Ghiață, *Brăila și ținutul înconjurător într-un registru de recensămînt inedit de la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, «Caietul Seminarului special de științe auxiliare», IV, 1993, p. 126-143. Pentru Transilvania datele cele mai numeroase sunt adunate în Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol.II, Cluj-Napoca, 1979, dar ele trebuie consultate numai cu prudență (a se vedea în prealabil observațiile lui D. Prodan, *Memorii*, București, 1993, p. 187-196). Referitor la zonele săsești, de consultat P. Niedermaier, *Zur Bevölkerungsdichte und -Bewegung im mittelalterlichen Siebenbürgen*, «Forschungen zur Volks- und Landeskunde», 29, 1986, nr.1, p. 17-27. Pentru secolul al XVIII-lea, C. Feneșan (ed.), *Izvoare de demografie istorică*, vol.I, București, 1986. Comparații internaționale utile la J. Dupâquier, *La croissance de la population européenne au XVIIIe siècle et ses conséquences*, RRH, XXII, 1983, nr.1, p. 13-18. Cu privire la tehnicile agricole, V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, București, 1975; de consultat de asemenea și datele cuprinse în lucrările dedicate prioritar relațiilor sociale din diferitele provincii istorice: D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I-III, București, 1967-1968; idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, I-II, București, 1986-1987; V. Mihordea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București, 1968; Fl. Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII lea*, București, 1972; S. Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIIIe siècle*, București, 1974. Înnoitoare ca informație și remarcabilă ca analiză, cartea recentă a lui B. Ștefănescu, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea)*, 2 vol., Oradea, 1995. Referitor la alimentație, a se vedea mai recent *O lume într-o carte de bucate*

(ed. I. Constantinescu), București, 1997, Daniela Argeșeanu, *Primirea lui Ioan Zápolya la Brașov (1522). Considerații privind istoria alimentației*, RI, 6, 1995, nr.3-4, p. 389-396, și grupajul de articole din StIstEc, III, 1998, p. 47-162.

I.2. Habitatul rural. Pentru comparații europene, J. Chapelot, R. Fossier, *Le village et la maison au Moyen Age*, Paris, 1985 (pasajul citat de noi se găsește la p. 28). Referitor la așezări, nedepășit rămâne studiul lui I. Donat, *Așezările omenești din Țara Românească în secolele XIV-XVI*, RdI, 9, 1956, nr.6, p. 75-95; de consultat și L. Roman, *Așezările rurale ale Țării Românești în secolele XVI-XIX*, RdI, 31, 1978, nr.8, p. 1391-1404.

I.3. Meșteșugurile. Lucrarea generală fundamentală rămâne Șt. Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București, 1969. Vezi și Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954.

I.4. Orașele. Pentru comparații europene sunt de utilizat mai ales R. Manolescu, *Orașul medieval în Europa apuseană*, București, 1990, și N. Todorov, *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique*, «Bulletin de l'AIESEE», XV-XVI, 1977-1978, p. 5-495. De asemenea, dar cu prudență pentru că preia din păcate și un număr relativ mare de date eronate, P. Bairoch, J. Batou, P. Chèvre, *La population des villes européennes. Banque des données et analyse sommaire des résultats 800-1850*, Genève, 1988. Pentru orașele medievale din spațiul românesc extracarpatic, o încercare de privire de ansamblu la M. D. Matei, *Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească. Până în secolul al XVII-lea*, Iași, 1997. Dispunem de asemenea de numeroase monografii de orașe, unele remarcabile, dar pe care din motive de spațiu nu le putem enumera aici. Totodată trebuie semnalată activitatea intensă pe care o desfășoară Comisia de istorie a orașelor din România, care organizează colocvii anuale și editează un periodic propriu, «Historia Urbana». În fine, informațiile referitoare la demografia urbană au fost îmbogățite recent prin lucrarea *Documente statistice privitoare la orașul Iași. Volumul I (1755-1820)*. Editate de I. Caproșu și M.-R. Ungureanu, Iași, 1997, de unde am preluat și estimările privind ponderea populației urbane în Moldova la începutul secolului al XIX-lea.

I.5. Schimbul de mărfuri. Sintezele mai vechi, cum ar fi cea a lui N. Iorga (*Istoria comerțului românesc*, reeditată în *Opere economice*,

București, 1982) conțin informații utile, chiar dacă analitic sunt depășite de studiile mai noi. Dintre acestea, fundamental rămâne R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul în secolele XIV-XVI*, București, 1965. Referitor la companiile comerciale din secolele XVII XVIII fundamentală este: O. Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, București, 1981. Pentru conceptul de economie-univers și relevanța lui pentru economia românească medievală și modernă vezi B. Murgescu, Fl. Bonciu, *Considerații asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice*, AIII, 30, 1993, p. 549-573. De asemenea, analiza mai amplă pe cazul Țării Românești realizată de D. Chirot, *Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony*, New York, 1976. Pentru circulația monetară, lucrarea standard este C. C. Kiriițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui (vol.I)*, ed. a II-a, București, 1997. De asemenea, B. Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996. Referitor la răspândirea creditului, a se vedea îndeosebi I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989.

I.6. Structura socială și problema feudalismului. Definițiile modurilor de exploatare feudal și tributal au fost citate după H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, București, 1980, p. 192-193; de corelat cu clarificările aceluiași autor în *Probleme confuze în istoria socială a României*, București, 1992. O viziune diferită la Fl. Constantiniu, *Geneza feudalismului românesc: încadrarea tipologică*, RdI, 31, 1978, nr.7, p. 1215-1225. Pentru problemele structurilor sociale din mediul rural, a se vedea H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I-III, București, 1958-1965, și lucrările despre relațiile agrare și iobăgie citate la capitolul I.1. Despre categoria socială a robilor țigani, informațiile relevante au fost analizate de V. Achim, *Țiganii în istoria României*, București, 1998. Referitor la elitele românești din Transilvania este de consultat și lucrarea lui I.-A. Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj Napoca, 1991. Pentru Moldova, schița unei anchete înnoitoare de istorie socială la Șt. S. Gorovei, *Fragmente pentru o antropologie socială (Moldova secolului XVII)*, «Acta Moldaviae Meridionalis», XII-XIV, 1990-1992, p. 165-177. De asemenea, pentru elitele

din teritoriile extracarpatice la sfârșitul perioadei studiate de noi se remarcă două analize recente: Gh. Platon, A.-F. Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (Date statistice și observații istorice)*, București, 1995; A.-F. Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea. Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997.

I.7. Statul. Citatul despre caracteristicile statului modern provine din J. Bérenger, D. Tollet, *La genèse de l'état moderne en Europe Orientale: synthèse et bilan*, în J-Ph. Genet (ed.), *Genèse de l'état moderne. Bilans et perspectives*, Paris, 1990, p. 44; bibliografia publicațiilor prilejuite de programul lansat de CNRS pentru cercetarea genezei statului modern la nivel european în același volum, p. 305-350. Despre structurile politice ale Transilvaniei, de coroborat Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I-IV, Cluj-Napoca, 1971-1989 cu G. Barta, *Siebenbürgen im Königreich Ungarn (997-1690)*, în F. Glatz (ed.), *Études historiques hongroises. 1. Settlement and Society in Hungary*, Budapest, 1990, p. 79-96. Mai recent: Gh. Bichicean, *Adunările de stări în Țările Române. Congregațiile generale în Transilvania voievodală*, Sibiu, 1998. Pentru Țara Românească și Moldova, a se vedea: N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1968; V. Al. Georgescu, P. Strihan, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova 1611-1831. Partea I. Organizarea judecătorească*, I-II, București, 1979-1981; V. Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980; A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983 (lucrare folosită în repetate rânduri și pentru partea a II-a a acestei cărți); D. Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, București, 1998. Recent au fost reeditate în limba română și: Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, București, 1995; idem, *Adunările de stări în Europa și în Țările Române în evul mediu*, București, 1996.

I.8. Biserica și viața religioasă. Lucrarea generală agreată de biserica ortodoxă este M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I-III, București, 1980-1981. Informații și sugestii utile se pot găsi și în sinteza mai veche a lui N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții*

religioase a românilor, I-II, Vălenii de Munte, 1908-1909. Remarcabile sunt două culegeri recente de studii editate de M. Crăciun și O. Ghitta: *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, Cluj, 1995; *Church and Society in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca, 1998. Pentru mărturia lui Bartolomeu de Alverna a se vedea comentariile lui Ș. Papacostea reunite în culegerea sa de studii *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 90-95 și 205-221. Reacțiile ortodoxe față de Reformă sunt analizate acum în M. Crăciun, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca, 1996. Pentru problematica Unirii religioase a se vedea mai recent studiile lui O. Ghitta, *Implicații spirituale ale consolidării dominației habsburgice în Ungaria Superioară și Transilvania (secolul XVII – începutul secolului XVIII)*, în volumul colectiv *Cultură și societate în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 1990, p. 33-44, și idem, *Considerații privind Unirea rutenilor și românilor cu Biserica Romei (sfîr. sec. XVII)*, în volumul colectiv *Convergențe europene. Istorie și societate în epoca modernă*, Cluj-Napoca, 1993, p. 149-157. Pentru raporturile complexe dintre evoluțiile confesionale și problematica națională din Transilvania secolului al XVIII-lea sunt fundamentale, printre altele și pentru că reprezintă 2 unghiuri foarte diferite de abordare: S. Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, 2 vol., Sibiu, 1920, 1930; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967. Despre intelectualii uniți a se vedea și analiza recentă a lui I. Horga, *Tradiție și noutate în spiritualitatea românească greco-catolică din epoca luminilor. Episcopia din Oradea*, Oradea, 1996.

I.9. Niveluri culturale și orizont mental. Citatul din R. Mandrou a fost preluat din antologia lui Al. Duțu, *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților*, București, 1986, p. 241. Pentru raportul dintre scris și oralitate a se vedea și idem, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, 1982, îndeosebi p. 53-68. Cu privire la aspectele concrete ale impunerii scrisului în spațiul românesc sunt de consultat: C. Bălan, *Considerații privind activitatea «slujitorilor condeiului» și semnificația prezenței lor în arealul Țării Românești în evul de mijloc și la începutul epocii moderne*, RA, 1991, nr. 3, p. 311-317; R. Manolescu, *Cultura orășenească în Țara Românească în secolele XV-XVI*, AUB, XVIII, 1969, nr. 2, p. 37-53; idem, *Cultura orășenească în Moldova în secolul al XVI-lea*, AUB, XX, 1971, nr. 1, p. 51-77; P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București,

1965; D. Simonescu, Gh. Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București, 1981; C. Papacostea Danielopolu, L. Demény, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (Secolele XVII XIX)*, București, 1985; Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821). Studii și texte*, București, 1968; C. Velculescu, *Între scriere și oralitate*, București, 1988. Înnoitoare și incitantă lucrarea recentă a lui D. Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996. Referitor la cadrul mental a se vedea mai ales: E. Bernea, *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*, București, 1997; Fl. Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească*, SMIM, VII, 1974, p. 69-100; Șt. Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, 1990; P. M. Florea, *Scurtă istorie a ceasului în Moldova și Țara Românească*, «Hrisovul», II, 1996, p. 93-107. Pentru problemele de identitate a se consulta studiul lui A. Pippidi, *Identitate națională și culturală. Câteva probleme de metodă în legătură cu locul românilor în istorie*, RdI, 38, 1985, nr. 12, p. 1178-1197; de asemenea, A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ed. a II-a, București, 1993, și Al. Duțu, *Political Models and National Identities in «Orthodox Europe»*, București, 1998; pentru o posibilă încadrare conceptuală a acestei problematici, vezi și M. L. Murgescu, B. Murgescu, *Conștiința națională ca formă de solidaritate umană*, «Societate & cultură. Noua alternativă», I, 1990, nr. 1, p. 44-46.

II. Articulații funcționale

Dintre lucrările generale mai vechi semnalăm îndeosebi N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, București, 1985, și Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, I-II, București, 1988.

II.1. Autohtoni și migratori. Pentru problema continuității românești, a se vedea îndeosebi L. Bârzu, St. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991. Referitor la pătrunderea slavilor, avarilor și protobulgarilor în spațiul românesc și la impactul acestora nu există analize de ansamblu recente în istoriografia română, astfel încât trebuie apelat în continuare la studiile speciale răspîndite în periodice sau la contribuțiile

altor școli istoriografice. O analiză interesantă însă la Al. Madgearu, *Continuitate și discontinuitate la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, București, 1997. Cu privire la impactul maghiar avem acum lucrarea recentă a lui I.-A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj Napoca, 1996. Pentru prudența cu care trebuie folosite unele dintre lucrările dedicate acestor probleme, ramâne actual R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie*, SCIVA, 42, 1991, nr.3-4, p. 154 188. De studii relativ amănunțite au beneficiat legăturile cu Bizanțul: D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-danubiană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1981; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971; pentru aspectele culturale, de consultat neapărat R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, 1974. Cu privire la relațiile cu popoarele de stepa, fundamentală este analiza lui V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985 (citatul reprodus de noi se găsește la p. 160-161). Pentru al doilea țarat bulgar a se vedea E. Stănescu (coord.), *Răscoala și statul Asăneștilor. Culegere de studii*, București, 1989. Referitor la expansiunea ungară și cea mongolă beneficiem acum de remarcabila monografie a lui Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993. Multe informații importante și interpretări incitante cu privire la impactul mongol și la V. Ciocâltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998.

II.2. Constituirea statelor Țara Românească și Moldova. Cu privire la acest subiect se disting trei culegeri de studii: N. Stoicescu (red. coord.), *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980; M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII XIV*, București, 1981, Ș. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988. De consultat de asemenea V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, și Șt. S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997.

II.3. Rezistența antiotomană a Țărilor Române – forme și însemnătate europeană. Principalele sinteze de istorie a Imperiului otoman sunt: H. Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300-1600*,

București, 1996; R. Mantran (coord.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1989. În istoriografia română rezistența antiotomană a fost studiată mai puțin prin prisma problemelor duratei lungi și mai mult din perspectiva anumitor evenimente sau a acțiunii anumitor domnitori. Multitudinea studiilor care aduc întregiri utile din acest punct de vedere ne interzice o enumerare in extenso. Vom menționa de aceea numai acele studii iconoclaste, care se despart de opiniile dominante în istoriografie și la care am făcut într o forma sau alta aluzie în text: V. Ciocîltan, *Competiția pentru controlul Dunării inferioare (1412-1420)*, RdI, 35, 1982, nr. 10, p. 1090-1100 și nr. 11, p. 1191-1203; C. A. Stoide, *A doua domnie a lui Vlad Țepeș. Luptele pentru ocuparea tronului și consolidarea în domnie (1456-1458)*, AIII, XXIII, 1986, 1, p. 111-130; K. W. Treptow, *Aspects of the Campaign of 1462*, în volumul *Dracula. Essays on the Life and Times of Vlad Țepeș*, New York, 1991, p. 123-136; B. Murgescu, *O nouă reglementare de pace moldo-otomană în 1481?*, SAI, LI-LII, 1985, p. 268-274; N. Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman (1486)*, în volumul colectiv *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 264 303. Pentru ansamblul relațiilor româno-otomane în această perioadă, a se vedea T. Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, unde se vor găsi și trimiteri la studiile necitate de noi aici. Problema menținerii statelor românești a fost analizată mai ales de P. P. Panaitescu, *De ce nu au cucerit Turcii Țările Române?*, în volumul *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 144-159, și M. Maxim, *De ce n-au cucerit otomanii Țările Române?*, SAI, LX LXI, 1993, p. 170-176.

II.4. Dominația otomană și impactul ei asupra Țărilor Române. Studiul *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană* a fost reeditat recent în volumul C. Giurescu, *Studii de istorie* (ed. D. C. Giurescu), București, 1993, p. 471-504. Pentru contribuțiile recente ale școlii turcologice române, a se vedea mai ales M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al raporturilor româno-otomane în evul mediu*, București, 1993, Cr. Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, și V. Panaite, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, București, 1998. Presiunea economică otomana a fost studiată mai ales de: M. Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării*

Românești în sec. XV-XIX, SMIM, II, 1957, p. 7-47; idem, *Variațiile exploatării Țării Românești de către Poarta Otomană în sec. XVI-XVIII*, RdI, 11, 1958, nr. 2, p. 59-71; M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, RdI, 32, 1979, nr. 9, p. 1731-1765; V. Veliman, *Cîteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, AIII, XIX, 1982, p. 285-301; T. Gemil, *Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea*, RdI, 30, 1977, nr. 8, p. 1433-1446. Pentru impactul acestei presiuni vezi și B. Murgescu, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfîrșitul secolului al XVI-lea*, RI, 4, 1993, nr.5-6, p. 457-471. Despre «monopolul comercial otoman», mai pe larg B. Murgescu, *Avatarurile unui concept: monopolul comercial otoman asupra Țărilor Române*, RI, 1, 1990, nr. 9-10, p. 819-845; idem, *Comerț și politică în relațiile româno-otomane (secolele XVI-XVIII)*, RI, 8, 1997, nr. 9-10, p. 573-590. Bibliografia cercetărilor pe marginea momentului Mihai Viteazul este uriașă, totuși cele mai bune monografii de ansamblu dedicate marelui voievod rămân încă cela ale lui N. Iorga (*Istoria lui Mihai Viteazul*, I-II, București, 1935) și P. P. Panaitescu (*Mihai Viteazul*, București, 1936). Pentru cadrul internațional, de consultat neapărat Al. Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei im «langen» Türkenkrieg der katholischen Universalmächte (1593-1606)*, München, 1964, V. Ciobanu, *La cumpănă de veacuri. (Țările române în contextul politicii poloneze la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea)*, Iași, 1991, și J. P. Niederkorn, *Die europäischen Mächte und der «Lange Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II 1593-1606*, Wien, 1993. În ceea ce privește motivațiile acțiunii unificatoare a lui Mihai, cele două poziții opuse au fost susținute cel mai clar de Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, I-III, București, 1980, 1989, 1997, și de C. Rezachevici, *Gîndirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele planului de dobîndire a Moldovei*, în volumul colectiv *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, 1975, p. 51-73; recent dosarul dimensiunii etnice a unirii lui Mihai Viteazul a fost reluat într-o pledoarie pasionată, dar nu întotdeauna convingătoare, de I.-A. Pop, *Națiunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI*, București, 1998. Pentru «redescoperirea» și resemnificarea lui Mihai Viteazul în cultura română de masă a ultimelor 2 secole, se poate consulta M. L. Murgescu, *Trecutul între cunoaștere și cultul eroilor patriei. Figura lui Mihai*

Viteazul în manualele școlare de istorie (1831-1994), în *Mituri istorice românești*. Sub direcția lui Lucian Boia, București, 1995, p. 42-71. Referitor la relațiile externe din secolul al XVII-lea, a se consulta mai ales Fl. Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești*, SMIM, VIII, 1975, p. 101-135, și T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional 1621-1672*, București, 1979; despre aspectele economice, B. Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerțului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, RdI, 41, 1988, nr. 5, p. 514-525 și nr. 6, p. 587-596. Momentul 1711 l-am analizat mai pe larg în *Factorul popular în lupta antiotomană a Țărilor Române. Un studiu de caz: 1711*, «Caietele Laboratorului de Studii Otomane, 1, 1990, p. 153-164. Pentru problema fanariotismului și penetrația levantină, a se vedea mai ales: *Symposium. L'époque phanariote*, Salonique, 1974; V. Cândea, *Intelectualul sud-est european în secolul al XVII-lea*, în *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 225-326; A. Pippidi, *Phanar, Phanariotes, phanariotisme*, RESEE, XIII, 1975, nr. 2, p. 231-239; C. Papacostea-Danielopolu, *État actuel des recherches sur «l'époque phanariote»*, RESEE, XXIV, 1986, nr. 3, p. 227-234; Fl. Constantiniu, *Când începe epoca fanariotă?*, SMIM, XI, 1992, p. 109-116. Referitor la influențele orientale fundamentală rămâne și azi lucrarea lui L. Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, I-II, București, 1900; pentru interferențele artistice din perioada dominației otomane, a se vedea mai nou R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550-1800)*, I-II, București, 1987. Datele referitoare la comerțul transilvănean în prima fază a stăpânirii habsburgice provin de la L. A. Demény, *Relațiile comerciale ale Transilvaniei în lumina veniturilor vamale din anii 1717-1724*, RdI, 23, 1970, nr. 5, p. 989-998.

II.5. Țările Române și începuturile chestiunii orientale. Cercetările recente pe această problemă au insistat pe evoluțiile diplomatice care au afectat Țările Române. Semnalăm dintre acestea: L. Boicu, *Geneza «chestiunii române» ca problemă internațională*, Iași, 1975; idem, *Principatele române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986; P. Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714)*, București, 1997; V. Ciobanu, *La granița a trei imperii*, Iași, 1985.

Bogdan Murgescu

Romanian History – World History (600-1800)

SUMMARY

Questions about collective identities have acquired a central place in the Romanian culture, as well as in other small and/or peripheral countries, where people have all the reasons to be unsure about their being part of the main trends of historical development. In the particular case of Romania, these questions are especially bewildering, since Romania is geographically European, but economically rather backward when compared to the European standards, is part of the Christian civilization, but most of its population sticks to the Eastern (Orthodox) denomination, and has alternated in the past the affiliations between the Western political systems and the Byzantine, Ottoman and/or Soviet dominions. Under these circumstances, it is rather natural that there are a lot of complex questions about the place of the Romanian territories and of their various inhabitants in the broader world, about the factors which have shaped their individual and collective destiny. The author has started from the conviction that most answers to these questions have been given too often under the unbalanced empire of the immediate present, while an inquiry into the long-run determinations, although analytically relevant, has been either neglected, or just superficially undertaken. This book is an essay to fill up this need.

The first part of the book is dedicated to the systematic comparison of historical structures. The author has tried to outline the basic patterns which have shaped the history of the Romanian territories throughout the Middle Ages and the Early Modern Period, and to compare them systematically with evolutions in other parts of Europe or in other parts of the world. The analysis focuses on the relationship between population, food production and alimentation, on the rural settlement patterns, on handicrafts, on urban life and commodity exchange, on social structures and the problem of "feudalism", on state formation, on the problems of church organization

and religious life, and on the cultural patterns and mental settings, with a special stress on the way people perceived space and time, and identified themselves in the broader world.

While the first part is devoted mainly to the long-run structures, the second part studies the historical connections between the history of the Romanian territories and evolutions in other parts of the world. The author has selected 5 major aspects of this complex interaction between local and more distant historical forces and processes: the relationship between local populations and the alogene peoples which came to the Romanian territories during the migrations, the international background which allowed the genesis of the medieval states of Wallachia and Moldavia during the 14th century, the patterns of the anti-Ottoman struggle of the Romanian Principalities, the main features and the pervasive effects of the Ottoman dominion over the Romanian Principalities, and the Romanian implications of the international confrontations during the first phases of the Eastern Question.

In the effort to analyze the past, the author was more than once compelled to amend the triumphalist and/or ethnocentric visions of the prevailing Romanian historiography. Yet, the main aim of this book was not to deconstruct historical myths, but to produce a balanced picture of the past and to answer to several questions of the present. The main conclusion of this book is that the backwardness which shapes many of the current problems and interrogations of modern Romania has deep roots in the past. In fact, the Romanian territories have never been one of the main pillars of world development, and the ancient discrepancies with respect to the Near East and to the Mediterranean world have just changed during the Middle Ages into a backwardness towards Western Europe. We have shown that these discrepancies were not confined to the economic realm, but can be evidenced in almost all sectors of life. While trying to estimate the role of the various factors, and without neglecting the significance of political and cultural shortcomings, we have come to the conclusion that during the Middle Ages and the Early Modern Period the low levels of agricultural productivity and population density had probably the most pervasive implications in the long-run.

Toate titlurile disponibile ale Editurii Teora vă sunt oferite de acum și de

librăriile Teora

Baia Mare,
- Piața Păcii nr. 1

Bistrița,
- Bd. Republicii nr. 12

Brașov,
- Str. N. Bălcescu nr. 14

Brăila,
- Magazin Dunărea (parter)

București,
- Calea Moșilor nr. 211

Buzău,
- Piața Daciei nr. 1 Magazin Dacia

Cluj,
- Str. C. Brâncuși nr. 1
- Str. Iuliu Maniu nr. 6

Deva,
- Str. Libertății bl. 2 (parter)

Galați,
- Str. Domnească nr. 19
- Str. Brăilei, (blocurile A5 - A6)

Ploiești,
- Str. Emil Zola nr. 1

Sibiu,
- Piața Unirii nr. 12
- Piața Tineretului, bloc 5

Târgoviște,
- Bd. Prieteniei bl. H9 (parter)

Timișoara,
- Str. Bocșei nr. 3 Magazin Bega (parter)

Vizitați-ne în universul fascinant al cărții!